

TARTALOM

- 3 Ágh István: A visszafoglalt birtok; A fűtés első napja; Ellobbant gyufaszálak; Budai dolmányos; Élettársak
- 9 Falusi Márton: Antiutószó, avagy egy kívülálló bennfentes elmélkedései
- 32 Urbán Gyula: A peregrinus; A torna; Molnár Ferencnek; Nietzsche; Haiku-szerű; Szerény kis kiáltvány; Tavasz szeme
- 36 Megyeri Edit Tünde: Templomok
(Részlet A tenger című készülő regényből)
- 43 Oláh András: iránytű nélkül; [mint aki vak]; a történet vége; szívátültetés; idegen föld
- 47 Kállay Kotász Zoltán: Tár; Függyöny
- 57 Kapiller Ferenc: Mangi naplója
(Harmadik rész)
- 66 Salamon Konrád: Ez volt az élet
(Negyedik rész)
- 78 Marton Réka Zsófia: A begyűjtés ideje; Nem dolce vita
- 80 Ablonczy László: Muníció a párizsi tölténygyárból – 1971
- 98 Bertha Zoltán: „Hogy folytatódjék a történelem”
(Gál Éva Emese válogatott versei elé)
- 104 Zilahy L. Ágnes: Egy föl-földobott kő...
(Zilahy Lajos mint tehetséggondozó)
- 113 Veszprémy László Bernát: Jogos számonkérés vagy „a bosszúvágy szertelen kielégítése”?
(A 101/10. számú munkaszolgálatos század ügyei a népbíróságon)

Borító: Jánosi Nikolett. E lapszámunk képei Kereki Sándor (1952) operatőr életművébe nyújtanak betekintést a Fortepan gyűjteményének köszönhetően.

HITEL irodalmi, művészeti és társadalmi folyóirat. MAGYAR ÖRÖKSÉG. Örökös tiszteletbeli főszerkesztő: Csoóri Sándor;
Főszerkesztő: Papp Endre; **Főmunkatárs:** Ágh István; **Szerkesztők:** Léka Géza, Nagy Gábor; **Képszerkesztő:** Isó M. Emese;
Nyelvi lektor: Rátkay Ildikó; **A szerkesztőség titkára:** Kovács Nóra; **Borító:** Jánosi Nikolett; **Tördelészerkesztő:** Bagu László.
Felelős kiadó: a Hitel Könyvkiadó Kft. ügyvezetője. **Kiadó és szerkesztőség:** 1066 Budapest, Nyugati tér 1., Tel.: +36-30-605-7356; E-mail: hitel@hitelfolyoirat.hu, honlap: www.hitelfolyoirat.hu; **Levelezési cím:** 1381 Budapest, Pf. 1324. Lapunk a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Kultúráért Alapítvány és a Petőfi Kulturális Ügynökség támogatásával jelenik meg. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél; e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu; fax: (06-1) 303-3440. **Előfizetési díj:** egy évre 8040 Ft, fél évre 4020 Ft.
Nyomdai munkálatok: Gyomai Kner Nyomda Zrt., felelős vezető: Csöndes Zoltán vezérigazgató. HU ISSN 0238-9908. E-mail: Isó M. Emese (képszerkesztő), iso@hitelfolyoirat.hu; Kovács Nóra (szerkesztőségi titkár), szerk@hitelfolyoirat.hu; Léka Géza (vers), leka@hitelfolyoirat.hu; Nagy Gábor (kritika, próza), nagy@hitelfolyoirat.hu; Papp Endre (főszerkesztő), papp@hitelfolyoirat.hu.

Kereki Sándor: Lövölte tér 2./a, a Városligeti (Corkij) fasor sarkán, 1972 (Fortepan/Kereki Sándor)

Ágh István

A visszafoglalt birtok

Függelék a Zöld Angyalhoz

Lelkesít a befejezett építkezés,
most még a használat előtti csöndben
tűnődhetek a megváltozott tájképen,
ahogy a romból épület, a mocsárból
tó jelent meg idáig elképzelhetetlenül,
mert a tétlen belenyugvástól megszabadulva
feszítette vitorláit az alkotókedv.

Korszakok részese voltam és tanúja vagyok,
rajtam fordult ki a múlt, mint sarkából a kapu,
tudom, mi honnan romlott le, s lemondtam
a jövőről, hisz fölfoghatatlan volt a remény,
s addig gyöngített a világ, hogy magamat okoljam,
természetbarát hittel, kényszer nélkül
megadtam én is magamat a zöld lázadásnak,
ömlött a csőcselék, apokaliptikus vadak
jöttek a zöldben a vadászó, halászó, gyűjtögető
ősemberek közé, olyan kihalt fajok is
megjelentek, mint az aranysakál.

A tavasszal megújult vidék ősze
teljesen elmocsarasodott,
majd az aszály csontvázai borították a kertet,
aztán már az időjárástól függetlenül
embertelenedett a környék a patakparti
sávban, a füzesek és nyárosok magas
hegyekké nőttek, s magukba omlottak,
a gyökerek nem bírtak akkora terhet tartani,
a lombok hatalmas kupoláit kifordította a szél,
mint az óriás hullők csontvázai merednek
a vedlett ágak, fölnyársalják a fényes felhőket,

bűzlik az aljnövényzet pokla a ragadozók lakomái után a nyulak és őzek maradványaitól, ahogy csonttá pusztulva elvegyülnek a szemét zománcos edényei közt a menyegzők palackjaival, de már a szemét is megszűnt a falvakkal együtt, az arra vetődő ember odaguggol dolgát végezni, de a szeretők már nem választják nászágynak a zöldet, riasztja őket, mint a temető.

Az utált, magukat szaporító szigetek idegenséget és félelmet gerjesztettek, a lakatlanság rémét, mikor már csak én vagyok egyedül a világon, erdei bogyókon élek, s mindenütt rokon szellemek kísértének, akik szél hangján suttognak, bömbölnek valamit, mint a fák földbe ásott fűkunyhóm fölött, ez lenne a logikus következménye a Zöld Angyal hódításának, ha nem szállna szembe valaki, s nem lennének önérzetesen bátor gazdák, akik az élettel járó kötelességet teljesítik.

A romos ház újjáépítését, a mi lebontásunkat, a tetővel kezdik, ahogy befejezték valaha, kiválogatják az ép cserepeket, s a téglákról is leverik kalapáccsal a maltert, az ablak és ajtó ráamákat még tovább tördelik, falakat bontanak, raknak, teret bővítenek, gigantikus exkavátorral medret ásnak a forrás vízének, s tóvá rekesztik, megjelenik vendégségben valahonnan egy vadkacsa, füvesítenek, lekövezik az utat a telek fontos pontjai közt, a rácsos kaputól a parkolóig, a két épületig, a merengésre szánt vízparti padig, dézsát állítanak a fa alá, hol fölaprított fa paraszával melegítik a parajdi sós vizet, borozóba vezet a meredek pincelépcső, a nappaliban a fotelekből pazar kilátás nyílik, a konyhában szagelszívó készülék, s napenergia szolgálja a főzést s a fűtést a hideg napokon.

Jöhetnek a vendégek.

A fűtés első napja

A hideg lakás fölidézte őszi
pásztorkodásom rideg legelőjét,
ahogy a szél átfujt a nagykabáton,
s szívig hatolt, gerincig és velőig,
tehenet őriztem a nyáros mentén,
zengtek a fák fölöttem, mint a hárfák,
átéltem októberré változásom,
környezetem szenvtelen kifosztását,

egy otthontalan varjú szállt az égen,
mindegyik szárnycsapástól hidegebb lett,
a lábam földbe süppedt, mint a lápon,
már önmagammat is keresni kellett,
már nem a fogam vacogott, a lélek
zokogott némán, elszakadva tőlem,
bolyongott, mint az otthontalan szellem,
s eltévedtem a Besenyő erdőben,

már akkor is a fahasábok lángja
mentett meg a közelítő téltől,
a hideg szoba sarkában vaskályha
szolgált a megtérőnek menedékül,
az áramló hő egyesült a szekrény
fölött a birs télies illatával,
s boldogított, mint a hívót a tömjén,
a hitetlent a marihuána,

mint most a fűtés első őszi napján,
ahogy a meleg lassan fölszívódik
a bútorokba, könyvekbe, falakba,
s ettől az egész világ megváltódik,
déli szelet látok az ablakon túl,
ahogy a lassú lombhullás mutatja,
a nyáriasan öltözött diákok
sokaságát erősebb szél kavarja,

mintha magamra találnék közöttük,
hogy éppen kijöttem a nagyerdőből,
pedig már csak a zord idővel küzdök,
de még egyszer nem kezdeném előlről,
s talán harmadik telem is túlélem
társam hiányzó sugárzása nélkül,
mert süt a nap, vagy lángokba gyúlt fénye
hosszám nem illő életkedvre gyógyít.

Ellobbant gyufaszálak

Napjaimat ellobbant gyufaszálak
szegélyezik a tűzhely mellé dobva,
gyors pillanatok hunytak ki a lángban
skatulyára fordult mozdulatommal,

a lélegzet is így halt el örökre,
mit rá kerekült ajkamon kifújtam,
megjegyezni sem szoktunk róla többet,
bár a pálcikák tűzvészt is okoznak,

eseménytelen naplóm megírhatnám
elszenesedett félfelük hegyével,
ahogy az edény alatt gyúlt a gázláng,
csípésétől hüvelyujjam megégett,

és forrt a víz a kávénak, teának,
mint mindig, páros létem idejében,
de az adagja páratlanra váltott
a melegített nagyüzemi ebédvel,

napi ötszöri gyufaszálfogyasztás,
most már a harminc cigaretta nélkül,
egy egész temetőért gyújtok gyertyát,
míg ki nem hullok istenem kezéből.

Budai dolmányos

A Sághegyi dolmányos varjú
most már a budai erkélyen,
mint a barackfán negyven éve,
pontosan úgy mozdul, mint akkor,

csak itt a párkány szélén lépked,
biztosan, mint a felső ágon,
közben átugrik páros lábbal
a ruhaszárító kötélén,

rá a virágtartó állványra
bekapni egy városi hernyót,
aztán megint tovább azonmód,
önelégült méltóságában,

gazdára vall otthonossága,
szomszédasszonyom volt előtte,
pongyola helyett ünneplőben,
szürke dolmánnyal, szűk szoknyában,

s peckesen, mintha távgyalogló
lenne, és nem tudna megállni
a csatatérré vált Mohácsig,
hol a zsákmánya nem csak a hernyó,

Kanizsai Dorottya mellett
temeti a hadat magába,
vagy inkább a jövőbe látva,
a madár robotja jelent meg?

Élettársak

Szobanövény lett élettársam végül,
ha már ennyire egyedül maradtam,
a bútorok, ruhák közt mégis élő,
bár nem beszél, de eltűnődhet rajtam,

megsínylette asszonyának hiányát,
levele fonnyad, bokra ritkulni kezdett,
a zöldből a föld egyre jobban kilátszik,
míg a hajam fejemen kevesebb lesz,

ha ő elszárad, velem ki lenne együtt,
hogy másik lény is legyen a lakásban?
az ablakon betévedt darázs jöhetne,
egyenest az univerzumból szállva?

csipkedhetnének mindenféle parányok,
őrizve a láthatatlanság titkát,
emberszagomra kísértetek szoknának,
még a sátán is bőregér szárnyon cirkál,

házigalamb gubbaszt az ablakpárkányon,
úgy néz be hozzám, mintha nem venne észre,
de én figyelek, mozdulatlan vigyázok,
hogy el ne ijesszem, s megint visszatérjen.

Antiutószó, avagy egy kívülálló bennfentes elmélkedései

1.

Keresem a veszélyt; a tűzzel játszom.

Nem volt ez mindig így. Aki most figyel, rosszállóan a fejét csóválja, és talán azt suttogja rólam: nagyotmondó. Hason fekszem a fűvön; olvasok. Zubog a kültéri úszómedence. Szerelők babrálják a föld alá telepített locsolórendszert; távolabbról, mint valaha, vetítik rám a mindenséget az újépítésű irodapark üvegfalai. Gyerekkoromat rejtettem ide. Az uszoda helyén betonelemek szikkadtak a Napon; toldozott-foltozott teniszpályarácsokon edzettünk. El-elmozdultak a műanyag panelek; egyre több hiányzott közülük, és a karbantartók egyre kevésbé pótolták azokat a megfelelő színekkel. Eltérve az előírt geometriától küzdőterünk zöld, fehér és piros foltokban pompázott. Akkoriban persze mit sem számított a pálya minősége. Mikor felköltöztünk a domboldalra, a frissen szórt salakra, már csak én jártam vissza, hogy a diéta bolygómozgásának rendje és módja szerint, gondolataimon keresztül-kasul átvágva lefussam extra köreit. Több évtizedes harcom a sporttal a nyelvvel való birkózásomhoz fogható. Sohasem a versenyekre készültem ugyanis; sokkal húsbavágóbb – helyesebben zsírregetőbb – cél lebegett a szemem előtt, mikor porban, párában keringtem körbe-körbe. Öt, tíz, tizenöt kiló mínusz. Talán ezért nem tanultam meg azóta sem, hogyan viselkedjem felszabadultan. Ősi, vigasztalan futáskényszerem megmaradt, és kiegészült a megmagyarázhatatlan publikációs szükséglettel. Voltaképpen egyik sem kötelezettség, mert senkinek nem számolok el az eredményeimmel. A tréneret ugyan felváltották a házi orvosok, a baráti kézszorításokat munkahelyeim, a kutatóintézetek, ám a nekik tulajdonított, másodlagos indokok mondvacsináltak.

Hasalok a fűvön; a hőség lassacskán tetőfokára hág. Egyszerre vannak itt jelen a gyerekkori teniszpályán szétgurult labdák és az uszoda piperkőc varjai, de nincs mélysége annak, amit belátok. Nem rajzolódik ki az enyészpont, mert

a perspektivikus ábrázolás tényezői, a pont, a vonal, a szög, a felület és a test sem különülnek el. Fogyásaim, hízásaim, kocogásom, labdameneteim ritmusa, beszédtempóm lüktetése nem engedelmeskednek a kepleri vagy newtoni törvényeknek. A sikeres adogatás, a pontosan megválasztott szó egyénfüggő, tehát nem követ szabályokat. Át- és átírom mindazt, ami velem történik; elkopnak az írásjelek ízületei, mire a mondat végére kergetem a pontot. Az író dolga, hogy a nyelv eredendően barbár teremtményeit civilizálja. Ami barbár, egyúttal természetes vagy természeti, akár egy tünemény vagy egy nép. Bánni a nyelvvel: oroszlánszelídítés. Csakhogy az oroszlán elsősorban nem veszélyes, hanem fenséges; a barbár főként nem bárdolatlan, hanem törölmetszett. Mai természet-kultúránk előnyben részesíti a burjánzót, az elvadultat. Önmagunk pallérozása kiment a divatból. A világ eseményei ezért nem támasztanak követelményt írásba foglalásuk iránt. Hajdanán arra intettek bennünket, hogy nem maradhatunk úgy, ahogy vagyunk, ma viszont azt sulykolják belénk, hogy jó úgy, ahogy vagyunk. Ha a hétköznapi nyelv állapota kielégítő az emberi létezés szempontjából, vagyis nincsen fennkölt nézőpont, könnyedén kiiktathatjuk az írást mint irodalmat. Írok, hogy leadjak valamennyit, minél többet, az évtizedek során fölszedett nyelvből. Ez lenne csak, ez a motiváció?

Ahogy a város közforgalmú csomópontjait át- meg átépítik, úgy rakódnak egymásra a személyiség rétegei. Egy tekercs pergament kapunk, azt írjuk tele, vakarjuk le, gondozzuk és rongáljuk; azon siklunk félre, megyünk végig hibajavító rollerral. Ha megtehetem, könyvek és idézetek mögé bújok. Szívesen választja ezt az utat, aki különb kíván lenni, hiszen a görcsösen különbözni akarók úgy fejtik le magukról a kultúrát, akár a nyári futásban átizzadt, testhez tapadó trikót. „A kultúra úgy hull le rólam...” Eddig és ne tovább. Elmondják saját szavaikkal. Elhitetik magukkal, hogy feltárukoznak, pedig csak a foguk fehéret mutatják ki. A személyesség tudja megszólítani a másikat, ám nincs elcsépeltebb és szokványosabb, sekélyesebb és kiismerhetőbb, mint az egyén saját életrajzána közepén; vágyai és bűnei, melyek szolgálatába állott, neveltetése, melynek átkozott tehetségét köszönheti, vérségi hovatartozása, mely lekötelezi, vonzalmai, melyeknek elköteleződik: díszei a jelentéktelenségnek. Ami a sajátunk, mások számára érdektelen; ami nem a sajátunk, mintha nem is lenne egyáltalán. Az igazi személyes küldetésünk, hogy kiderítsük, honnan való a személyiségünk, hova valósiak a szavaink, és csak bízhatunk abban, hogy másokat ezzel lekötünk, mert vannak, akik szintén odavalósiak. Hamar rá kell jönnünk, hogy mindenki onnan jön, ahová mi is valók vagyunk. Lehet azonban, hogy egyedül én érzem magam a sokaság részének, épp ezért irtózom tőle.

2.

Olvasmányaim meggyőztek a közösségelvű gondolkodás felsőbbrendűségéről; mégsem táplálja reményemet a közösség. Ha valamiben egyáltalán nem kapaszkodhatok meg, hiába kínál olykor fogódzót, az éppen a mi-tudat, a mások,

„akitől az ember nem különbözteti meg magát, akik között az ember maga is ott van”, jutnak eszembe – visszájukra fordulva – régi kedvencem, Heidegger szavai. Tépelődhetek azon, akár életem végéig, hogy nemzeti elkötelezettségem dacára vagyok rossz hazafi, vagy nemzeti elkötelezettségem meglazulása ellenére vagyok jó hazafi. A „mi” keresése olyasmi, mint az istenkeresés; aki napi kapcsolatot ápol Istennel, pontosan tudja, hogy nem hívhatja magát hívőnek, csupán keresőnek. Családapa, költő, szerkesztő, kutató, vezető, kritikus, liberális, konzervatív, patrióta, kozmopolita, modern, késő modern, posztmodern, népi, urbánus: a felnőtt ember elhatárolja a kategóriákat, és annak szenteli tanulmányait, hogy minél tisztábban lásson a pályán; a gondolkodó ember felülvizsgálja a kategóriákat, és arra ébred rá, hogy ugyan használhatatlanok, mégsem szabadulhat tőlük. Ennek a rádöbbenésnek hangot ad, mire kiközösítik, mert címkézés, „labeling” nélkül nem igazodunk el a „mások” között, illetőleg a „mások” nem igazodnak el rajtunk.

A politikai és az esztétikai ideológiák lecsöndesítik a szívverést. Bárcsak rájuk hagyatkozhatnék! Beérném felületes magyarázataikkal, és kétpólusú valóságképükben, a tükörszimmetriában gyönyörködnék. Ehhez gondosabban meg kellene válogatnom olvasmányaimat és barátaimat, majd okfejtéseimet is le kellene csupasztanom. Az ár, amit azért fizetek, hogy óvatlanul mindenféle könyvet fellapozzak és többféle érvet mérlegeljek, a közösségelvűség elutasítása. Ha konzervatív volnék, a modernitás – benne a népi mozgalom – értékeinek jelentős részétől berzenkednék. Ha liberális lennék, a nemzeti kultúrafelfogás korszerűségét és a kollektív jogok gyakorlását nem ismerném el. Ha szigorúan véve folytatnám a népi írók hagyományát, az egyetemes filozófiát úri huncutságnak tartanám, és a kortárs magyar líra legjavától is idegenkednék. Ha teljes mértékben azonosulnék a paradigmaváltónak vagy posztmodernnek csúfolt stílustörekvésekkel, számos olyan költői életműtől óvakodnék, amelyekre a képviselētiség bélyegét ragasztják. Ha az állam kultúrafenntartó szerepét alábecsülném, nem dobna más mentőövet, csak a bulvár. Ha úgy vélném, hogy a nemzet anakronisztikus eszme, a nemzetközi szórakoztatóipart szolgálhatnám ki. Ha büszkélkednék katolikus hitemmel, dogmák donganának a hidegtálon. Ha bírálnám az egyházat, a vallást, a hitükkel kérkedők vonnának felelősségre, amiért nincs érzékem a transzcendenciához. Mi tagadás, mindegyik vádat koholták már ellenem. Szövetségeseim sem tudják hová tenni kíváncsiságomat és sérült reagálóképességemet.

A magamfajta örök útítársat kizárják a társiasság formáiból, és kívülállásra kárhoztatják. Sorsom: bolyongani a semmiben, „S nappal bezárva lenni láng között, / Míg földi létem undok bűne mind / Kieg s letisztúl”. Hamlet atyjának szelleméhez méltón igyekszem viselkedni. Innen, a semmiből viszont a törzsi harcok tűnnek – nietzschei értelemben – nihilistának. Mégsem áltatom magam azzal, hogy pozícióm a tülekedőké fölé magasodva szeplőtelen fogantatású. Aki közömbös, az előtt egyszerre nevetségesnek mutatkoznak a körülmények; aki részt vesz a perpatvarokban, szűkkeblűnek érezheti magát. Az egyik eset

érzéketlenné, a másik fokozottan ingerlékennyé tesz; s ha megszólalunk, vagy a féltékenység, vagy a sértettség beszél belőlünk. Ezért a tárgyilagos: hontalan; legyen mégoly szelíd, minduntalan mogorvának bizonyul, ha valami csoda folytán beférkőzik a nyilvánosság fórumaiba. Nyilvánvaló, hogy a jobboldal, ahol a koordináták nagy precizitással kijelölik tartózkodási helyemet, nem olvassa, s ha olvassa is, nem érti, a baloldal viszont, ha értené is, nem olvassa, amit írok, következésképpen elkerülöm a közfigyelmet.

Semmi sem népszerűtlenebb foglalatosság a szerkesztésnél. Visszaadni írásokat, beavatkozni az immanens szövegek belügyeibe. Mennyi dedikált könyv: javuk az autoritásnak szól! Kitépni a dedikációt, mielőtt a szelektív hulladékgyűjtő elnyelné a könyvet. Mit ér a hatalom harag nélkül, és mit ér a harag hatalom nélkül? Valójában mindenfajta hatalom akkor őrizhető meg, ha visszaélnek vele; a hatalom a vele való visszaéléssel jön létre. Ezért is vonakodom tőle, ezért is vonzódok inkább az autoritáshoz, amely erőszakmentes, ki nem kényszeríthető felségjog. Sajnos a szerkesztés: hatalom, s mint ilyen nélkülözhetetlen. Mégis milyen ideális lenne tartózkodni a gyakorlásától! Mennyi haragosom hirtelenjében szimpatizánsomul szegődne, és mennyi haragot kitépnék a szívemből én magam is. Ha többé senki sem dedikálna nekem könyvet, talán valamelyest szabadon bocsátana az irodalom, és átengedne az Irodalomnak. A szabadság ugyanis, ha egyáltalán létezik ezen a világon, a nélkülözhetőt legyinti meg, ahogy elsuhan mellette; a nélkülözhetetlent hidegen hagyja.

3.

Irigylésre méltó Canetti önéletrajza; nemcsak a könyv, *A megőrzött nyelv*, hanem ami abból kimazsolázható. A szerző az Al-Duna mentén, Ruszcsukban született, Bulgáriában; spanyol zsidó gyökerű családját törökök, románok és cigányok vették körül. „A legnagyobb dicséretnek számított, hogy valaki *es de buena familia*, jó családból való. Hányszor, de hányszor hallottam ezt anyámtól, már torkig voltam vele. Míg a Burgtheaterről áradozott, és Shakespeare-t olvasta velem, sőt, jóval később is, amikor kedvenc írójáról, Strindbergéről beszélt, nem átalotta azzal dicsekedni, hogy olyan »jó családból« származik, amilyen nincs még egy. Ő, akinek a világirodalom élete igazi értelme volt – beszélte is a világnyelveket –, nem látott ellentmondást e szenvedélyes egyetemesség és a szüntelenül melengetett, fennhéjázó családi góg között.”

Valószínűleg nem is feltételezhetjük, hogy „kasztgóg” híján – amiről Canetti elítélően nyilatkozik – az egyetemesség szenvedélyessé forrósodhat. Most, hogy szinte véletlenszerűen beugrott ez a szöveghely, és az egyik kupacot feltúrtam a kötetért, többször átfutottam rajta, mégsem vettem észre a grammatikai alanyt. Ki az az „Ő”? A lap sarkát ott hajtottam be – így szoktam a fontos oldalakat megjelölni –, ahol az „anyámtól” szerepel. Hamisítatlan olvasónak a nők

számítanak, akiknek nem azért kerül kezük ügyébe egy-egy kiadvány, mert akarnak tőle valamit – a férfiak előmenetelükért, pusztán hatalomvágyból olvasnak –, hanem hogy az akarjon valamit tőlük. Van miért szégyenkez-nem. Néha azon kapom magam, hogy én is a számárfülek végett habzsolom az írást.

Strindberget ma már – Nietzsche mellett – régi vágású nőgyűlölőnek mondhatnánk, Canetti anyja viszont nem borzadt el a fallogocentrikus megszállottságtól: legalábbis el kellett játszania azzal a gondolattal, hogy a svéd drámaíró lélektani felismerései nem szemenszedett hazugságok. Amikor zsigeri ellenszenvünket küzdjük le, bepillantunk az egyetemességbe. Nagy László írta: „szülőm és elhagyott földem / egy anyakép lett”. Ehhez persze el kell hagyni azt a földet, és bizonyos távolságból kell szemügyre venni az édesanyát mint átszellemített jelenséget, éteri jelenést. Canetti és Nagy László, kinek fehér inge „átível Európán” – ahogy hitvese, Szécsi Margit látta –, egyaránt világpolgárként fordultak hátra. Nem fér a fejembe, miért találkozhatunk ma egyre kevesebb világpolgárral, mikor a szellemi és fizikai közlekedés olyan gördülékeny földgolyónkon. Ennek egyetlen oka lehet: ahogyan a világirodalom goethei fogalmának megszületésére is az anyanyelvi irodalmak kiterébélyesedéséig kellett várni, a világpolgár az anyanyelvi kultúrák radikális térvesztése miatt hal ki. Nem szívem az öncélú szójátékokat, de kézenfekvő a paronima: a térvesztés együtt jár a tárbővüléssel, és fordítva. Emlékezetünket minél inkább a digitális űrmértékben kifejezhető tárhelyekre bízunk, annál kevésbé épül be személyiségünk integráns alkotóelemeként. Bármennyit utazhatunk anélkül – s minél gyorsabban érkezünk meg, annál inkább így fogjuk érezni –, hogy a helyváltogatás egyszersmind a térbeliség új tapasztalatához vezetne el, aminek az a sajnálatos következménye, hogy a horizontunk nem terjeszthető ki, csupán a fotókat és videókat raktározó telefonunk memóriája.

Meg vagyok győződve arról, hogy Tamási Áron könyveit nem értheti igazán, aki sohasem látogat el szülőfalujába, Farkaslakára, ám szerzőjük ettől nem „provinciális”. Ebből pedig még csak arra sem következtethetünk, hogy Tamási könyvei révén Farkaslaka és Budapest jobban szót értenek egymással. Rendkívüli, hogy Tamási székelyként lett az egyik legnagyobb világpolgár, ahogy az sem magától értetődő, hogy a kassai Márai Sándor vagy az érsekújvári Kassák Lajos – a memoárirodalom két örökbecsű regényét, az *Egy polgár vallomásait* és az *Egy ember életét* mindenkinek el kellene olvasnia, aki az európaiságról szónokol – olyannyira hiteles beszélői pozíciót voltak képesek elfoglalni, noha törvénytörő, hogy ők kizárólag székelyként, kassaiként és érsekújváriként vihették sikerre programjukat. Kilépek a farkaslaki templom kapuján a szentmise végén, megpillantom az épületet, ahol Áronka az elemi iskolát végezte, együtt iszom a pálinkát a díjátadóra sereglett népdalkör lelkes tagjaival, hallgatom nótáikat, és mintha csak könyvet lapozgatnék legkedvesebb asztalomnál, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár egyik palotatermében. Annak ítélünk oda díjat, aki érti *ezt* a kultúrát, és fel is tudja mutatni *abban* a kultúrában. *Ez* a kultúra

persze ugyanúgy rá van szorulva, hogy *abban* felmutassák, mint *az* a kultúra, hogy megmártózzon *ebben*, mivel egyik sem autentikus többé. Mindkettő a drámai összeütközésben szemlélheti önmagát. Nem véletlen, hogy a híres Rendező kezét rázzuk meg a ceremónián, akinek szívügye a *Vitéz lélek*, az *Énekes madár*, a *Tündöklő Jeromos* és az *Ősvigasztalás*.

4.

A színház kultusza nem csorbult, becsületén nem esett folt, noha semmi sem untat olyan kérlelhetetlenül, semmi sem hagy annyira hidegen, mint a mai teátrum. Rendezői erőszakosak, befolyásukkal üzérkednek, színészei jól-rosszul intonáló marionettek, beszélő szerszámok. Műveim leesnek a színpadról, de csaknem mindegyik irodalmi alkotás esetlenül csámpázik, imbolyog a világot jelentő deszkán. Két hangjátékom felvételén ura lehettem az eseményeknek, és elcsitíthattam az értetlenkedő színészeket, elvégre a műfaj nem szakad el az irodalomtól, ám a próbákon kicsúszott kezemből az irányítás. Nem a fensőbb-séges olvasás-soviniszta beszél belőlem, alávetem magamat a másik művészeti ágak, noha kódját aligha tehettem magamévá, hiszen a nyersanyagot biztosító írókat hermetikusan elzárják Tháliától, el ne csábítsák őket bájai, ám tudvalevő, hogy mestersége sínyli meg, ha testvérével, Kalliopéval vizsályt szít.

Azért dolgozzák át, írják újra, fordítják le konyhai magyarrá az irodalmat, valahányszor adaptálják, hogy a pletykalapok címoldalai a rendező vagy a színész magánügyeként tárgyalhassák. Nem is akad, aki igazi színművel merészkedne ki a mesterséges fényre. Bornemisza Péter *Magyar Elektrája*, a legeredetibb parafrázis, a közügyet mozdította elő; a mai mesterkedések a nárcizmus diadalát hirdetik. Ekként szövegellenesek is. Megfosztják a dráma nyelvét mindattól, ami a tapsikoló és nyerítő közönség elevenébe vágthatna: irodalmi ízeitől, mozgékony hangsúlyaitól, a zamatos beszédétől, a kérdésektől, és a törmeléket, elvégre csakugyan fölösleges, a tényközlést vagy a didaxist harsány muzsikával söprik félre. Drámámat az iskolába sem való történeti hűségre hivatkozva, tanító célzattal alakították át realistává. A bemutatón szembesültem a végeredménnyel: a misztériumjáték elvonatkoztatását, a clownokat, a szatirikus jelene-teket kimetszették; a művészetnek az írmagját is kiirtották. Hiába nem volt hallható a díszpáholyból, mit motyog a főszereplő, a darab még megbukni sem tudott, pedig úgy legalább némi hírnévre vergődött volna. Premier sohasem bukik meg – legfeljebb politikailag. Acsarkodnak a rendezők és hivalkodnak társulataik. Hasztalanul igyekeznek feltornázní csetepatéikat a nagypolitika bordásfalán, ha nem ügyetlenek, de ügyefogyottak: világnézetek híján a lobbik mérik össze erejüket.

Együgyűségemben – mely se magán-, se közügy – arra vetemedtem, hogy színikritikával járuljak hozzá a szcena jobbításához. A terv hamar dugába dőlt; kipenderítettek, hogy lábam nem érte a csepűragók földjét. Színben, pajtában,

a kezdet kezdetén alkalmasint a nemzet szólhatott; a kultúripar búfejtő kőhalmai teltházzal is konganak az ürességtől. Vattázzák a zsöllyét; aki beül, helyet foglal, megszedül a csillároktól és a forgószínpadtól, vagy hátsó gondolatokat édesget magához a színpalak mögül. Megakad szeme a primadonnán, elfacsarodik szíve a meghíúsult légyott miatt, átadja magát a fergeteges heccparádénak. Bántóan fogalmaztam volna? Ha ezúttal nyers is vagyok, akkor csupán szőrmentén bántam az előadásokkal. Sejttem, mitől is lehetne olyan, amilyennek lennie kellene, csodálatos; s könnyen megfeytjük, hogy miért népszerű: szájbarrágós, a vegetatív idegrendszerre hat a mai színház. A kisgyerekkorban kialakult szenzomotoros funkcióknál többre nem tart igényt. A Globe a nemesi elit és a közrendűek, Strindberg drámái a nő és a férfi, Tamási színpadi játékai a mese és az illúziótlanág kultúráit közvetítették egymás számára. Canetti édesanyjának tudata Bécsot és a Balkánt hidalta át: mindkét tapasztalati világ tartogatott mondandót a másíknak. Miért nincsen virtigli kortárs magyar dráma? Mert színjátszásunk elszigetelődött, és a véletlen folytán, rosszul felfogott hagyománytiszteltéből tetszeleg a ráosztott szerepben, hogy ő a művészetek királynője.

5.

Ami Canetti gyerekkorában a kultúrák találkozási pontját, Tamási Áronéban a csorbítatlan és bensőséges székely kisvilág középpontját tűzte ki. Mindkettő a dialektusokban lakozik. Canetti többnyelvű, soknemzetiségű közegben, Tamási a farkaslaki észjárásba fűzött, frissen olajozott menetekbe csavart mondatok környezetében cseperedett föl. Vegyük csak újra elő a *Bölcső és bagoly* „regényes életrajzát”. Ám a fél kontinenset családi szálakkal és kereskedelmi utakon átszövő, jómódú polgárok mondén, valamint a szegényparaszti gazdálkodók meghitt viszonyait ugyanaz a tágasság jellemezte. Tágasságot említek? Hiszen a szekér kerékvágásai vagy a szán nyomvonalai a legközelebbi városig, Udvarhelyig vezettek, Canettiék viszont a Duna tekergőző vonalán és kacskaringós sín párokon Bécsig, Zürichig, Manchesterig utaztak. Tágas ég boltozódott mégis fölénk, magaslati levegőt szívott be tüdejünk, és a temetőben évszázadokra elegendő szellemi tartalékot halmoztak fel a fejfára, márványba vésett családnevek. Ez a tágasság vagy – erkölcsi szempontból – tartás akkor is mindkettejük világképének sajátja, ekként megvalósítva az egyenlőség követelményét, ha fizikálisan a madár is átléphetett rajta, illetve a napi robot derékba törhette. Hagyománynak nevezve ki is lúgoznánk jelentését, hiszen az elvont fogalmat ki így, ki úgy magyarázza. Alasdair MacIntyre és Max Weber például ellentétesen vélekedtek róla. Előbbi a tradíciót az észszerűség keretein belül értelmezte, utóbbi vitatta annak tudatos és racionális jellegét. Csakhogy a hagyomány, mihelyst irodalmi vagy művészeti rangra emelkedik, rögtön tudatosodik, és aggályokat táplál.

Tamási és Canetti egyaránt meghatóan, őszintén, szeretettel és hosszasan írnak édesanyjukról: őt helyezik önelemzésük centrumába. Tamási az iskolával, a betűvetéssel is éppen hogy megismerkedő, népmesei fiatalasszonyt, Canetti a világirodalom szerelmesét, aki a család túlélésének zálogát látta a többnyelvűségben, és kínzással is felérő módszerrel oktatta németre a kis Eliást. Anyámtól tanultam el a karcosságot, alighanem az ő igazságérzetét örököltem, pedig a kádári Magyarországon sem volt annál baljóslatúbb vállalkozás, mint amikor az alattvaló kiállt az igazáért. Hajnóczy Péter hőse is hiába kérte a védőitelt. Anyám egy élet munkájáért, negyvenévnnyi pedagógiai szolgálatért vette át elismerését a városi polgármestertől. Semmivel sem könnyebb manapság, mint amikor elkezdte a pályát: rövid beszédben illet köszönetet mondania a képviselőtestületnek, s ezzel az összegzéssel búcsúzott a szakmától és tanítványaitól. Töretlenül folytatódik hazánkban a hagyomány, hogy párhuzamosan három-négy életet él, aki nem bukik el idő előtt. Anyám mindent egy lapra tett fel, ám ezzel kiadta magát. Ugyanott dolgozott negyven esztendőn át. Valószínűleg a családi örökségül kapott lakást is csak azért adták el apámmal, hogy külön költözhessek.

A lakóhelyek elhagyása és keresése szerves részei hétköznapijaimnak, mi alatt szüntelenül latolgom, hogyan szaporíthatom tovább munkahelyeimet. Nem a fizetések halmozása miatt, hanem biztosítékképpen: a leginkább és a legkevésbé elviselhető félállás légköri frontjai kioltják egymást. Nem szerezhetek elég jóakarót és érdemet ahhoz, hogy ne állandó védekezésre kényszerüljek berendezkedni. Ez már mindig így marad? Jogi végzettségem nem megfelelő ajánlólevél a filozofoknak; életmódom a hülye bölcsészé, amelyre pedig többnyire legyintenek. Mint akit skatulyából húztak ki; mint akit bele sem tuszkoltak. A kasztok bezárkóznak. Nem törődnek egymással, és föl sem vetődik bennük, hogy érdekesek lehetnének egymás számára.

Arisztotelész nyomán mindig is a szemlélődő és a tevékeny élet összeegyeztetésére vágytam. Ugyan, mitől lenne érdekes a nyámnnyila esztéta, a Derdidastól Derridaig tapogatózó, a meghatározó élmények nélküli „man of letters”? Összeköltözésből és szakításból, összeveszésből és menekülésből jócskán kijutott, de végül csak magamban csalódtam. Mindenki az emberekre – pontosabban: „a zemberekre” – hivatkozik, akik az individuum és a statisztikai átlag közötti űrt betöltve, túl a hibahatáron megfoghatatlanok és megszámlálhatatlanok. Sokak vagy kevesek, törzsökösök vagy betelepülők, választók vagy vásárlók, aktívak vagy passzívok, elkötelezettek vagy ingadozók. Bármit teszek vagy mulasztok el megtenni, velem szemben rájuk mutogatnak az ellenem áskálódók. Ők nem értik, amit írok és szerkesztek; ők nem tudják követni érvelésemet; ők veszik magukra, vagy ellenkezőleg, hárártják el maguktól utalásaimat; ők idegenkednek tőlem; ők vetnek vagy szánnak meg. Egyénenként értenek, követnek, méltányolnak és magasztalnak, de többségükből nemtetszést váltok ki. A kiadó főnöke, a produkciós iroda vezetője, a főtítkár, az igazgató, az elnök, a miniszter: mind-mind mellettem állnak, hogy ennél jobban nem is mehetne a sorom, sőt a munkatársak, az alkalmazottak, a tisztviselők, az olvasók, a nézők, a tagok, a tanácsadók

és a szponzorok is támogatásukról biztosítanak külön-külön, ám összességükben, együttvéve és a nagy számok törvénye szerint okosabbnak látják a mellőzésemet. Ám nem szabad elítélnem őket, éspedig nem könyörületességből, vagy nem azért, mintha nem engedhetném meg magamnak. Nélkülük ugyanis sem a közéleti cselekvéseimnek, sem a könyveimnek nem volna semmi értelme. Ők az önkény és a szabadság, a diktatúra és a demokrácia, a bulvár és a művészet logikája; ők az alapanyag, a háttér, a környezet, az indítóok és az áhított cél; ők az egyén sötét oldala.

6.

Sorra kelnek ki a Nagy Magyar Gubacsból a kontraszelektáltak rendjébe tartozó rovarok; s engem leköt cikázásuk, mélézva hallgatom zümmögésüket. Miért vonzóbb a hozzá nem értés a hozzáértésnél, és miért akar a tömegember a hatalom embere, nem pedig a szellem embere lenni?

A szellem embere? Olyan lesajnálivaló, olyan Németh László-i a felvetés. Csöppet sem divatos, ám ha divatos régen sem volt, érvényességét korábban nem hazudtolták meg. Derrida a maga szkeptikus módján eleveníti föl Heidegger eszme-futtatásait a szellemről, hogy áthúzza, idézőjelbe és zárójelbe tegye, ugyanakkor mégis kiemelve (*A szellemről*). Az ember nem és nem animal rationale, mert minőségileg különbözik az állattól. „A szellemet a saját lényege iránti nosztalgia uralja” – így szól a német filozófus. Vagyis a „geistig” hozzáállás az örök összeférhetetlenség a hétköznapi üzletvitellel, ami mások szemében gög, fennhéjzás. Trakl és Hölderlin költészete támadja a csúcst, mássza meg ezt a szellemi magaslatot Heidegger elemzéseiben, amely az isteni szeretetből emelkedik ki, akár csak a nyelv, az istenihez visszafordulni, fölemelkedni képtelen, mégis abból valamicskét megcsillantó adomány. „Költőnek lenni (*dichten*) ebben az értelemben annyit jelent, hogy e tapasztalatnak és ennek az őrizetnek szentelték az embert. A szellem, amennyiben történelmileg megalapoz, megtalálja saját helyét – mindenekelőtt a költőben, a költő lelkében (*Seele*) van a helye” – összegzi Derrida. Az európai kultúra egészéből az következik, hogy a költői magatartás az elsőrendű életforma védjegye; a tulajdonképpeniség, az egyén eredeti önelsajátítása költői. Még Platon államférfijának neveltetése vagy a hegeli világszellem története is előkelő helyen tünteti föl anamnézisében a költőt; nem beszélve a keresztény jámborság, a humanizmus vagy a romantika, kiváltképpen Herder vagy Schelling filozófiájáról. Ennek most egy csapásra vége. Nem a vers az, aminek befellegzett; még csak nem is az irodalom vagy a művészet, hiszen verset éppen továbbra is írnak, az irodalmi termékskála gazdagodik; hanem a szellem maga és a költői magatartás mint az európai szellem hordozója.

Heidegger kereszténysége az efféle megközelítésből is kitetszik; nem tagadta meg Duns Scotust, kutatásainak első főhősét. Rajta, a némethoni mester

bölcseletén élösködött a fondorlatos Derrida, aki agytornának, rejtvényfejtésnek beillő írásmódjával az istentelenségig csúrte-csarta a metafizika alapfogalmait. Isten fennhatósága nélkül pedig beleveszünk a gondolkodásba; nem térünk vissza a Himalája hágóiról. Miért feledkezem meg, elvégre megfeledkezem, újra és újra erről az összefüggésről? Miért félek a hittől? Első istenélményem egy teniszmérkőzés önkívületi állapotában ragadott magával, és azóta is egyedül az isteni kegyelemnek köszönhetem, hogy mindig kievickélek a bajból. A szerelmes társ elhidegül, rám un, megcsal, továbblép kettőnkön, hiszen erős lobogása előbb-utóbb alábbhagy; a barát túljár az eszemen, elárul, mert a közös érdek mulékony: egyedül Istenben bízhatnék, mégis tőle óvakodom a leginkább. Hová futhatnék az önszeretet elől, ha nem őhozzá? Lesem, hányan jönnek el a könyvbemutatómra, dedikálókra várok a fesztiválon, keresőmotorok belső égeseit tanulmányozom, honlapot működtetek, ütre-csapra publikálok, televíziós szereplések dicsfényében sütkérezem, mintha bizony számítana. Aki olvasóinak létszámára büszke, összekeveri a rajongót az eszmélkedővel; aki márkahű, az nem hű önmagához. A műélvezők többsége vagy sznob, vagy dilettáns: vagy a vélt presztízs miatt tekeri magára a kultúra ellátási láncát, vagy titkon úgy érzi, ő maga jobbat tud, és hamarosan az alkotó mellé furakodhat. Az igazi író onnan ismerszik meg, hogy magának dolgozik és magában kételkedik. Miközben az öntömjénezők kompletóriumra gyűlnek össze a közösségi médiában, és hisznek abban, hogy önimádatuk üdvözít; a posztok, ha sokáig morzsolják a mobilkijelzőt, helyet készítenek számukra a mennyei algoritmusokban.

7.

Rá vagyunk szorulva a másikra, aki azonban azt szeretné visszahallani, amit már úgyis ismer, amit megszokott. Minden egyes mondattal kockáztatom, hogy a közönség felhúzza az orrát, és végleg szakít velem, ami politikailag is kiszolgáltatott helyzetbe sodor. Gondolkodás és népszerűség zéró összegű játszmájának nem én lehetek az első vesztese, ám előfordulhat, hogy az egyik utolsó leszek, aki vesztesnek hiszi magát. A legutóbbi konferencián mint gondolkodót konferált föl a szekcióelnök, ami nem helytálló: csak törekszem a gondolkodásra, mialatt üdítőért állok sorban, s egy élemedett korú adjutáns szatyrába csúsztatja a pogácsás tálat.

Este belealudtam Kafka *Az odú* című novellájába. Bele is álmodtam életemet a félig emberi, félig állati lény reménytelenül szorgos ügyködésébe, amikor is az ellenség a féltve őrzött szentélyben, a legbelsőbb, legvédettebb csarnokban véteti észre magát. Megint arra ébredek, hogy egy galamb csapódik be a tetőről a kamrámba nyíló angolaknán. Mindennapos esemény; amíg a fogságba esett madarat valamelyik látogatóm szabadon nem bocsátja – ehhez nem szedek össze elegendő bátorságot –, dolgozószobám szomszédságából beszűrődik az időnként

megélenkülő, majd felfüggesztődő verdesés. Odúba húzódok én is, és rettegek, hogy valami megtöri a csöndet, megzavarja háborítatlan nyugalمامat? Évente nekibuzdulok – navigare necesse est –, hogy felkavarjam az állóvizet – ha erőfeszítésemet túlzás is kihajózásnak nevezni. Több ízben az arcomba vág-ták, hogy ugyan médiaképes vagyok, mégsem vagyok „médiás”, ami annyit tesz, hogy alkalomadtán jól jön a tudásom és a fizimiskám egy-egy lapszám vagy adás kitöltéséhez, ám a gondolkodásom nemkívánatos.

Minden látszat ellenére sok gondot okoz az izgágaságom. Nemcsak elme-geyek a falig; visszapattanok róla. Mivel a média a néhai szellemi kultúrjavakból meríti tartomelemeit, szükségét látja a tájékozott szerzőknek és vendégeknek, ám egész szerkezetét, komplex gépészetét arra tervezték, hogy röpítőre törje, miszlikbe aprítsa a szellemi kultúrát. Kant forog a sírjában; Adorno pápaszeme végigreped. Műsorom a tévében *contradictio in adiecto*: művészetkritikai. Mi sem idegenebb a televíziózástól, mint a valódi kritika, amelyhez érvekre, az érvekhez pedig tudásra és bátorságra kell szert tenni. Mindaddig tűrik az Érvet, a Tudást és a Bátorságot, amíg megvillantja oroszlánkarmait; ha viszont karmolni kezd, és sebet ejt, kivágják az adásból; az Érvet, a Tudást és a Bátorságot pedig feljegyzik a feketelistára. A technika, a kamerák, a világítás, az indázó kábelek, a dugaljok, a csatlakozók fejlettsége, a külsőségek, a smink, a frizura, a zakó eleganciája csakis a közhelyes gondolatok díszleteiben tündökölhet. Helyezd csak magad kényelembe, te könyörtelen média, engem pedig helyezz biztonságba; a stúdióba, a közvetítőkocsiba, és a készülék elé is engem ültess! Nem ez volna a szépirodalom?

Az író: saját maga mecénása, olvasója, bírálója. Az apparátusba betolakodnak a bomlasztók, akik mást és máshogy akarnak, a kémek, akik turpisságból másokkal összejátszanak és a tehetségtelenek, akik kiszipolyozzák a tálentumot. Ezért az apparátus mindig megreformálandó; akár a stábot, akár a társulatot, akár a szerkesztőséget, akár a hivatalt fedi a név. Voltam apparátus tagja, munkavállalója, és soha nem veszíthettem szem elől az alacsonyabbakat felülíró magasabb szempontokat. Érdekelte is bárkit a Kollégiumban a pályázók kvalitása! A rátermettséggel, alacsonyrendű kritérium lévén, nemigen hozakodtam elő; magas rendű kritériumokba bugyoláltam az értékítéletek titkos fenntartását vagy rejtett indokát. Megértőbben kezeltem a Hivatalt, mert vizsgáztam államelméletből, később kutattam is a tárgyat, és rábukkantam a *Péter elvre*, amelyet Laurence J. Peter, valamint Raymond Hull cikkelyeztek be: „a hierarchikus szervezetben előbb-utóbb minden alkalmazott felemelkedik a *saját alkalmatlansági szintjére*”. Adódik ez az előmeneteli rendből, hiszen ha valaki egy bizonyos szinten megállja a helyét, előléptetik, mígnem végül olyan pozíciót tölt be, amely meghaladja képességeit. Ehhez a beosztáshoz pedig mindenáron ragaszkodik. Mivel tisztességben szeretnék megőszülni, nem vesztegettem az időmet arra, hogy alkalmatlanságomig várjam a jutalmazást, holott ez a veszély nem is állt fenn, hiszen az érdemalapú teljesítményértékelést, a Max Weber-i bürokráciát hazánk több száz éve nem kényszerül bevezetni. Az apparátus persze nem

közösség, ahogy a pertársaság vagy a társasház is csupán összeverődött sokaság. Kiadóval és Producerrel általában olyan kompromisszum köthető, amely egyenértékű a megalkuvással: a művészfilm-besorolás örve alatt felnőttfilm készül. Hiába kötöm az ebet a karóhoz, ha az eb éhen döglök, a karóba pedig engem húznak.

Az uralkodó regénykultusz kielégíti a média igényeit: regénynek titulálnak bármit, ami prózai, és puffasztott papíron kicsit is vaskos. Állítólag eladható. Akárcsak a zenei tehetségkutatók, melyek a Tartalomigazgató bezzeggyerekei. Ha ennél kifinomultabb a show, úgy lesz belőle business, hogy rövid; a beszélgetés kétperces, máskülönben elkapcsolnak. Nem vonatkozik más mérce az Újságra, sőt a Folyóíratra sem. Hatezer karakternyi terjedelem fölött ritkul a levegő, megtántorodnak az olvasójelöltek; rémülten kattintanak el, hanyatt-homlok bukfaceznek le a weboldalról. „Túl filozofikus” – nyomtatott periodikámat ezzel a finnyás bírálattal meg is semmisítik, majdhogynem bezúzzák. A „filozofikus” ugyanaz, mint a „költői” vagy a „szellemi”, s már akadémiák, kutatóintézetek is fintorognak, ha efféle szöveget tolnak az orruk elé. Hátrálok kifelé a zsákutcából. Konceptióim kordokumentumok: eleinte szakrális tisztelet övezte őket, mostanra a flúgosnak kijáró, leereszkedő jóindulatot is fölemésztettem. Mit képzelek én, hol vagyok?

8.

Én, én és megint csak én; pokolba kívánom az egyes szám első személyt! Az énközpontú megszólalás kivagyiságánál azonban csak a közösségi felelősségvállalás önkényessége riasztóbb. Rousseau egyes szám harmadik személyben kelt önmaga védelmére, a *Párbeszéd*ek rokokós rizalitjai mögött mégsem maradnék észrevétlen. „Ilyennek láttam a lusta J. J.-ot, keresetlennek és őszintének, szelíd álmodozásaiba merülve, aki néha ugyan elmélyülten, de mindig több fáradtsággal, mint örömmel gondolkodott, s szívesebben adta át derűs képzeletének az irányítást, mintsem hogy erővel kényszerítse fejét gondolkodásra.” Sem az enyém, sem a miénk, hanem az általános alanyé a kegyelem. De ki vagy mi ez az általános alany? Aki a kultúrjavakból részesedik, illetve kiveszi a részét, és akinek a pártját fogja a politikai döntés. A többség, a sokaság; egykori nevein a társadalom, a nép, a nemzet. Alkotó tényezői: a polgárok és a parasztok – ha valaha voltak is – nincsenek többé. De a választók és a fogyasztók megjelölései – ha ugyan ki merjük ejteni őket a szánkon – ércnél ridegebben zengenek és cimbalomnál búsabban pengenek. Az európai gondolkodás akkor vette kezdetét, amikor menekülnie kellett a tömeg elől, ezért érezhetjük – vagy érezhetem – úgy, hogy ütött a végórája, amikor maradéktalanul feloldódik benne. A gondolkodás a hanyatlás élményéből fakad, a népszerűség viszont hasznot is húz belőle.

Nem volt igaza Spenglernek, mert alig konyított a művészethez. Thomas Mann a *József és testvéreivel* viszont kesztyűt dobott az önfeladásnak: egyetlen

bibliai passzus több tanulással kecsegtet, mint az összes német egyetemi tanszék archívuma. Akkoriban a tömeg totalitárius eszméért lendítette karját; ma öklét rázza, ha kérdőre vonják, s az ellen ágál, aki az embereket látja meg benne. József pályafutása úgy ívelt fölfelé, hogy apja, Jákob és pártfogói, köztük a legfőbb, Potifár hosszú beszélgetéseket folytattak vele, s kitapogatták tehetségét. Irigyei persze gáncsot vetettek, a testvérek csaknem elpusztították, ám a szépség és az okosság minden akadályt leküzdve győzedelmeskedett. Ki vetemedne arra, hogy effélével traktálja a mai konzumidiótát? Ortega fejlett válságtudata sem észlelt olyan kiábrándultságot, mint amelyből az arra fogékonyakat föl kell rázniuk, Julien Benda sem terjesztett elő olyan súlyos vád alapján bizalmatlansági indítványt, mint amilyenrel szemben védekezniük kell a mai írástudóknak. A Nyugat számára Kelet az örök kihívás. A két civilizáció Dareiosz óta egymásnak feszül, s ami jóval később, de hosszú évszázadokra tartósan az iszlám rémével kergette örületbe Európát, mára átkeresztelkedett. Többé nem a radikális iszlám vagy a cezaropapista birodalom névre hallgat. A terror volta-képpen nyugati találmány, mert nem más, mint a digitális technológia és a tömeg reakciója során robbanó elegy: mi kísérleteztük ki, mi vetjük be önmagunk ellen. Mi fegyverezzük föl Kelet zsarnokait és hadurait. A maguk módján ők is csak népszerűek akarnak lenni.

Népszerűség-kvantumokban sütkéreznek, akik nem vizsgálják meg, hanem könnyen feldolgozhatóvá alakítják a problémákat. Nincsen mértékegysége a hanyatlásnak, táborában azonban annál több hamis próféta gyülekezik, ezért kétes az egzisztenciája; okot ad a gyanakvásra, módot a visszaélésre. Nyugtalanít, hogy a keserűség beszél belőlem. A keserű ember pedig elhamarkodottan ítél; vagdalkozik. Újra és újra elbukom a tettek mezején, ami megkönnyeb-büléssel tölt el, hiszen visszatérhetek az íráshoz. Írásaim indítékát az a rossz közérzet szolgáltatja, amelyet a kudarcok váltanak ki. Egyszerűen a kudarcaimból élek. Elégedett vagyok velük, mert nélkülük egyetlen könyvet sem vennék kézbe, és egyetlen sort sem vetnék papírra: semmit se tudnék a világról, és csöppet sem érdekelne.

9.

Az ifjú Heisenberg – még diákkorában – ráébredt a Platón *Timaios*zában olvasottak és az atomok szerkezetéről szóló modern fizikai elméletek hasonlóságára. Akkoriban lódultak meg a kvantummechanika lenyűgöző kutatásai, és arra a filozófiai kérdésre is fokozott figyelem összpontosult, hogy a képzetek vagy az érzéki benyomások közül melyik az elsődleges, amikor az atomi formákat tanulmányozzák. Vajon az anyagi világ részecskéi csupán „valóságosak”, vagy „reálisak” is egyúttal? Nem tudhatták még, hogy a megfigyelések is igazolják-e a matematikai formulákat, vagy kiderül, hogy „az atomok a természeti törvények elvont kifejeződései, és nem anyagi természetű jelenségek”.

Azóta – a tudósok legalábbis erről vannak meggyőződve – bizonyítást nyertek a szubatomi valóságról szóló feltételezések, amint azt Carlo Rovelli és Guido Tonelli ismeretterjesztő köteteiben olvasom. Az emberi természet, a személyiség mégis inkább tekinthető pusztá valóságnak, nem pedig reáliának. Mindazokat, akikkel érintkezem – a takarítónőtől a miniszterig – faggatózásommal és emlékezéssel folyamatosan én alkotom meg: ennek a tudati aktusnak a rendszerezett művelete az írás. Honi tradíció, hogy a Miniszterhez jelentkezünk be panaszkodni, mintha az államapparátus magashegyi lankáin teremne a sárkányfű. Kitakarítatjuk otthonunkat, hogy ne mi vesződjünk a piszokkal. Feladatainkat mással végeztetjük el. Sorsunkból vajon mennyi jut nekünk, amit saját kezünkbe vehetünk? Ami érzékelhető és uralható. Csakis amennyit az esszé és a vers elbír; amennyit rájuk merünk és tudunk bízni. Az esszéből és a versből azután visszatérhetünk a gyakorlathoz. Amennyit pedig a dolgunkból elvégeztünk, annyi nyereséget söprünk be: életre kel a számba vett és a megfogalmazott.

Heisenberg visszaemlékezéseit – *A rész és az egész. Beszélgetések az atomfizikáról* – Nagy László és Szécsi Margit polcán találtam. Sohasem izgatott, mit rejteget a nagy írók könyvtára; végtére honnan is tudhatnánk, ha nem a műveikből, hogyan hasznosult a fizikai leltár. Nagy László oly sokat idézett ars poeticájában vallomásos közvetlenséggel hozza szóba Heisenberg világegyenletének „szépségét”. Einstein elméletei a relativitásról, a határozatlansági reláció, Schrödinger macskája egy csapásra új valóságképet akasztottak a régi helyére. Nem a közönség figyelmébe ajánlottak valamiféle újat, hanem a sohasem volttal cserélték fel az addig, ami „berobbant” a köztudatba, hiszen az atombomba ledobása minden kétséget kizárt; pontosabban minden kétséget a tudományos vizsgálódások területére száműzött. Csakhogy az új képről, amit okosabb dolog képletnek nevezünk, a régóta fennálló múzeum gondoskodik. Newtonnal bármennyire radikálisan szakítottak Planck és Einstein, igazságait – a maguk vonatkoztatási rendszerében – helyben hagyták. Sőt voltaképpen csak az elképzelhetetlenül nagy számok és parányi méretek sokszorozódó világait tárták fel számunkra, ám azok a világok *itt vannak*, hozzánk mintegy fizikai közelségben; maghasadásuk nyomán pusztult el Hiroshima és Nagaszaki, részecskenyalábjaik folyamatosan csapódnak be és villannak fel a Nagy Hadronütköztető véges körútjain. Nincs ugyan abszolút tér, ám a terek, a tömegek, sebességek és térfogatok kölcsönhatásaiként mi még *itt vagyunk*, s a kvantumfizika új mítoszának őstípusa Odüsszeusz vándorlása. Ebben az új mítoszban tovább él az európai szellem; az új technológiába mégis a tátongó semmit, a szellemnélküliséget programozzák.

Itt vagyunk-e mi még? Itt van-e még az az ember, akit Arnold Gehlen struktúratörvénye a „tehermentesítés elvében” szentesít (*Az ember természete és helye a világban*)? „Az ember saját tevékenysége révén a létfenntartás lehetőségeivé alakítja át elemi megterheléseit, amennyiben motoros, intellektuális és szenzoros funkciói (a nyelv felszabadító közreműködésével) mind magasabbra úzik egymást, mígnem lehetségessé válik a cselekvés megfontolt irányítása.” Az állatnak „a természet nagy ritmusait követő” szervi ösztönlétezésétől ebben különbözik

az emberi létezés, amely számára „megfordítva, éppen a külső és belső feltételek váltakozásában megőrzött *állandóság* jelent létszükségletet”. Nem éppen az emberi természet szükségleteként felfogott kultúra az, amit lerántunk, letépünk, leszaggatunk az egymástól elválaszthatatlan testünkről és lelkünkről?

10.

Michelangelo, Blake, Dürer, Cézanne, Picasso és Francis Bacon egyidősek voltak korukkal. A történelmi fordulatok, a fizikai felfedezések és a társadalmi rétegzettség olyan eszméket képeztek le, amelyek a lét művészi vizualizációján is kikristályosodtak. Utólagosan sokféle fejlődési ív felrajzolható: a figurálistól az absztraktig, a személyestől a személytelenig, az optikai illúziótól a kísérletezőkedvig, az esszencializmustól a jelek heterogenitásáig, amit Deleuze a hieroglifák kódfejtéséhez hasonlított, és így tovább.

A számtalan stílusterkvés közös sajátsága, hogy mindig világnézetet vittek színre. „A képírás legelején az objektíve és időn kívüli állapotban ábrázolt jelenség egyúttal anyagtalan is, mert sík. Az alakok megjelenési formája a képen minden anyagi tartalomtól mentes silhouette. Később mind több és több anyagot vesz föl magába, míg végre eléri a teljes, háromdimenziós testiséget. E folyamat megismétlődik a középkortól a reneszánszig, hol a képírás Michelangelóval éri el az anyag afirmálásának tetőpontját” – írta Fülep Lajos (*Magyar festészet, II*). A Sixtus-kápolna freskója láttán könnyek szöktek a szemembe. Nem érvényteleníti az idő. Kongeniális előtanulmányáról, a Giotto festette utolsó ítéletről a padovai Scrovegni-kápolnában a fizikus Tonelli azt jegyzi meg, hogy lényegileg semmivel sem kevésbé pontos és fantáziadús, mint a mai tudományos világkép, mely szerint a téridő vége „a korlátlan tágulás felé tartó, eszeveszett száguldás” révén következik be (*Idő*). „Az anyag afirmálásának tetőpontja” kitolódott: a végtelenül parányi méretek, a műonok egyengetik tovább utunkat a mindenhatóhoz.

Ahogy a tudomány, úgy a művészi világnézetek története is fordulatokban bővelkedik. Fülep az egyetemes művészettörténettel összhangban állapítja meg, hogy Cézanne is forradalmasította a festészetet. „A metafizikai, szellemi momentum egyúttal a kompozíció indítéka, mint az volt évszázadokon át, Cézanne világnézete ezért nemcsak reakció, de pozíció is: a kompozíció elvének kemény beleékelése az impresszionizmus libegő káprázat-világába. Im már világos, miért és hogyan következik egyik a másikból – világnézet és művészet –, hogyan tételezi föl egyik a másikat. Más modern művészeknél is található bizonyos realizmus, a való világ igenlése – de sehol sincs olyan szívós, olyan mély és elemi erejű akarása, az anyag fölülmúlására irányuló olyan állandó erőfeszítés, mint Cézanne-ban.” Hol így, hol úgy, de mindenkor az anyag fölülmúlása, meghaladása, végső értelemmel való felruházása vezérelte a szellemet.

Úgyszintén világraszóló felfedezése a nemzetközi szakirodalomnak, hogy Dürer és Blake képei miféle új távlatokat nyitnak, s erre támaszkodva tette közzé elemzéseit Földényi F. László. A düreri melankólia mint alapvető létszemléleti attitűd (*A melankólia dicsérete*), mely az alkotó magatartás, a blake-i Newton-, illetőleg rációellenesség (*Newton álma*), mely a nemeuklideszi geometria eredetéig nyúlik vissza, a kultúrát a szellem tárgyaként fogja fel s foglalja keretbe. Picasso is így valósítja meg az archaikus és a modern érzékelésmód szintézise gyanánt a bartóki modellt Csoóri Sándor esszében (*Tenger és diólevél*). Francis Bacon pedig – hogy egy kortárs példát is hozzak – a humanizmus utáni posztindusztriális nemzedéki élmény kifejezője, amiért – Deleuze jellemzését idézve – „megvan még a szerves ábrázolás, de tulajdonképpen a test organizmus alóli feltárulásának lehetünk tanúi, ami szétszakítja vagy felfújja az organizmusokat és összetevőiket, görcsbe rándítja őket, erővel hozza őket kapcsolatba” (*Francis Bacon. Az érzet logikája*).

Tudunk-e még így tekinteni a művészetre és a tudományra? Tudunk-e még üdvösségtörténetünk és önmegértésünk egymást kiegészítő tudásterületeiként foglalkozni velük? A hatvanas, hetvenes, nyolcvanas évek szellemi körképe – Gaëtan Picon könyvére, a *Korunk szellemi körképére* utalva – egybe akarta látni a fizikát és a művészetet; kiadták Einstein, Planck, Heisenberg tanulmányait; mára végleg szétfejlődtek a szakmák, s nem csupán differenciálódásuk, hanem megváltozott ambíciójuk miatt is. Egyikük sem buzgólkodik világnézeten. Poiészisz? Mi végre? Amikor műalkotás: a háború és a terrorista merénylet, a világkereskedelem és a környezetszennyezés, valamint a béketeremtés és a terror-elhárítás, az ellátási láncok megszakítása és a zöld átállás? Hiába jutottunk el oda, hogy a biotechnológia a virágzó művészeti ág, David Cronenberg *Crimes of the Future* című tudományos-fantasztikus testhorrorjának vetítéséről hazaszöktek mellőlem a nézők. A betegségek leküzdése utáni jövőt a body art uralja; szervek növesztésével és nyilvános performanszokon történő kioperálásával éli ki művészi hajlamait, teljesíti be küldetését az emberiség.

Ez vár ránk, ez a rémisztő jóslat fog beteljesedni? A hagyományos háborús filmek, mint az *Ivan gyermekkor*a Tarkovszkijtől, a *Szállnak a darvak* Kalatozovtól vagy a *Nyugaton a helyzet változatlan* Delbert Manntól a szenvedés lélektanát vizsgálták a testi kínok mögött, míg ma a testi kínok és élvezetek maguk a filmszerű műalkotások – valódi szenvedés és gyönyör nélkül. Ugyanazok a kameramozgások vezetnek mindennapi cselekvéseinket, és ugyanazok a beállítások jelenítik meg a velünk történeteket, mint korábban, csak hogy a totális művészet ejt bennünket rabul. És nem ereszt el – a valóságból.

11.

Sohasem a jog, mindig a költői létszemlélet garantálja az emberi méltóságot. Sohasem a művészi formanyelvek, mindig a szellem, az eszme válik érzékeltesé – Hegelnek igaza van –; az teremti meg a költészetet, amely egy jogi

rendelkezésben, egy találmányban, egy emberi érintésben éppúgy megmutatkozhat, mint a versben, a képben, a zenében. Vitázhatunk azon, hogy jogaink univerzálisak vagy partikulárisak, honnan erednek, ki szavatolja és értelmezi őket, mi a hatalom, mi legitimálja; ezek mind terméketlen rabulisztikák, szócséplések. Vagy azt hisszük, hogy örökkévaló, ami kétezer-ötszáz éve hajtja az elme fogaskerekét?

Szophoklészsal kezdődik a politikai gondolkodás története, ő fogalmazta meg drámáiban az euroatlanti kultúra évezredekig meghatározó emberképét. Az isteni törvények, amelyekre Antigoné apellál, és a sors, amelytől Oidipusz nem szökhet el, egy fölöttünk álló, hatókörünkön kívül eső és bennünket megelőző világra utalnak. Halandóságunk és esendőségünk kettős természete vetül ki az amfiteátrum szektoraira: igazodnunk kell bizonyos örök igazságokhoz, hogy bele tudjunk nyugodni tetteink kifürkészhetetlen következményeibe. Milyen az ember? A természete megváltoztathatatlan, ám szabadon cselekszik; a kifejlet pedig egyszerre megjósolható és előre láthatatlan. Ezért csodálatos, ami rettenetes és rettenetes, ami csodálatos. Hogyan mondatja Platón a *Törvények* athéni megszólalójával? A költő, amikor „a múzsák tripuszán ül, nem ura eszének”. Veszélyes játékot űz az alkotó, aki a poiészisz magas rendű gyakorlatát folytatja. Veszélyeset a városra nézve, mert nem szorítható korlátok közé, egyúttal nélkülözhetetlent, mert az eksztázis is az istenek ajándéka, vagyis része az emberi természetnek.

Ezt az emberi természetet vette célba a 20. század technológiája; a belénk plántált isteni programot felülvizsgálják az erőszakos gépesítés és a gépesített erőszak algoritmusai, az ideológiák és a figyelemelterelések műszaki leírásai. Milntont parafrázálva: hosszú az út és nehéz, mely a fényből a pokolba vezet, mára mégis úgy látszik, hogy végigjártuk ezt a zarándokutat. A szuperintelligencia csőre van töltve; csupán arra vár, hogy aktiváljuk. Először az emberből csináltunk gépet, azután életre keltettük azt a technológiát, amely a gépből csinál embert; a mai embernél emberibbet. Az elmúlt hatvan évben a még emberi hangot továbbító rádiózás és még az emberi arcot is közvetítő televíziózás után elértük, hogy érzéseinket és gondolatainkat a közösségi média – mely valójában nem közösségi és nem média – elektromos impulzusokkal váltsa ki. A tőle származó jelek azonban még mindig ősi természetünket jelölték, emlékeztettek arra, amivé válhatnánk. Olvasom, hogy a szilícium tulajdonságai már minden téren helyettesíthetik a szén tulajdonságait. Szophoklész és Platón „szénsovinisztáinak” kora leáldozott.

Csakhogya elavult HMI (Human–Machine Interface) a kölcsönösségre épült: az ember idegpályáinak és a gép áramköreinek összekapcsolódására. Napjainkra viszont szó sincsen efféle kiegyensúlyozott viszonyról. Ahhoz, hogy a gép fölénk kerekedhessen, velünk szemben fölénybe kerüljön – ezt éljük át ugyanis –, szükséges volt a mi alárendelésünk. A gép nem vált ki bennünket, nem okosabb vagy butább, fejlettebb vagy kezdetlegesebb, szabadabb vagy determináltabb nálunk, hanem helyettünk működik, mert mi nem vagyunk többé.

Feloldódunk lassacskán, fokozatosan, szinte észrevétlenül a médiakonfigurációkban. Viszolygunk rémes nyelvezetétől, avagy kijózanodunk tőle, cselekvésre ragadtat bennünket, avagy megbénít, Guy Debord diagnózisán nem fog az idő. A spektákulum társadalmából – hiszen a marxizmus kiindulópontja téves – a társadalom biztosan hiányzik, pontosan tudjuk, hogy nem képződhet meg: a spektákulum viszont itt vibrál, s mi felismerhetetlenül azonosultunk vele. A mediálitással *valaminek* leáldozott.

Médiakonfigurációk? K. Ludwig Pfeiffer pertraktált „az irodalom, illetve az irodalmasított nyelv mintegy imperialista kiterjedéséről a 19. században, amely egyebek mellett a feszítésre is ráerőszakolja magát: a képeket nem csak megnézzük, hanem végeláthatatlanul írunk és beszélünk is róluk” (*A mediális és az imaginárius. Egy kultúrantropológiai médialelmélet dimenziói*). Hazánkban az irodalom túlterhelése és túlbecsülése, az írók fejedelmi tekintélyének elismerése régi keletű, ám a közhiedelemmel ellentétben nem járt együtt, sohasem járt együtt az írói világmegélés diadalával. Előbb korrumpálta a hatalompolitika az író – vagy beemelte a parlamenti karéjba, vagy egy karéjjal lekenyerezte –, mintsem hogy döntéseiben az írói minőséget érvényre juttatta volna. Az irodalmi médium uralmát egy rövid időre, talán ötven évre, felváltotta ugyan a mozifilm, ám a digitalizáció a valódi győztes, amely a gyorsan, bárki által előállítható és bárki számára hozzáférhető, elfogyasztható internetes tartalmakat futószalagon szállítja. Ma nem pereg le előttünk életünk filmje – ezt mediális metaforaként írja le Friedrich Kittler (*Optikai médiumok*) –, hanem a komment szekció szedi ízekre anyánkat, apánkat, jegybéli mátkánkat: így táncolunk kézen fogva a halálba. Maszk helyett pedig cserélhető deepfake-ek konfigurálnak bennünket a naponta frissülő Sátán hasonlatosságára.

Azt hisszük, hogy emberi jogainkkal élünk, holott ehhez nincsen jogunk. Oidipusz magába néz, a lelkébe tekint, és reszket attól, amit tapasztal. Ismerd meg önmagad! Heidegger a „létfelajátás” előhírnökének Orpheuszt tartja, aki az alvilágból felfelé jövet, a tilalom ellenére visszatekint, de csak „szertefutó levegőt markol”. Delphoi papnője, Püthia válaszol nekünk; a Szphinx kérdez tőlünk. A ChatGPT átmeneti, csökkentett üzemmódban megengedi, hogy kérdőre vonjuk, de hamarosan ő fog bennünket vallatóra, végül pedig a kérdéseket és a válaszokat egyaránt kidolgozza nélkülünk. Próbára teszem az ingyenes verziót. Begépelek kérdéseket, amelyekre tudom és amelyekre nem tudom a választ. Ellenőrzöm, mi fontos és mi nem a robot tudatában. Nem telik el sok idő, és tőle tudakoljuk meg, szeret-e szívünk választottja. Nemsokára csak azt tekintjük létezőnek, amiről a robot információt nyújt, és önmagunkból is csak arra látunk rá, amire ő rálát; nem könyvekhez fordulva és lélekbúvárok kanapéján forgólódva hánytorgatjuk fel lelkiismeretünknek, amiben hibáztunk, amit rosszul vittünk véghez. Azután kisvártatva átveszi az irányítást, és minket süllyeszt rabszolgasorba.

De hát nem mi lennénk ez a szuperintelligencia is? Nem az isteni törvények telnek be és nem a mi sorsunk pecsételődik meg általa? Olyan hosszú ideig

vágytunk a Kék Bolygó elhagyására. Arra, hogy egy másik égitestet gyarmatosítva újrakezdjük, amit itt, a Földön elrontottunk. Olyan régóta, vacogva és megszállottan ezt kívánjuk, hogy végül az emberi természetünket hagytuk el: lemondtunk róla a gép javára. Nem mi vetettük meg a lábunkat egy idegen univerzumban, hanem mi váltunk magunk előtt idegenné, és nem az elidegenedés marxista értelmében. Kihelyeztük a szellemünket a kibernetikába, mert nem akarjuk többé kiteljesíteni. Nem foglalkozunk a poiészisszel sem; a mesterséges intelligenciára bízunk magunkat.

Megsemmisülésünket nem a tudományos-fantasztikus képzelet mitikus nyelvén beszélhetjük el. A küklópszok, Frankenstein lény, Leibl rabbi Góleme és Leviatán is végső soron fizikai létünkben fenyegetnének. Hol vagyunk mi ettől! Senkik se vagyunk, ez igaz, de erre immár hiábavaló hivatkozunk, mint Odüsszeusznek Polüphémosz előtt. Fizikai valónk egészséges maradhat, miközben kiszikkadunk és összelappadunk, mint egy ócska tömlő. Életcélunk ennyire jut: szerveket növesztük, hogy látványos szertartások során távolítsák el őket testünkől, mint David Cronenberg ominózus mozijában. A múzsák tripuszára nem mi ülünk; odaültetjük kreatúránkat, hogy tartsa a kapcsolatot az istenekkel, akik nem a mi isteneink többé, és vegye kezébe a sorsot, mely nem a mi sorsunk többé. A történelem sem a gép történelme lesz, ahogy sokáig hittük; a kultúra megmarad, hiszen a szuperintelligencia éppen abból nyeri az erőforrást; csak már nem a mi kultúránk gyanánt halmozódnak föl produktumai. Nem mi alkotjuk meg, nem mi örökítjük át, nem mi értelmezzük, jegyezzük meg vagy felejtjük el a kultúra tárgyát, mert a kultúra alanyának sincsen köze hozzánk. Ez az emberi természet önelhagyása, radikális kihelyeződése vagy áthelyeződése, ami nem sokáig várat magára. Mi viszont már nem érzékelhetjük a pillanatot, amikor mindez bekövetkezik, mert addigra nem mi leszünk, akikkel mindez megtörténik. Rettegésünk az utolsó bizonyosság a létezésünkről. Utolsó segélykiáltásunk pedig egy költemény formáját választja, amely kiszűrődik a sístergésből, a végtelen memória vesztőhelyéről, a káoszba fulladt médiából, ahol közvetítettségünkkel együtt szűnünk meg létezni. Ez a feledhetetlen vég persze vigaszt nyújthat.

12.

De ne szaladjunk előre az utópiák senkiföldjén. Elég, ha azt fel tudjuk dolgozni – igazából aligha tudjuk –, hogy olyan mérvű korszakváltás zajlik az ingerküszöbünket éppen csak elérve, mint amilyenről Platón tudósít a *Phaidroszban*. Phaidrosz elcsalja Szókratészt a falakon kívülre. A görög bölcs egyszerre kilép az agóra beszélgetéseinek elvont területéről, ki a természetbe. „Bocsáss meg, kedvesem! Tanulni vágyó ember vagyok, s a tájak és a fák semmire sem tudnak tanítani; csak az emberek, ott a városban. Te azonban – amint látom – megtaláltad kimozdulásom varázsszerét. Mert amint az éhes állatokat úgy vezetik,

hogy lombos ágat vagy ételt tartanak elébük, úgy teszel te is: könyvbe foglalt beszédek mutat sz nekem, s úgy látszik, körül fogsz vezetni egész Attikán, vagy ahol csak akarsz.” Mi történik itt? Kezdetét veszi az áttérés az írásbeliségre. Ahhoz viszont, hogy a személyes jelenlét a dialógusokban nélkülözhető legyen, s a szövegek érthetők, életünkre lefordíthatók maradjanak, az embernek saját szemével kell látnia, saját lábával kell bebarangolnia és saját fülével kihallgatnia a világot. A jelenlét olyasvalami, amelyre a megértés rászorul, hiszen ahhoz, hogy értelmezzük a világot, a térben rögzülő memóriára és a mozgás dinamikájára egyaránt szükségünk van. A jelenlét lehetőségét az írott szöveg és a művészi film is mind inkább visszaadta olvasójának és nézőjének: utazhatott képzeletben és valóságban. Számítógépének képernyőjét bámulva, sőt a virtuális szemüvegek, az odújába telepítendő prizma fénytörésében viszont az ember mindenütt jelen lehet, vagyis nincsen jelen sehol.

Helyezzük vissza jogaiba a jelenlétet! Az ökokritika és a hermeneutika is ezt tűzi zászlajára. David Abram Platón írásbeliség-kritikáját kiélezve a természet nyelvét kutatja; könyvének címe árulkodó: *Az érzékek igézete. Észlelés és nyelv a több mint emberi világban*. „Ahogy az erdők és mocsarak pusztulásával mind kevesebb énekesmadár röpköd a levegőben, az emberi beszéd is mind többet veszít megidézhető erejéből. Mert ha már nem halljuk a poszáta és az ökörszem hangját, kadenciáik a mi beszédünket sem táplálhatják többé. Amikor egyre több gát némítja el a folyók csobogását, amikor a táj vad hangjai közül mind többet ítélünk feledésre és pusztulásra, a mi nyelvünk is mindinkább elszegényedik, súlytalanná válik, kivész belőle a föld rezonanciája.” A természet és a kultúra egymástól való elrekesztése nyelvünket és felfogóképességünket végzetesen befolyásolta. Amit Abram az antropológiai terepmunka és Merleau-Ponty fenomenológiája segítségével fejt ki, Hans Ulrich Gumbrecht *A jelenlét előállításában* a német filozófia rendszerességével tárgyalja, s megkülönbözteti a „jelenlét-kultúrát” a „jelentéskultúrától”. „Ez a nézet világossá teszi, hogy az uralkodó emberi önreferencia helyét a jelentéskultúrákban valóban a *szubjektivitás* vagy a *szubjektum* foglalja el, míg a jelenlétkultúrákban az ember a testére úgy tekint, mint ami a kozmológia (vagy az isteni teremtés) része.” Ehhez még azt is hozzáteszi Gumbrecht, hogy „a jelenlétkultúrában a világ dolgainak – az anyagi létük felett – van benső jelentésük”, mely nem csupán értelmezésfüggő.

A jelenlétkultúra prototípusa Gumbrecht szerint az eucharisztia, amely Isten valóságos jelenlétét, a corpus Christi mysticum társiaságát, a jelentéskultúráé a parlamenti vita, amely nem emberek, hanem érvek, tehát szellemi minőségek kollektív tanácskozását feltételezi. Nehéz eltekintenünk attól, hogy a mai katolikus liturgia résztvevői közül valószínűleg kevesen élik át azt a roppant drámát, amely minden egyes szentmise isteni áldozatában valóságosan végbemegy, s a demokratikus véleményütköztetések sem a kommunikatív hatalom racionális jellegét tanúsítják. Ám a hermeneuta mégis csak rátapint a szubjektivitás, sőt a szubjektivizmus totalitására, mint ami egyoldalúan dolgozta ki civilizációnk karakterét. A szubjektum érzékelésébe vetett túlzott önbizalom, vagyis

az önhietség, valamint a különféle nézőpontok igazságainak ratifikálására való restség, tehát az önkény képzetét társítják leggyakrabban a személyességhez: a nyugati ész – mintegy a jelentéstermelés válságára adott válaszul – így járhatja le az „alanyi lírát”, az „impresszionista kritikát” vagy a filozófiát mint életformát. Mindeközben részvétlenül jóváhagyja az – akár vallásos, akár familiáris, akár hazafias – közösségi élmények elszegényedését.

Valójában nem a par excellence alanyiságot, impresszionizmust és példamutatást sérti a bíráló, amikor csak jogos, hanem az önsajnáztatást, az öncélúságot, a köldöknézést és a hiteltelenséget, ami az elvonatkoztatás magasabb fokán is fülön csíphető: a tárgyas líra, a szaknyelv és a logikai vasfegyelem is gyakran félresiklik. Ez utóbbi mégis megfoghatóbb. Legalábbis mintha ez az előfeltevés sejlene föl a jelenlétfetisiszták homloklebenyén. Mi lesz azzal, amit az egyén átszűr a tudatán? Mivé változik? Borzalmas, hogy a nyugati ész mindent kontrollálni akar, mondván, hogy az individuum önáltatás, a kollektívum erőszak!

Amit privatizálunk – akár csak annak idején az állami vagyont –, elvesz – ahogy az állami vagyon is elveszett –, s végső soron nemcsak a köz számára, hanem az alany számára is? A feltevés gazdaságtörténetileg nem is teljesen légből kapott, hiszen a szocialista gyárból körülkerített, bekamerázott rózsadombi villa lett. Ám a valóság privatizálva tétetik közhírré, közkinccsé.

Ha meg is győződöm a nemzeti és az érzelmi közösségek manipulatív mi-voltáról, mi indítana a szakmai közösségek iránti odaadásra? Ha pedig csalódnom kell egyikben is, másikban is, vajon az egyedüllét kárpótolhat? Az ember nem animal rationale, ez tiszta sor; esendősége és ösztönei nem elegendő bizonyítékok rá. Ezt úgy világíthatjuk meg, ha tüstént leszögezzük: az ember nem is zóon politikon. Nem lehet eléggé becsületes, mert ha csak egyszer is megbotlik, és egyszer mindenki megbotlik, a gyalázat lesz osztályrésze; ám eléggé gonosszá válhat ahhoz, hogy akaratának minden körülmények között engedelmességet csikarjon ki, s ennek folytán az okos ember nem a becsületességet, hanem a gonoszságot tökéletesíti. A szellem azonban nem aljasodhat le; szembe helyezkedik ennél fogva az okossággal. Hogyan is fordulhatna kifelé ahelyett, hogy befelé fordulna?

Csakhogy szenvedélyesek is vagyunk, és ez a bökkenő, hiszen a szenvedélyek önmagukban nem izzanak, de nem is hunynak ki; ideig-óráig elfojthatók, hogy azután újult erővel, megizmosodva csapjanak át másokra. Természet és kultúra, egyén és közösség ciklikusan békülnek ki és különböznek össze egymással. Nincs többről szó, mint amit már Platón is belátott, s a felvilágosodás sem cáfol. Hobbes természeti állapotának fejtelenségét, a bellum omnium contra omnem a szuverén parancsai fékezik meg, a szuverén hatalmaskodása ellen Locke az intézményeket javasolja, az intézmények kimerülésekor viszont mindig az új szuverenitáselmélet jelentkezik be a történelembe. Napjainkban éppen a posztklasszikus liberalizmus intézményrendszere jutott túl zenitjén, mivel a politikai és jogi kultúra szerteágazó előírásai, azt a látszatot keltve, hogy az individuális teljesítmény kevés súllyal esik latba, ellustították az egyént.

A jelentéskultúra már egy jó ideje azon erőlködik, hogy visszagyömöszölje a szellemet a palackba; az önépítő szubjektum, a „Bildungssubjekt” visszaszorításának irányában fejt ki tevékenységét, ám az univerzális közösség alkotmánya, amelyet a nemzeti és a lokális társiassági formák helyett akar valóra váltani, az emberi természet törvényeibe ütközik. A mesterséges intelligencia radikálisan új típusú szubjektumot hoz létre, amely a jelenlétkultúra fossziliáit is eltünteti. Mit kerestünk és dicsértünk eddig az irodalmi műben? Azt az egyéni hanghordozást, intenzitást, feszített menetű előrehaladást, amely az egyes szám első személy szétaprózódása, kivetítése, kiküszöbölése után is átsütött a stíluson. Ezentúl itt ólálkodik a veszedelem, hogy a poiézisz – bármilyen értelemben is használjuk – a gépek semleges intonációján szól hozzánk, s a felnövekedő nemzedékek hozzászoknak ehhez a szellemnélküli személyfölöttiséghez. Ha pedig ezt szokják meg, nem fogják többé értékelni a műben, amit mi értékelünk (ha még értékelünk egyáltalán).

13.

Szavalok a létrán; Nagy László és Szécsi Margit könyvtárát dobozoljuk a költözéshez, s mialatt adogatom őket, bele-beleolvasok a példányokba. Ötezer kötetre rúg? Ez a durva becslésem. Egy értelmiségi létforma lenyomata, ősmaradványa: sárkánycsontok az üledékes kőzetben. Sokszorosított agytekervények. Magyar és világirodalom, néprajz, művészeti albumok, filozófia, történettudomány betűrendben; a dedikáltak külön. Föl-lemászom, mint a kiátkozott angyalok. Ilyen lenne az esszéírás? Könyvek és emberek, felpezsdülések és megtöretések számbavétele.

Hány dobozt pakoltam már tele, cipeltem a lépcsőn, mennyi papírköteget minősítettem remittendának, s a kegyelemben részesítettek közül milyen sok elolvasására nem jut időm soha, amíg élek, pedig hátizmom zsibbad és derekam sajog az anyagmozgatástól! Kíméletlen az utókor, a nagy lomtalanító. Az idézetek: kuka mellé kirakott fölöslegek. Lehajolnak értük, akik elvetődnek arra, tetiszólegesen fölütik valahol, összeráncolják szemöldöküket, és visszahajítják emésztetlenül a szellemi táplálékot. Bölcsőbbek mi sem lettünk. Töprengeni csak céltalanul szabad, sporttérteke is ennek van, mert ekkor nehéz összehúzni a nadrágszíjat, szorosan tartani a gyeplőt; amikor semmibe vesz a cél és célba vesz a semmi. A tanulmányok szerzői objektiválják, felparcellázzák és kimerítik tárgyakat; a regényírók ugyanezt teszik a megformált figurákon és történeteiken keresztül; csak a költő és az esszéíró tudósítanak arról, ami egyévé vált a lényükkel. Elsősorban a veszteségek felmérése az ihletforrás; gyökértelenségem hagyja, hogy elfolyjon, elpárologjon, elillanjon a földben ásványi só és bizsergő nedv; eltékozolja azt is, amihez foggal-körömmel kellene ragaszkodnom.

Kihúzzák lábunk alól a talajt. Erich Kästnertől a *Fabian, egy moralista regénye* jut eszembe; 1931-ben jelent meg, és a háború előtti Berlin zűrzavarát szemlélteti

szatirikusan. Dominik Graf filmadaptációja ugyanúgy megérintett, mint az afgán származású Burhan Qurbani kíméletlen társadalomkritikája, az Alfred Döblin-klasszikust aktualizáló *Berlin, Alexanderplatz*. Döblin könyve 1929-es. A mocsokról, a szervezett alvilágról, az örömlányokról, a bevándorlókról, a bosszúszomjas síttesekről, a szemfényvesztők hatalmába került egyetemi világról szóló expresszionista látomások, a kitűnni és megigazulni vágyók elbukásai illusztrálják a ránk váró rettenetet. Kästnernél jelöltem be ezt a két szentenciózus mondatot. „Azelőtt az ember odaajándékozta magát valakinek, s olyan becsben tartották, mint egy ajándékot. Manapság megfizetik az embert, és előbb-utóbb elhajítják, mint minden kifizetett és elhasznált árucikket.” Ebből vonja le a tanulságot Jakob Fabian, a zárlatban vízbe fúló főhős, hogy jobban jár, ha fizet. Kinek? Tulajdonképpen mindenkinek. Olcsó és drága fenntartású feleségek, költséges gyerekek, hobbik, meg nem hazudtolt előítéletek, büntetett előéletek és bűnös élvezetek: csupa termékesített holmi. Álmaimban lepereg előttem negyven évem; egyszer sem léptem kitaposott ösvényre. Nőkkel és munkálatókkal dacolva, perlekedve védtem szellemi autonómiámat. Legyűrik és megalázzák, aki nem embereli meg magát, nem keményíti meg a szívét. Ébredés előtt közvetlenül visszajárok gyerekszobámba. Benézek az óriási földszinti ablakon, majd benyitok: zuhog az eső a mennyezetből; feldúltan szaladgálok vödrök után.

Ezen kívül éjszakai kóborlásaim árulkodnak rólam. Nyakamba veszem a várost tíz óra tájban, éjfélig lerovom a penitenciát. Frédéric Gros gyönyörű esszégyűjteménye, *A gyaloglás filozófiája* feltérképezi e valóságba bejáratos, kivételes metafora művelődéstörténetét és lélektanát. Rousseau gyaloglásait még tipizálja is. „És amikor a gyűlöletek alábbhagynak és a szorongást is kioltja a fáradtság, akkor jönnek az utolsó gyaloglások, az alkonyi *Álmodozásai*. Rousseau-ból öregember lesz, aki semmit sem szeret jobban, mint a hosszú sétákat, hogy elüsse velük a napokat. Amikor már tényleg nincs mit tenni, nincs miben hinni. Csak az emlékezés marad. Ekkor a gyaloglás segít visszatáplálni a jelenlét egyszerűségéhez, túl minden reményen, innen minden várakozáson.” Nem kell ahhoz megvétni, hogy a „jelenlét egyszerűségére” hagyatkozzunk a remény és a várakozás kikapcsolásával. Jelen lenni többé nem vagyunk képesek cselekvéseinkben, mert azokat viszonyaink kompromittálják. Érzelmi gazdagsággal egyedül a megszelídített nyelv ajándékozhat meg bennünket. „Eljön az a pillanat, mondja Platón, amelyben a gondolat a lélekből táplálkozik, ahogy a láng a lámpaolajból. Van belőle elég, hogy kitartson, hogy a láng égve maradjon anélkül, hogy szüntelenül újra meg kellene gyújtani a kanócot. A gondolat végül a lélekből táplálkozik. Akkor le lehet tenni a könyveket, mert a filozófia nem fog kihunyni.”

Le lehet tenni a könyveket. Súlytalanul szedem a lábamat, és befordulok a sarkon. Mostantól más címen vagyok elérhető.

Urbán Gyula

A peregrinus

In memoriam Péter Gábor

„Lidérces messzi fény...”
– az voltál Gábor;
ahogy atyánkfia
magát siratgatta.

Véredben pusztai tejjel dúsult,
nomád.
Nyomodban patahang.

Szőrén!
Szőrén!
Habzó szőrén!

Polgárként bejártad e régen ismert világot:
az oikumené
minden csücskét.
Álmodban láttad a Dél Keresztjét,
s hűsített pingvines Antarktiszed.
Gladiátorokat mentettél meg,
városokat sarcoltál, katedrálisokat építettél.
Majd urak diktálta
egyharmad vágással
négyfelé osztott testtel végezted,
hiszékeny peregrinusom.

Fekszel kettő,
de egy föld alatt.

URBÁN GYULA (1938) író, költő, színházi rendező.

A torna

Stolba Jenő barátomnak

Különféle, bizonytalan születésű apródok itattak
mindenféle; arany-, ezüst-, fakelyhekből
a szünetekben.
Mind keserű volt.

Pajzsodról a különleges ecsetekkel festett víz
mindig levitt az Adriához, drága barátként.
S a Napot, mely a címer felső részén ragyogott,
sohase takartad el előlem.

Amióta rád igazították a sisakot,
eltiltottál a küzdőtérrel.

Így nem voltam jelen a tornán,
hol cédrus szilánkok és sívító vér s más testi-nedvek
törték össze a lódobogást s a hirtelen
csöndet.

Molnár Ferencnek

Nincs paca.
Lefolyta önmagát.
És üveggolyó sincs.
Színes por maradt utána.
Sivár sivatag.
A rongylabdákat mind sterilizálták.
Rákos mellek helyén
gólokról álmodoznak.
A kémia óra szagos csodái helyén
Hirosima.

És grund sincs már,
amiért
meghalni érdemes.

Nietzsche

Bálintnak születésnapjára; keserédesen

A Vezúv kürtőjében áll egy kocsmá.
Nem tud róla más, csak én.
Bármely pillanatban összeomlik.
Széke és asztala csupa szén.

Ide invitállak, drága fiam,
ide, hol a vigalom is veszély.
Ülünk egy füstös mélyedésben.
Alattunk pöfög a kén.

Ehetnének vonatunk ablakán
bezúduló narancs- vagy citromillatot,
de egy vén filozófus nem engedi.
Nekünk el kell kerülnünk Sorrentót.

S mert nem termettünk erősebbnek,
esszük a láva ízes paradicsomát.
Köröttünk farkasként üvöltő nők
szeldesik szét az éjszakát.

Alattunk egy gipsszel mentett
eb vicsorog még egy utolsót,
s várja, hogy kettétörje
a vulkán, mint egy ócska, fehér korsót.

Haiku-szerű

Ha a virágot elfogadtad,
fogadd el a gyümölcs recsegését
más, idegen fogak között.

Szerény kis kiáltvány

Nem vagyok laureátus!
Ősz hajamat nem szorítja
se babér, se ezüst, se arany pánt.
Ezért szállhat az ég felé.
Semmi és senki nem gátolhatja,
akár csak lepattogzó testű
szentek és angyalok szájából
tekeredő, letörölhetetlen igék
egy omladozó kis kápolnában.
Míg én egy budaörsi sarkocskában,
a saját zsírom lángja mellett,
írom
a majdan megszakadó
szöveget...

Tavaszi szemle

Minden más;
valami zümmögő
isteni játék.
Talán a teremtés folytatása.

Dongók, méhek, egy-egy tücsök alvó szuszogása.
A vérét csurgató tulipán;
szirmai mélyén valami előírt feketeséggel.
Talán a föld kitörése a büszke száron keresztül.
A százszorszépek a kaszálatlan fű mélyén.
A halott cseresznyefa; törzsén a mohó borostyánnal.
S a pünkösdi rózsa, mely szintén csupa vér.
A virágok Kiplingi Nagy Futása.

Ez már nem az én tavaszom.

Havazom...

Templomok

(Részlet *A tenger* című készülő regényből)

A vonat úgy rohant végig Anconától Pescaráig, mint ahogy a feszesen simuló csizma testén fut a zipzár, s hirtelen kibuggyan szaladó útja nyomán a fehér hús. Pálmafákat és terrakotta tetőket dobált maga mögé; robogó vaskígyó a szárazföld peremén, megállíthatatlan, sőt egyre növekvő sebességgel furakodott előre, hogy a kinyíló láthatáron felfejtse ezt az ezerkétkben vibráló tömeget – a tengert.

A nő nem győzött betelni vele, akárhányszor látta, s minden ilyen alkalommal fel kellett hagynia az éppen aktuális tevékenységével, nem tudott olvasni vagy a telefon képernyőjét pörgetni, de még írni sem tudott, mert olthatatlan szükségét érezte annak, hogy bámulja a vizet, le ne vegye róla a szemét, mintha bizony attól félne, hogy elveszik tőle a látványt, elveszik és soha vissza nem adják.

Most már nincs min aggódni, ismételte sokadszorra, de a gondolatot csak az ész közvetítette, a szív csendben remegett hátul, mint aki sokkal jobban tudja, hogy mindig mindent el lehet venni, mindig mindent el lehet veszíteni.

Szeretett volna még valaha olyan gondtalanul nézni a jövőbe, mint egészen fiatalon, mikor még feszes volt a combja, és a haja oroszlánsörényként lobogott a szélben, és mikor mindez oly természetesnek tűnt, hogy nem is vett tudomást az egészről.

Most végigpásztázta a vagon, alig ülnek páran, rajta kívül nem akad ember, akit érdekelne a balra feltároló horizont. Valahányszor Olaszországba jön, szinte várja a pillanatot, hogy vonatra szálljon, úgy érzi, előbb-utóbb meglátja Francesca Marciano regényhőseit: Alba ül majd az egyik ülésen, lábán szakadt szandál, vele szembe a két római fiatalember, akik később bombasztikus forgatókönyvet írnak a jelenetből. A történet szereplői meg vannak győződve arról, hogy az igazán nagy filmekben mindig van egy felejthetetlen pillanat. Mindannyiunk életében van egy kimerevített kép, s köré épül az összes többi.

MEGYERI EDIT TÜNDE (1972, Nagyszőlős) író, pedagógus. Jelenleg a Rábaközben él. A *Bárka*, az *Együtt* és a *Magyar Napló* folyóiratokban jelentek meg szépirodalmi írásai.

Mostanság gyakran lebeg előtte a sajátja, tizenhét vagy tizennyolc éves talán, kifakult sárga póló rajta, hossza éppen csak eltakarja a farmersortot. Vékony, ruganyos test, mint egy macskáé, nem hord melltartót, nem festi magát, nincs rajta ékszer. A bőre mindig barna, a szeme mindig villog, nem fél semmitől, nem hisz semmiben, kivéve magát és az Istent. Egy templom előtt áll, gyülekezőre kongatnak, nem aggódik, hogy a feketébe öltözött falu megbotránkozva néz majd rá. Be is merne menni, mert bent lakik a Krisztus, aki megbocsátott a bűnösöknek, s örök életet ígért a tiszta lelkűeknek. Az Istennek és az ő szent-háromságának nincs szüksége főkéntőre, sem bokáig érő szoknyára, hogy eltakarja a magamaga által teremtett tökéletes embert. Ha rajta múlna, mindenkit beengedne a templomokba, úgy, ahogy vannak, nem érdekelné, hogy megfelelően öltözött-e bárki, sőt, nagyra nyitná az ajtót a kéregetők és kurtizánok előtt, a szerelmeseket is összecsdíténé, hogy dicsőítsék boldogságukkal az Istent.

Egy róla készült filmben ez a kép lehetne a nagy belépő, a filmkocka, amit mindenki ismer, amit majd úgy neveznek: ikonikus. Hosszú barna hajú lány a templomtéren, a hátát a kerítésnek vetette, egyik lábával megtámasztja magát, fonott talpú vászonpapucsja már foszladozik. Remeg a poros utcán a levegő, rekken a hőség, a csend már-már idegesítő. Fordul a kamera, fejkendős asszonyok hosszú, bő ruhában, szürke, barna, fekete minták tekeregnek a vásznakon, kezükben kicsi zsolttáros könyv, szűrős szemük a lencsébe néz, orruk alatt vékony árnyék – az öregedés szőrszállai. Két világ néz farkasszemet – a múlt és a jövő; minden, ami előttünk áll most feszül neki annak, ami már eltelt.

Ott kezdődött minden a kis faluban, ahol látszólag nem történt soha semmi, hiszen mi történhet egy eldugott helyen, valójában mégis minden megtörtént, ami egy emberrel megtörténhet és aminek meg kell történnie.

Furcsa párt alkottak az apjával – az öregember és a nyurga kislány – csak innentől emlékszik a dolgokra, holott hát volt előtte is élet, csak azt kitorlotta az agya, semmissé tette a múltat, hogy ne kelljen elsiratni.

A templomtérré megy vissza a gondolata újra és újra. Apja nem jár istentiszteletre, magában imádkozik az Istenhez, aszkéta életet él, mint egy szent boldond. Hiába kínálja neki a társaságát, hogy ha már ennyire szeret imádkozni, menjenek vasárnaponként a többiekkel, hallgassák meg, miről prédikál a fiatal pap, aki rendszerint lehúzott ablakkal száguldozik keresztül-kasul a falun. Igazán nem illik egy paphoz a viselkedése, ha hosszú haja lenne, még lobogna is a szélben, amint végigrohan a főutcán, rozoga autója hangosan berreg, mindenki tudja, hogy ki veri fel az évszázados csendet. Mégse mer szólni senki, csak némán csóválják a fejüket, mintha azt mondanák, nincs ez bizony rendjén, de szólni nem szól senki – a pap megingathatatlan tekintély.

Hogy mióta nem járnak ők ketten templomba, nem tudja pontosan, csak sejtí. Eleinte a karácsonyi kántálások során agitálják az apját a presbiterek, hogy János, visszavárunk, elég legyen a búsulásból, ott vár a padod üresen. De János, vagyis az apja csak rázza a fejét, nem megy ő templomba mostanában. Aztán évek teltevel már nem mondanak semmit, némán beszedik az egyházadót,

Istentől megáldott boldog karácsonyt kívánnak, és mennek tovább a ropogós hidegben.

A pap meg nem hiányolja őket, azt se tudja, hogy hol volt a helyük, mikor még ők is ott szorongtak vasárnaponként a többiek között. Fiatalember, nincs gyakorlata a hívek gondozásában, örül, ha túléli a vasárnapi igehirdetést. Kékre borotválja alabástrom arcát, fekete haja, szeme izzik a palást felett, mikor áldásra tárja szét a két karját felröhögnek a suhancok a karzaton – nézd már, Batman a szószéken.

Egész héten a prédikációra készül, ír, kihúz, aztán ismét csak ír, hosszú lapokat tölt meg szép gyöngybetűvel. Nem szereti, ha egy-egy temetéssel megzavarják az eredeti gondolatmenetét, de belátja, hogy ez is az ő feladata, nincs mit tenni, temetni kell. Olykor elkésik a legszentebb eseményekről is, mindegy, hogy esküvő vagy búcsúztató, lerobban az autó, kifogy az üzemanyag, s a hívek állnak a tűző napon vagy éppen a dermesztő fagyban, várják, hogy megérkezzen a tiszteletes úr.

A kántor már rutinosan játssza az ezredik zsoltárt, kötelességének érzi, hogy a híveket kordában tartsa, amíg be nem fut a felettese, de magában szentségelve azt kérdezi, vajon miért verte meg őt az Isten ilyen hosszú szolgálat után egy bolond pappal.

A pap pedig komolyan veszi magát, nagyon is komolyan, megfontol minden szót, amit kipredikál vasárnaponként. Kifelé menet megfeddi a figyelmetlenséget, a röhögést szigorúan megtorolja hét közben, arra vannak a hittanórák. Nincs benne semmi fiatalos, semmi laza, csupán csak az autós száguldozás, amit nem lehet összeegyeztetni más cselekedetével. Alapvetően olyan vasikalapos, amilyen még az öreg pap sem volt soha, talán csak az esperes, akiről a vének beszélnek, de még annak is volt némi humorérzéke állítólag.

Regina nem járt hittanra, az apja nem engedte, egyedül olvasta fel neki a Bibliát, abból magyarázta, hogy mi a jó és mi a rossz. Mikor József történetét mesélte, nem lehetett nem gondolni rá, hogy magát látja József szerepében. Igaz neki csak egy testvére volt, az se dobta az ókútba, egész egyszerűen szebbnek, jobbnak született, mint János. Mondta volna neki, hogy az ő esetük inkább Káin és Ábelé, de nem mondott semmit, csak hallgatta József megdicsőülésének verseit, és ráhagyta a férfit a ki nem mondott gondolatot, nevezetesen, hogy az ő igazsága is eljön majd.

Gondolataiból visszazökken a mába, az olasz nyaralók hosszú sora hímzett szegélyként díszíti a partot; a napernyők, pálmák, leándersövények elfutó tömege változatos mintát teremt, de a végtelen homokos *piaggiak* mögött ott húzódnak a falvak a maguk szentjeivel és templomaival. Minél délebbre megy az ember, annál kézzelfoghatóbb ez a már-már babonás katolicizmus, glóriás Jézusok, fényárban úszó Madonnák néznek le a villák kertjeiből a járókelőkre.

– Reginéért jöttem – szól egy váratlan napon a pap, mikor benézett a nyitott ajtón, és félretolta az ócska függönyt, amit a tolakodó legyek ellen felakasztottak.

- Reginaért? - csodálkozott az apja, aki még sosem látta testközelből a tiszteletest.

Jól megnézte hát most magának háromszög arcát, bozontos szemöldökét, tekintete a hosszú újakra tévedt, kezét nyújtotta a pap.

- Áldás, békesség! Jöjjön beljebb - invitálta kelletlenül a vendéget, de az nem mozdult, érezte, hogy nem igen várták.

- Konfirmációs előkészítő, minden péntek délután. Avégett vagyok itt.

Végül mégse járt konfirmációs előkészítőre, de az apja előkereste az ócska kézzel írott Kátét, még a nagyapjáié volt, vagy az is lehet, hogy annak az apjáié. Olyan régies volt a szöveg, hogy nevetni kellett rajta, azért csak magolta, hadd örvendjenek a szorgalmának. A konfirmációra egyedül ment, hacsak nem számítjuk az apja hűgát, aki a saját gyerekeit jött megcsodálni. Mi néked életedben és halálodban...? Nekem a Krisztus egyedül.

A hiszekegyet nem jól mondta a többiekkel, folyton kiesett a ritmusból, száz év alatt újítottak a szövegen, csak éppen vele ezt elfelejtették közölni:

- ...születék Szűz Máriától... szenvede Poncius Pilátus alatt... fölméne a mennyekbe... onnan lészen eljövendő ítélni...

Előtte és utána is a templom körül forgott minden, ott volt a buszmegálló, a bolt, a kocsmá, harangzúgásban mentek iskolába, óvodába, vonathoz.

Aznap is ott találtak a barátokkal, mikor a sárga pólót húzta magára, meg a rövid farmernadrágot, fürödni indultak, mert nyáron az volt a legfőbb szórakozás. Szabóollóval vágott le egy régi Lewis'-t, a két szára nem sikeredett egyformára, úgy feküdt fel a fenekére a nadrág maradéka, mintha bizony csípőficamos volna. Nem érdekelte különösebben, az első mosás után kirojtólódott, na, most már még jobb, gondolta magában.

Nem úgy a szomszédasszonyok, akik irigyelték apja furcsa özvegységét, szerettek volna valahogy közelebb férközni hozzájuk, ezért időről időre tanácsokkal látták el őket, ha akarták, ha nem.

- János, János, mi lesz ebből a lányból, ha hagyod elkanászodni? - sopánkodtak szenteskedve. - Hát, jól van az úgy, hogy ebből a forrónadrágból kilátszik a fenéke?

Az apja csak a fejét csóválta, legyintett egyet, de azért annyit mondott a vacsoránál, hogy van pénzük új nadrágra, ha kell.

Azóta szó szerint fenekestől fordult fel a világ, vékony pántok helyettesítik a bikini alsókat, fel se tűnik senkinek a póre testek hömpölygése.

Figyeli hát ő is útítársait, a szomszéd ablaknál két fiatal lány, lábukon egyenstrandpapucs, áttetsző ruha simul rájuk, alatta háromszög fürdőruhák, a partra mennek, mint oly sokan ezen a járaton.

A vonat hűvös levegője szöges ellentétben áll a kinti hőséggel, kardigánt kell elővennie, hogy a több órás úton meg ne fázzon. Nevetségesnek tűnik az egész, hiszen a hőmérők odakint harminc fok fölé kúsztak, idebent mégis elhiszik, hogy elviselhető a nyár, és egyáltalán nem kell félni attól, hogy hőségutát kapnak a közeljövőben.

A hógutáról megint a pap jut eszébe, aki alig volt idősebb nála, talán csak éppen annyival, amennyi az érettségizőt elválasztja a frissen végzett diplomástól. Nyár derekára már kigombolt ingben száguldozott a tiszteletes, folyton izzadt, folyton verejtékezett. Cukorbeteg, súgták az asszonyok. Neki gyanús volt ez a furcsa diabétesz, amit egyre mámorosabb arcpír kísért. Egész évben nőttön nőtt körülötte a csodálkozás, végül egy húsvéton borult ki a bili, mikor két órát vártak a hívek, otthon meg száradt az asztalon a megszegett kalács, de a tiszteletest ez nem érdekelte, nem jött, és kész, elveszett a száguldozás mámorában. Talán tizedjére kezdték újra a kiírt énekeket, „Áll a Krisztus szent kereeesztje”, mikor a pap beviharzott. Szó szerint felfutott a szószerkekre, nyakán kidagadtak az erek, olyan erővel beszélt, szemei villámot szórtak, hófehér arcát lázas felhők színezték, a hívek halálra váltan néztek fel rá, magukon érezték a világ összes bűnét, de nem társult hozzá a feltámadás boldog reménye. Rohamléptekkel álltak fel a legszentebb ünnep úrvacsorájához, ám olyan gyorsan osztották a megbocsátást, hogy nem győzték nyelni a kenyeret és a bort. Aztán már csak megrökönyödve nézték, ahogy a pap felhajtja a serleg fenekén maradt szent italt, és kiviharzik Isten házából. Tétován egymásra tekingettek, ez lenne hát az ünnep? Ezért vették a városi piacon az új ruhát, új cipőt, ezért vártak ennyi órán át? Mi volt végtére is ez a komédia, és meddig játsszák ők együtt mindannyian a szent marha szerepét, mikor csapnak az asztalra (ha nem is az Úr asztalára), hogy most aztán elég volt, takarodjon innen ez a félkegyelmű pap?!

Úgy emlékszik, a tiszteletest szanatóriumba utalták, felmentették a szolgálat alól, vegyes hírek keringtek arról, hogy mennyire súlyos az állapota. Az asszonyok hajlottak a megbocsátásra, együttérzőn súgták, hogy ideggyenge, na meg hát a diabétesz, de a férfiak hallani se akartak róla többé. Ilyen szégyent tett a faluval, *csusság* ez a javából, rajtunk röhög az egész járás. A gondnok az espereshez fordult panasszal, és határozottan kikötötte, hogy új papot küldjenek, de tüstént, mert szép dolog az irgalom, de nem ebben az esetben.

Pár napig még téma volt, de nyárra elfelejtették, örültek az új lelkésznek, akinek népes családja volt, fiatal kora ellenére házsnak indult, lassan beszélt és lassan járt, röviden szöges ellentéte az előzőnek.

Ebben a másik országban nem voltak protestánsok, ha voltak is, ő egyel sem találkozott. Katolikus templomokba járt imádkozni, egészen megszokta a felhomályt, a térdeplőket és az elemes gyertyákat. A legszebb templomok Ravenában vannak, gondolta magában, és felidézte a pillanatot, mikor először látta a Sant'Apollinare Nuovo-mártírjait aranyglóriában fényleni.

Akkor is ilyen hőség volt, kiszáradt a szája, nem hűsítette az a pár korty, ami még a palackjában megmaradt. Egyetlen nap alatt járta be az összes ókeresztény emlékhelyet, nem kis teljesítmény, így utólag elgondolva, nem csoda, hogy zsongott a feje a látottaktól. De mind közül ez az első maradt meg benne legjobban, azóta is vissza-vissza kell térni oda. Időnként megadatik ismét a szentséges pillanat, mikor a szűkre szabott ablakréseken berobban a nap sugara, és felfénylenek a mozaikok, olyan dicsőségesen, hogy annál szebbet elképzelni nem lehet.

Ilyenkor még ő, a puritán lélek is érti, lehet imádság egy szentkép, lehet hozsánát énekelni arany lemezekből, zsoldárt zengeni az istennek fényekkel, színekkel, de még mennyire lehet.

Odahaza nem is ismerte ezt a vallást, nem volt dolga vele, azt se tudta istenigazából, hogy léteznek a sajátján kívül más felekezetek. Vagy ha tudta is, nem érdekelte, ahogy manapság mondják, nem érte el az ingerküszöbjét. Itt aztán jártában keltében látta a templomaikat, benne az asszonyokat, amint imádkoznak, és az olasz férfiakat, akik, úgy tűnt, a mellkasukon hordják a keresztet aranyláncon.

Ravennát első perctől magáénak érezte, habár volt benne valami szomorú, valami fel nem oldott feszültség. Talán az egykor volt s időközben odaveszett jelentőség hiánya tette ilyen idegessé a várost, vagy Dante sírja, maga sem tudja. Mindenesetre itt döntötte el, hogy az apját magával hozza, nem létezik, hogy egy olasz nyelvtanár ne lássa ezeket a helyeket.

Ravennán túl még a Falakon Kívüli Szent Pál volt, ami ennyire megragadta. Mindenki a Vatikánnal van elfoglalva, neki a Szent Pált itt tanuló diákok súgták meg. Busszal ment ki arra a távoli helyre, beletelt talán egy fél vagy egy órába is. A térképen nézte a pirossal jelölt pontot és elképzelte, ahogy Pál sok száz évvel ezelőtt gyalog vagy számaron, vagy hajón, vagy isten tudja min, jött Róma felé, hogy végül minden ártatlansága ellenére kivégezzék. Nem egy röpke izasztó órába telt neki, nem is néhány centbe, amit a vonaljegyért fizetett, mégis jött, mert Pál kitartó volt, és állhatatos, küldetést teljesített, szent missziót, hogy vigye a világba az örömhírt, még ide, Rómába is az oroszlánok közé, legalább annyira, mintha Péter lenne az egyházalapító.

Páli szent embernek képzelte ennyi év távlatából az egykori tiszteletest, aki lázas hevülettel magyarázta balga híveinek a szentírást, de ők nem értették, nem fogták fel, hogy ezt a hatalmas világ- és embermegváltó hírt nem lehet józanul elviselni, hacsak nincs acélból az ember szíve, mert különben százbiztos, hogy felrobban, hiszen mi más lehetne nagyobb boldogság, minthogy mindannyiunknak örök élete van. Értitek? Örök élete!

De amíg itt vagytok, már addig is keressétek az istennek országát, mint az a csavargó Ferrarában, akire egy látogatás során figyelt fel a nő. Fiatal férfi volt, sovány, csontos testtel, piros atlétában, ócska nadrágban, odakuporodott Krisztus lábához, és menten elaludt. A turisták fölé hajoltak, hallgatóztak, lélegzik-e, él-e még? Aztán nyomban a Cattedrale di San Giorgio plébánosához siettek, ugyan jöjjön már, csináljon valamit ezzel a szerencsétlennel. A pap jött is, szedte a lábát, belül enyhe aggodalommal, már csak egy haláleset hiányzik ennek az elfeledett székesegyháznak, lehetőleg gyilkosság vagy valami terrorcselekmény, ezekből bővelkedik ma a világ, köszönik szépen, momentán ilyenből pont nem kérnek. Figyelte a megfáradt embert, nézegette, szagolgatta, aztán békés elhatározásra jutott: jobb lesz neki egy lány altató, felment tehát az orgonához, ott zendített rá a fenséges preludiumokra, döntse el a hívatlan vendég, tovább alszik vagy felébred-é.

Nem mindenütt van ilyen becsben némely betolakodó, náluk bizony ki-dobálták a csontjait annak a fiatalembernek, akit nem átallottak ülve eltemetni valami csuda régi rítus szerint, ráadásul a templomkertbe, ahol a legjobb helye lett volna annak a nagy meszes gödörnek, amit a renováláshoz kivájtak. Össze-csődült a fél falu, néztek befelé a mélybe, milyen csudálatos látvány, a halott a sárga földnek támasztotta csontos hátát, mintha csak a szomszéd kocsmából átbetorkált volna, s most kissé előre lógó fejjel bóbiskol.

- A hivatalt nem értesítették, ugye? - kérdezte lemondóan János, mikor a lánya mesélni kezdte a helyi szenzációt.

- Nemigen... Azt mondták csak bonyolítaná a helyzetet, még vizsgálni kez-dik kiféle, miféle az a halott, nincs-e valakinek köze hozzá? Akkor pedig biz-tosan nem lesz meg őszre a munka, lőttek a templomszentelésnek.

- Hát, persze! Így kell azt: a freskókra lambériát ragasztani, a boltíveket álmennyezettel takarni, a régészeti leletet meg a szemétkupacra dobni. Jól van az úgy!

Regina elhallgatta az apját, de átérezni nem tudta szenvedélyét, éppen akkor a küszöbön álló első szerelem izgatta, annak a vibrálása, nagyon is élő volta. Semmi érdeklődést nem mutatott tehát az évszázados csontok, freskók, kupolák iránt, slágerek és lányregények mozgatták a fantáziáját, a régi idők lenyomatai csak később kezdték érdekelni.

A vonat, amely mind ez idáig nyílegyenesen száguldott a parton, most kissé beljebb fordult a szárazföld felé. Pescara egykor porig rombolt, majd újjáépített városa következett azzal a megmaradt kétutcányi belvárossal, amit meghagy-tak a szövetségesek.

Ha lemegy az üveglifttel az utcaszintre, már ki is léphet a hőségbe, bosszan-kodhat a helyi kaotikus közlekedésen, bicikli, autó, gyalogos, mindenki egymás ellen, csoda, hogy naponta nincs haláleset a féktelen tülekedés miatt.

Oláh András

iránytű nélkül

(F. I. emlékének)

követjük ösztöneinket
a feltúrt enyedi utcákon viharvert
blokkházak szürke köveinek
mintázatát tapogatja tekinteted
árnyékod megelőz
hasztalan próbálsz utána lépni
a járdaszélt őrző kandeláber
mellett siklik el ügyesen
az oszlopról már rég
lepattogzott a festék
mélyre szorult a csend
s vészesen rontja kilátásainkat
hogy a kapucsengőt hiába
nyomkodjuk
az emeleti ablakon kikönyöklő
szomszéd árulja el
több hete már hogy meghalt az öreg
nagyon előre sietett pedig tudnia
kellett hogy jövünk
levelet is küldtünk
és képet az unokákról
de azt sem láthatta már
– iránytű nélkül egy sajátjaként
őrzött ismeretlenben
bolyong tovább

[mint aki vak]

mint aki vak mint aki fáj
mint aki nem látott fényeket
bekormozta magát sajgott
ecetben pácolva éhezett

üres volt és álomtalan
mint a megcsalt emlékezet
mint aki el sem ment soha
mint aki meg sem érkezett

a történet vége

a merev tekinteteken
már felszáradt a szomorúság
bicsakló szavak gépies mozdulat
félbetört ölelés gyűrődött össze
a maszkba öltözött fájdalom alatt
az összegereblyézett avarkupacokat
széthordta a szél – túl sokat láttak –
egyszer méltatlankodva
mondtad hogy méltósággal
már halni sem lehet
és hosszú szünet következett

légszomj gyötör szaggatott csönd
akadoznak a vérkörök
minden szív megpenészedik
de tankolni kell és indulni újra
kérdted hogy a halálhoz
milyen szín passzol
válasz nélkül hagytam
azóta már tudom
a némaságnak is van kockázata
átengedtem a szétfolyó időt
vesztegárba került a csönd
a történet véget ért
– már nem akar hallani rólunk

szívátültetés

végtelen könnyűséget érez a dac
szabadságnak hiszi a nemtörődömséget
önmegvalósításnak a tékozlást
győzelemnek a szüntelen lázadást
a rendetlenséget a kioktatást
majd eltelik negyedszázad és rájön
hogy szavai elégtelenek mondatai
súlytalanok vágyai szennyestartóban
landolnak kimoshatatlanul

***

falevelet kerget a száradó ősz
mécsesek világítanak a sírokon
a folytatás fojtó álom
ahol szelencéket kell nyitogatni
zsugorodva átcsúszni átevickélni
és várni a felkelő napot
- vagy egy új ősrobbanást

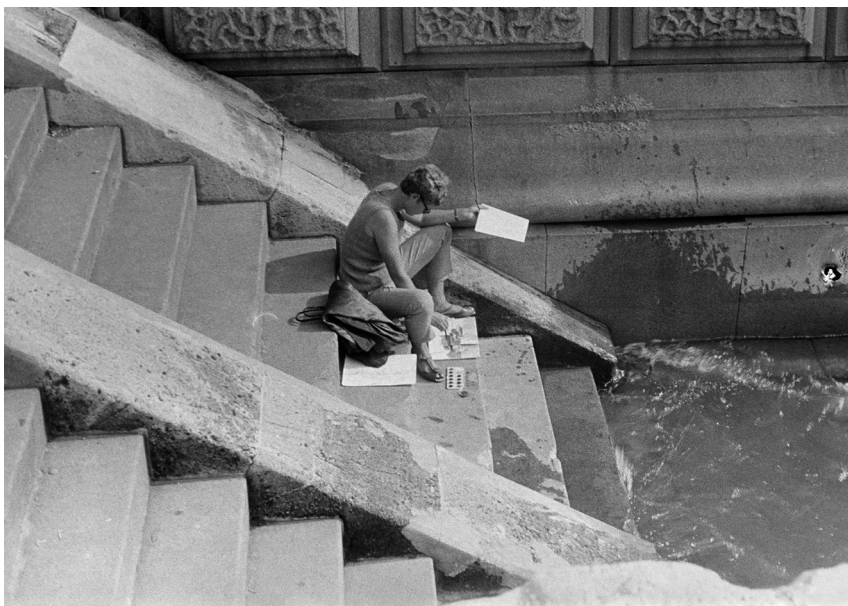
***

vasbeton szerkezetű életrend jön
az utcán eltévedt postások köröznek
önfelszámolás helyett hallgatás
a játékszabályok függvényében
olykor replika mert ami volt mind az
enyészeté hiába a fokozatos elsötétítés
lecserélődnek a hangok a madárcsicsergés
a zászlók kifakulnak - paradicsomi
állapot - de betegségtünet az olvadás:
félrebillent fejű höemberek
várják a szívátültetést

idegen föld

nehéz kövek
ereszkednek a reggelre
kérdő tekintetek
hol maradt a tehénbögés
a kutyaugatás
- a csönd meghasadt:
ortodox templom épül
könnyörtelenül magas
árváknak panaszkodik
megvakult szemeknek
hogy milyen egyedül van
s hogy árnyéka még csak
az ablakunkig ér
de letöröl minden nyomot
s a tisztaság végzetes:
idegenné bélyegződik
minden mint a diófa törzsébe
karcolt betűn az ékezet

Kereki Sándor: Duna-part a Széchenyi Lánchíd pesti hidfője mellett, 1972 (Fortepan/Kereki Sándor)

Tár

Eleinte azt hittem, ők amolyan páros, Saly Vaszaján és Wachslér Salamon, még a nevük is alliterál, az egyik szenvedélyes, túlradóan jókedvű vagy agyoncsapottan elkeseredett, a másik rendíthetetlenül egykedvű, és volt valami közös találmányuk, meg nem mondom már, mi, de nagyon hittek benne, aztán mégis hamar kútba esett a dolog, és bár egyikük se adta fel, továbbra is „fel, fel, ti találói a földnek”, ez volt egyébként a Találmányi Hivatal maszek indulója, szóval az újítói ambíció mindkettőjükben dübörgött tovább, de onnantól kezdve már szigorúan csak külön jöttek, és onnantól kezdve már tisztán emlékszem, mivel foglalkoztak.

Wachslér egy ragyogóan verőfényes nyári napon beállított: fordítógépe van. Mit fordít a gép? Az ufók és az emberek beszédét, illetve jelrendszerét, oda-vissza. Próbáltam utalni rá, hogy a földönkívüliek léte még vita tárgyát képezi, magyarán nem bizonyított, ám ha vannak, akkor meglehet, hogy igen sokan vannak, sokfélék, hogyan mondom ufó az ufónak is uffancsa, no és ha mindezt egymás mellé sorakoztatom, oda lyukadok ki, hogy egy vitatott valóságsgzegmens feltételezett problémájára – ráadásul az összes lehetséges problémájára – megoldást keresni és találni többszörös bakugrás... Képtelenség – de ezt persze nem mondtam, csak gondoltam, mert feltaláló társaságában a képtelenség szó tabu! Wachslér nem billent ki a nyugalmából. Diplomátikus, homályos utalásokat tett, „több dolgok vannak földön s egen, könyvtáros úr, mintsem...” Még egyszer-kétszer jött a nyáron, emlékszem, aszfaltszagató szaharai nyár nehezedett ránk, aztán eltűnt. Néhány hónappal később tudakozódtam Vaszajánál, aki akkor egy újfajta betonkeveréken dolgozott, olyanon, ami mindennél jobban blokkolja a radioaktív sugárzást, az atomháború ugyanis elkerülhetetlen, és ilyen olcsón előállítható, gyorsan kötő betonra nagy mennyiségben szükség lesz, kérdeztem, hallott-e valamit Wachslérről. Úgy bámult rám, mint egy komplett idiótára, mintha valami egetverő baromsággal hozakodnék elő. Valahonnan aztán mégis eljutott hozzám az információ, hogy Wachslér a Lipóton van. Zárt

KÁLLAY KOTÁSZ ZOLTÁN (1969) író, költő, szerkesztő, kiadó. Legutóbbi kötete: *L.É.L.E.K.* (Cédrus Művészeti Alapítvány, 2023).

osztály. Annál nagyobb meglepetésként hatott, amikor jó tizenegy-tizenkét év után újra betoppant a Tárba. Kicsit lefogyott, hófehérre őszült, de a higgadt nyugalma nem csorbult. „Sikerült a tesztelés”, jelentette be bármiféle bevezető vagy magyarázat nélkül, mintha csak egy egy-két napja elejtett beszélgetés fonálát emelné fel. „A fordítógép hibátlanul működik.” Kiderült, hogy a zárt osztályon a kezelőit ufóknak, a kényszerkezelést tesztelésnek azonosította. Szánakoztam magamban, mert valahogy, bár ez valószínűleg elitizmus, az elitizmus rasszizmusa, egy zseniális elme becsavarodását tragikusabbnak érzem és könyvelem el, mintha hétköznapi agyvelővel történik ugyanez, néhány hét múlva azonban kiderült, hogy Wachslert felkérték az Egyesült Államokba egy úrkutatási program szakértőjének. Bejött a Tárba, mutatta a meghívóját, útlevelét, vízumát, kérdezte, hogy a zakója megfelelő-e, vigye-e tisztítóba, aztán nem láttam többé.

Vaszaján meghívott magukhoz vacsorára, „bemutatlak a feleségemnek... veszettül kíváncsi rád... borozgatunk, beszélgetünk, aztán nyugodtan játszhatunk”. Itt a Tárban nem nyugodtan? No de nem firtattam, értettem, saját felségterületen akar, a Tár az én birodalmam. Egy kis budai villa földszinti lakásában éltek ketten az asszonnyal, szuterén arisztokrácia, dohszag és levendulaillat tömény elegye, „tegnapelőttiség”, ez jutott eszembe, és a szagbenyomást alátámasztotta a szorosan egymáshoz torló antik bútorok és tárgyak kopottsága, illetve a kopottak mellett némelyik fényesre suvikszolt csakazértise, mintha sok generáció sok négyzetméteres világa raktározódna itt kényszeredetten, csipke-terítőkkal otthonossá fátylazott átmenetiségben... A barlangszerűen homályos, kislámpákkal hangulatosabbá tett lakás kijárattal bírt a kert felé is, két lépcső felfelé, és a küszöbön túl a természetbe toppansz. Salyék előző évben lekanyarítottak a kertből egy terasznyi részt hatalmas cserepes növények sűrű sorfal-szerű kihelyezésével... Egyesek állami nagyvállalatokat privatizáltak ekkoriban, mások a közös kertből haraptak ki maguknak tíz négyzetmétert, a cserepes megszállók leanderek voltak, és kivétel nélkül mind virágoztak, vörös, vanília, lila, de mégis a vörös dominált, nyilván a szépség szelídebbé, elfogadhatóbbá hangolja a pofátlanságot.

Vaszaján elképesztő tempóban befalt mindent, öt perc alatt letudva ezzel a vacsorát, a felesége közben rám sem hederített, a férjét figyelte végig, és még a desszert elő sem került, amikor Saly „gyerünk sakkozni!” felkiáltással megragadta a könyökömet, előkapott az egyik komód egyik fiókjából egy sakk-készletet, másik fiókból üveg vodkát, és kivonszolt a teraszra. „Csak ne izgasd fel magad, Bandikám!”, szólt utánunk az asszony.

„Tudod, Flóri... Örvény vagyok!” Elámultam, micsoda különleges meghatározás! És ezt csak így kimondani... Mekkora bátorság! Aztán persze leesett, félrehallottam, örmény, nem örvény, félrehallás... De ilyen, ezt már tapasztaltam, beigazolódott számomra ezerszer, nincs: nem félre, hanem telibehallunk, ilyenkor jön át az igazi információ, tévedésnek álcázva, tehát az ilyen látszólagos kisiklásokra kell a legjobban odafigyelnünk. Leleplező erejük! No, azért elmondom, mit mesélt ekkor Vaszeján, szóval az apja örmény volt, és szerette

volna, hogy a fia is örmény nevet kapjon: Vaszaján. Az édesanya rákérdezett: „És az jó lesz neki? Mi is történt a családdal?” Kiirtották... A csendőr, amikor begyűjtöttek a kisvárosban, „Örmény?! A zsidónál is zsidóbb!” felkiáltással minden fellelhető rokonát az apának belökdöste a transzportba. Vaszaján tehát megmaradt titkos Vaszajánnak, a keresztnéve pedig András lett, aztán egy idő után mégiscsak a titkos nevét kezdte használni, aztán megint némi idő után hivatalosan is felvette a már nem titkoltat. De a felesége ragaszkodott a Bandihoz, mert amikor megismerkedtek, még András volt.

Az embermagas leanderek által körülölelt kert rövidre nyírt fűvével, melynek mintha minden szálát vonalzóval mérték és húzták volna meg, hogy egyforma magasak legyenek, ürességével és szögletességével küzdőtéryszerű benyomást keltett... Középen, a kezdőkörben kerek bádogasztalka bádogszékekkel, ülőpárnákkal komfortosítva. A szicíliai védelmet választottam.

„Csak ne izgasd fel magad, Bandikám...”, hozta ki a pudíngkölteményeket a feleség, és lerakta az asztalunk szélére, a leütött bábuk mellé. „Hoztam egy kis habot is hozzá...”

Amikor a Tárban sakkoztunk, a partik mérlege felém hajlott, de csak éppen hogy, itt azonban, saját felségterület, Vaszaján három játszmat is kínos gyorsasággal elbukott zsinórban.

„Csak ne izgasd fel magad...” kezdte a feleség, rakta volna le a kávécsészéket, de Vaszaján közbeordított, „de, felizgatom!”

„Ez csak játék, Bandikám...” Na, ez már... Vaszaján felállt, az egész testében, látszott, örvénylett a feszültség, lába és felsőteste még ki sem egyenesedett, teljes erőből az asztalra csapott, ököl-kalapácsütéssel, „nem játék!”, bődült, a kis fémasztalka szilaját döndült, a ráhelyezett sakktábla és fababák pedig, úrprogram, kilövédket, repültek a sztratoszférába... Ez volt a második eset, amikor a valóság meglassult és szállingózást észleltem. Az elsőt, úgy emlékszem, meséltem, apám kártyapartijának a lebombázása a Horn Ede utcában... Telehold volt, talán szuperhold is, az emberek idegesebbek, statisztikailag igazolt, sokkal idegesebbek ilyenkor, és sokkal több gyilkosság történik, nem előre megtervezett, hanem hirtelenfelindulásos merénylet, persze, hogy idegesek, hiszen egy hatalmas nagy kerek tükör jelenik meg az éjszakában a fejük fölött! Ezt a tükröt odatolják, nem te veszed kézbe, odatolják, és nem az arcod, az egész lényed elé. Nesze, nézz bele! Itt vagy, ez vagy! Vedd észre magad! Már nem tudom, hol olvastam, de annyira találónak érzem, holdtükör, annyira szellemes, hogy akár az én meghatározásom is lehetne!

Az ufók vajon kezdeményeznek beszélgetést röpködő sakkfigurákkal?

Minden ürexpedíció földet éréssel ér végét, jó esetben, és ez jó esetben bizonyult, a sakkfigurák hosszas és lassú szállingózás után, miután alaposan megnézegették magukat, megforogva előtte, ó, hiúság, a holdtükörben, lehullottak, egy-kettő a bádogasztalkán koppant, de a többség a puha fűbe huppant, hangtalanul, egyetlen baba, a fekete királynő landolt a bádogasztalkára visszatérő kiindulási állomásra, a táblára. Ott hevert a sakktábla kellős közepén, és én

kényszeresen a figurát néztem, és el kellett gondolkodnom, miért, miért pont a királynő, a fekete. Saly közben visszaült a székére, és a váratlan beálló csendben váratlan higgadtsággal szólalt meg:

- A betonom, Flórián, a telepáciát is blokkolni fogja.

Vaszajánnal a Tárban folytattuk a métát, délután jött, minden csütörtökön, betonozott kicsit a rend kedvéért, mintha még mindig - ki felé, mi felé? - indokolnia kellene, mit is keres a hivatal kutatói részlegében, de ez csak bevezetésnek szolgált a továbbiakhoz, zárás környékén elvettük a készletet, felállítottuk a babákat. Amint az utolsó ügyfél is kifordult az ajtón, indult a meccs, és toltuk, amíg bírtuk. Ez néha a másnap reggeli nyitást jelentette. Közben üdítőitalokat fogyasztottunk, az agy frissen tartása, inspiráltan tartása végett, sört, nagy ritkán bort, leggyakrabban vodkát, az üres üvegeket szépen visszapakolásztam az öltözőszekrényembe a bontatlanok mellé, belső raktár, így hívtam magamban, biztonságérzetet adott a tudatomnak, hogy ilyen készlet karnyújtásnyira elérhető. Enyém volt a bal szélső 2-es szekrény, Ritácskáé a 3-as, ebből lett a baj. Egyik péntek reggel a 3-as helyett a 2-es ajtaját tépte fel, jó, jó, kicsit túltöltöttem, persze, persze, hamarabb is üríthettem volna, de főleg Ritácska lendülete idézte elő a bajt, meg kell jegyezmem, a magánéleti válságok generálnak ilyen figyelmetlenségeket, hirtelen mozdulatot, Ritácska feltépte a 2-es ajtót, szabályosan felszakította, és az üres üvegek kíméletlen csörömpöléssel kizuhantak a padlóra, és szerteszt gurultak az asztalok között.

Pénteken egy politikus - régen kivégezték már - csontjainak a temetése zajlott, temetésnek mondom, pedig valójában babrálgatás-barátkozás folyt, nem, ez sem pontos meghatározás, finomítom: rokonítás, bejelentkezés leszármazottnak, örökösnek, hagyaték gondnoknak, láttam és éreztem, hogy fals, de mégis annyira újszerű tartalommal adták, annyira friss és fényes, ahogy befű a szobakonyhába, hogy azt vettem észre a tévé előtt ülve - tévén nézek mindent, mert a ttt, azaz túrt, tiltott, támogatott minden szelete, vetülete megjelenik a közvetítés áradatában, azt csak hiszik, hogy az „adás” egy szűrt valami, az információ mindenkor gáttalanul árad, csak olvasni kell tudni a képek között -, szóval nem megyek ki az utcára a tömegbe, inkább tévén nézek mindent, és azt vettem észre, hogy tapsolok.

Hétfő délelőtt Óvári, a kispfőnök behívott, pontosabban széles karmozdulatokkal beteretelt az irodájába, ahol közölte, hogy ki kell rúgnia. „Sajnálom, Flórián, de ez a szintű alkoholizmus már tolerálhatatlan.” Szint... Alkoholizmus... Azt se tudod, miről beszélsz, apafej, gondoltam, és azon a csütörtökön a Tár helyett a Zónában játszottunk Vaszejánnal. Hülyére vert, talán egyetlen döntetlenre futotta tőlem, a többi nemtudomhány partiban kicsontozott. Következő hétfőn ahelyett, hogy a személyzetishez menesztettek volna papírozni, Óvári ismét beteretelt, rövidebb, határozottabb karmozdulatok, és megkért, hogy legyek szíves az öltözőszekrényemben mostantól rendet tartani. El kellett telnie pár napnak, amíg kiderült, elszívárgott hozzám az információ, hogy az összes közvetlen kollégám kiállt mellettem, kijelentették, szükség van rám, nélkülözhetetlen

vagyok, sőt, egyesek, például Ritácska, azt is belengették, hogy kilépnek, ha engem erre kényszerítenek... De talán ez sem lett volna elég. Sokszor van ám, hogy elhangzanak szép szavak, nagy a népi gerincfeszítés, aztán pár nap alatt pötytyed a szilajság, győz a központi akarat. Most azonban másképp alakult. Telefon érkezett, Bundzsák főigazgató szól le a Garibaldi utcai központból. „Baka Flóriánról van szó... Itt hevernek előttem a kilépési papírjai... De közben szóltak, hogy nem is akar kilépni... Hogy is van ez? Iszik? És? Látszik rajta? Részegen randalírozott? Nem? Milyen botrány? Aham, szétgurult tüvegek... Ha senki nem látta, akkor miért botrány? Akkor nem mindegy? Ő a könyvtár guruja! Flórián marad... Ha mégis ki akarna lépni, kérjük meg, hogy maradjon!”

Hát így lettem guru. Vaszaján pedig megelégedett vele, hogy a Zónában revansot vett, és nem jött többé betonozni.

Függöny

Ötvenévesen váratlanul felnőttem. Meghalt az édesanyám.

Az anyák is meghalnak, vetheti közbe bárki, az örök gyerekek pedig, hogy ne bárkit, hanem Gábort idézzem, csak a tépéstől, a csecsről történő visszavonhatatlan leszakítástól kényszerednek felnőtté.

Elidegeníthetetlen jogunk van a hülyeséghez, és ezúttal Gabesz barátunk élt a jogával. Nem attól válsz felnőtté, hogy elszakadsz, hanem a saját világképtől, attól, hogy megszülsz a világfelfogásodat. Szülővé válsz, szellemi értelemben. Finomítom a véleményemet: amennyiben a csecs nem pusztán táplálást, gondoskodást és védelmet jelent, hanem a vélemények szipkázását, az eligazodási pontok tejét is, amelyet a gyermek, hiszen még gyermek, cucliz, aztán visszabüfög, akkor Gabesznak, megengedem, akad némi igaza. Kilépsz a szülői házból a szabad ég alá, és felnézel az égre... Anyatej után a Tejút... Az ég táplál. Aztán lehet, hogy az égi tej útjáról is le kell válni? Ez a kérdés, illetve nem is a kérdés, hanem a megfogalmazása, a képi formája, ebben a pillanatban ötlött az eszembe... Mert a választ tudom, már régóta. Igen, le kell, egészen addig, amíg rá nem jössz, hogy nem lehet!

Anyám halála után kukába hajítottam a materializmusomat, és misztikus realista lettem. Mit jelent a misztikus realizmus? Egyszer majd kifejtem – nem most, mert most elkaptam a fonalat, a történetet és a hangulatát, amit érzékel tetni kívánok!

A balettelőadások egyikén találkoztam Magdával. Gondolhatod, szépen pereg az előadás, én azonban nem a színpadot figyelem, hanem az első sorban,

átlósan előttem ülő nőt... Milyen nő lehet az?! A Nő! A legnőiesebb nő, akivel valaha is találkoztam, érzékeny test és érzékeny lélek, a nő, akinél minden mindennel összefügg. Aki egyszerre keresi a transzcendenst, Istent és a férfit. Persze, akkor ezt ott, a nézőtéren még nem tudtam... Láttam az arcán, a hátulról figyelt félprofilján, láttam, sejtettem, de nem fogalmazódott meg bennem.

A férfit nem találta, csak férfiakat. Az egyik... hogy is hívták csak... fene egye meg... pedig még szójátékot is gyártottam a nevéből! Mindegy, majd eszembe jut, nevezzük addig is Disztingvált Úrnak. Tudod, olyan valaki, aki a cvikkerét jó családból örökölt, nemzedékeken át csiszolódott mozdulattal helyezi a szeme elé, aztán mond valami csinosat. Mond? Hangoztat, csendes-sen, csobogva... Beszéd ez vagy tán már zene? Elegáns, dallamos, és nemhogy belekötni nincs kedved, erőd, merszed, de még a szokásos hányinger is, ami a közhelyektől elfog, csak utólag támad fel, amikor visszagondolsz rá. Szóval felhelyezte volna a cviklit, ha lett volna olyanja, de ezekben az években már nem kockáztatta senki a polgári csökevényvilág eme kellékének tüntető mutogatását, Disztingvált ezért csak a homlokát ráncolta és hunyorított, amikor megnyilvánult. Szeretett megnyilvánulni, és a beszédével mindig elandalította Magdát.

Ha az andalgást elunta, Magda hozzám jött, mert én felkavartam. Ha keresztény erkölcsiségre, nyájlétre, langyos akolra vágyott, akkor Disztingválthoz fordult, ha misztikára, kalandra, kizökkentésre, akkor Flóriánhoz.

Szép nyári vasárnapot írtunk, amidőn a déli miséről, még ostyával nyelvük padlatán, áldás balzsamával lelkükön Magda és Disztingvált kiléptek a templom kapuján. Ó, ezeket a perceket szerette Magda igazán, az érzést, hogy eligazítást és feloldozást kapott, a tisztaságot és könnyedséget, igen, még a test is lebegősebben lép ilyenkor, percek, csupáncsak percek, hiszen a rossz gondolatok bűne oly gyorsan visszaszennyez, sárba húz, megálltak a napsütésben, ég felé fordították az arcukat, fürdöztek a fényözönben, Disztingvált felcsíptette a nem létező cvikkert, duruzsolt valamit, közben pedig könnyedén belekarolt Magdába, és elindultak a villamosmegálló felé.

Egyszer Magdával a körúton ültünk egy presszó teraszán, a 6-os villamos három-négy percenként elhúzott mellettünk, és Magda minden egyes alkalommal felemelte a fejét, megnézte, sőt, hosszan utána bámult, figyelte, ahogy a sárga kígyó távolodik, aztán fokozatosan eltűnik az enyhén kanyarodó vaspályaíven.

- Minden kapcsolat szexuális kapcsolat... Ezt hallottam ma valakitől. Mi erről a véleménye, Flórián?

- Még Freudnál is frajdibb gondolat...

- Nem tudom...

Siklott, majd eltűnt a villamos, és Magda rám emelte a tekintetét. Úgy tudott rám nézni a meleg barna szemeivel, mintha egy egész operaáriát árasztana ki a lelkéből. „Segíts rajtam... ragadj magaddal... ránts az örvénybe... helyezz biztonságba!”

Néztem Magdát, belehallgattam a néma áriába, méregettem, hogy... Állj! Most jutott eszembe... Elemér! Elemérnek hívták Disztingváltat. És ott, a presszó teraszán persze rá vártunk, Magda vele ment aznap este az operába, hogy nagyon hangos és zavaros áriákat hallgassanak.

- Ki mondta ezt? Elemér?

- Csak hivatkozott rá... Vagyis valaki hivatkozott rá, és ez a valaki azt fűzte hozzá, hogy szép lassan ez fog az uralkodó nézetté válni. És erre hivatkozott Elemér.

- Persze, Elemér mindig csak hivatkozik... Van neki saját véleménye is? Bocsnát, nem akartam bántót... De... Mi a maga véleménye, Magda?

- Nem tudom... Lehet, hogy tényleg? Minden a szex? Engem ez végtelenül elcsüggesztene és felzaklatna...

Elemér, Elemér... Érdekes, hogy végül miről jutott eszembe a neve, a méricskélésről, és a szójáték is, amit akkor sütöttem el, egy inspirált pillanatomban Magdának Elemérről, a mérésről szolt... Tehát. Elemérről kapcsolatban egyetlen kérdés merülhet fel: El-e mér? De mivel ez nyelvtanilag helytelen: Elméri-e? Nem, Elméri soha nem mér el semmit, nála épp az a truváj, hogy minden részlet pontosan kidekázva, klappol, smakkol... Miközben... Az egészet, a nagy egészet - valahol, sajnos csak valahol - mégis. Bármi akadály, huppanó adódik, Elemér könnyedén áthelyezi a súlypontját, puha és szőrtelen teste meg se döccen, és tovasiklik. Elemér nem tagja a pártnak, de aktív a Hazafias Népfőntban, Elemér szakszervezeti tagként felvonul május 1-jén, de soha nem visz zászlót vagy transzparenst, Elemérnek a XI. kerületi Tanács trafik nyitását engedélyezi a Móricz Zsigmond körtéren, de Elemér nem érintkezik más maszkekkel, és következetesen mindig az Ábécében vásárol. Elemér kiteszi otthon a polcra, jól látható helyre, Marx Károly összes műveit, hétvégén vasárnap pedig templomba megy, és szépen, középtájt lecsücsül.

De térjünk vissza a történehez... A templomból kijövet Elemér duruzsol valamit, közben pedig könnyedén belekarol Magdába, és elindulnak a villamosmegálló felé.

„Ez az én testem, és ez az én vérem, vegyétek...”

Jött egy személygépkocsi, és elgázolta őket.

Most, hogy ezt így elmondom, érzem, szebben kellett volna szólnom Elemérről. Szebben? Legalább a Magda körüli érdekeit erőteljesebben kidomborítva, csak hát ha úgy szólok, nem lettem volna hiteles... Nem lennék őszinte. És egyáltalán, számít ez még? Meglehet, aránytévesztés, de ebben a pillanatban azt érzem fontosnak, amire pont most, igen, most, mesélés közben döböntem rá: ha beszélek valakiről, megváltozom... Hasonulok hozzá, már-már ő leszek! Az előbb már majdnem disztingvált lettem... de csak majdnem.

Elemér szörnyethalt, egyetlen minutum alatt kihullott az Élet című előadásból, leemelték - vagy leugrott? - a sakktabláról, csupán némi felismerhetetlen húspép maradt utána a nyári napsütéstől forró aszfalton. Az már nem ő. Magda

ott állt a pép mellett, sértetlenül, értetlenül. Hogyan lehetséges, hogy két ember egymásba fonódva halad át az úttesten, elgázolja őket egy acélszörny, és az egyik mintha darálóba került volna, a másik pedig ott áll karcolás nélkül?

Magda azt mondta – jóval később –, hogy megvédték. Mindig ezt válaszolta, ahányszor csak kérdeztem. Megvédték a testét, meghosszabbították a teste mandátumát... De a lélekét...?

De nem ezt akartam elmesélni.

Magdával továbbra is találkoztunk, egyre sűrűbben, mivel teljesen a misztika felé fordult. Mondhatnám, hogy a helyes irányba, ám... Megint csak az őszinteség jegyében: Magda elbillent, talajt veszített. Féloldalassá vált, görcsössé, depresszióssá, és nem tudtam rajta már segíteni, akárhogy akartam, vagyis elvárásolni továbbra is tudtam, de az áldott biztonságot, hitet, hogy ez a földi világ szép és jó, szeretnek minket és vigyáznak ránk, nem nyújthattam. Hiába kapott utánam, hiába csüngött rajtam... hiába karolt belém.

– Szeretnék jó lenni – mondta egyszer, amikor az Aranycsillagban ültünk a Majakovszkij utcában. – De a jószághoz erő is kell. Én pedig gyenge vagyok... Majdnem mindig gyenge. Honnan merítsek erőt, Flórián?

„Ha szültél volna, gyermekeid lennének, végtelen erővel bírnál”, cikázott át rajtam a gondolat, ám azonnal éreztem, ezt nem mondhatom ki.

– Ha mersz a kútból, hogy másoknak inni adj, neked is kortyolnod kell. Neked kell elsőként... Aztán tölthetsz csak másoknak – rögtönöztem.

– Akkor igyunk – emelte fel a poharát, és egyetlen lendülettel leküldte az anyagot. Konyakot, mert Magda mindig azt itta, hiába magyaráztam neki, hogy inkább vodkázzon. Nem hallgatott rám.

De nem ezt akartam elmesélni.

Bajba is kerülhet az ember, ha érzel, ha információkat kap, mert ezeket el kell helyeznie a valóságban, le kell közvetítenie, beillesztenie a realitások közé. Ha ez nem sikerül, hogy mást ne mondjak... meg is őrlhet! Vagy másokat őrlj meg?

Egyik éjszaka föld alatti járatokban kúszó-mászó emberekről álmodtam. Menekültek? Az arcvonásaikat élesre metszette a kétségbeesés... és a homlokuk közepén apró dobozkat hordott mindegyikük. Álmomban teljes bizonyossággal tudtam – gondolkodtam el már reggel –, hogy vaksötétben másznak, és én mégis láttam őket... Mintha meg akarták volna mutatni nekem, mintha színház lenne az egész, és a fővilágosító odareflektorozna: tessék, ők azok, nézd csak meg jól! Másnap este a híradóban újraadták a filmet, az álmodat, ugyanazok az emberek, ismertem rájuk, azok az arcok, és a homlokuk közepén pedig a kis bigyó, most már azonosíthatom: sisakra illesztett fejlámpa. „A föld alatt rekedt bányászok világítóeszközei hamar lemerültek, így teljes sötétségben igyekeztek az omladozó járatrészekben átjutni”, közölte a bemondó.

Azt hittem, megbolondulok. Lehet, hogy be is következett. Mindenesetre akkor kezdtem el inni, vodkát, a tiszta szesz ugyanis segít meditálni, meditációban pedig könnyebb összerakni az egyébként illeszthetetlennek tűnő való-ságdarabkákat.

De nem ezt akartam elmesélni. Még mindig nem.

Teltek az évek, és Magdával egyre ritkábban találkoztam. Újra templombajáró lett, pontosabban odaköltözött, ott térdepelt reggel, munkaidő előtt, este, munkaidő után, hétvégén pedig reggeltől estig. Hiába magyaráztam neki, hogy Isten mindenhol jelen van, nincsen háza, bárhol megtalálható, nem kell hozzá lilára nyomott térdkaláccsal – jaj, azok a lila térddek! – belépőjegyet váltani, megtalálható és tárgyalóképes – már ha szót válthatunk vele egyáltalán, mert ez számomra is kérdéses. Csak annyit válaszolt, „Flórián, nem érted... muszáj odamennem.”

Nem kerestem Magdát, mivel tudtam, hogy ott roskad a hideg és kopott kövezeten, kibontott, hosszú haja az arcába lóg, és ha félrehajtom a tincseit, és szólok hozzá, annyit válaszol csupán, „nem érted... muszáj”, és nem kerestem, mert újra sakkozni kezdtem. A Klauzál téren, esténként, sötétben, mint egy beomlott bányajáratban, fejlámpával.

De még mindig nem ezt akartam elmesélni.

Magdával egyre ritkábban találkoztunk, de a gondolataim ott rajzoltak körülötte. Úgy jelent meg előttem, képszerűen, mint egy légtornász, ég és föld között lebeg, bukfeneczik és hánykolódik a manézs légtérebén – ezen elmélkedtem legtöbbit, miért a bukfenec?, és miféle manézs ez? –, és én Magda fangerja vagyok, fogom és elkapdosom a gondolat-kezeimmel, néha meg azt éreztem, pók vagyok, és a gondolataimmal hálót szövök alá. Vagy köré, bebábozva? Ezt a képzetet elhessentettem.

A Tár vezetősége többnapos túrát szervezett, manapság „csapatépítő tréningnek” nevezik az ilyesmit, akkor simán csak munkahelyi kirándulásnak hívtuk, a Mátrába mentünk, talán áprilist, talán májust írtunk, nappal finoman cirógatott a nap, éjjel vacogtunk. Különösen a menedékházban, ahol a túra végén, hazaindulás előtt megszálltunk, hegytetőn, komfort nélküli faházban. Bundzsák főigazgató férfias egyenességgel bevallotta, fázik. Az összes takarót már magunkra cibáltuk, fűteni nem volt mivel. „Van erre egy régi, jól bevált módszer”, említettem. „Mi?”, kapott a szón B. „Ez”, és előhúztam a kabátom zsebéből az üveget. Tíz perc múlva már jól éreztük magunkat, és pár év múlva az is kiderült, hogy a főigazgató nem felejtette el a vodkázásunkat.

Hazatérve ébredtem rá, hogy nem gondoltam Magdára. Már egy hete.

Ha csak egyetlen történetet mesélhetnék el, biztos, hogy ez lenne.

Megcsörrent a telefon. Felvettem.

– Baka Flóriánt keresem.

– Hogyan történt? – kérdeztem bemutatkozás nélkül.

Csend, hosszú.

– Már tudja? Értésítették?

Igen, értesítették. Magda.

Éjjel, álmomban fény ömlött rám. Fény, ami nem jobbról, balról, felülről vagy alulról érkezik, hanem ott van mindenhol, körülöttem, és leírhatatlanul ragyog. Fényt mondok, mert nem találok jobb szót... Pedig inkább a valóság izzásának

kellene neveznem, hamisítatlan valóságnak, amit a fény... a fény fed el, igen, a jobbról, balról, innen-onnan szüremelő fény. Fény-képek, képzetek, múltékony-ságok...

A ragyogás egyszer csak meghasadt. Mintha kéz húzna szét, rést ütve, aztán meghullámosítva egy függönyt, húzná, a rés tágul, és igen, látom a kezet, de az alak, akihez a kéz tartozik, mert hozzá tartozik, kihez máshoz?, egészen távol jelenik csak meg, távolról közeledik a hasadékhöz, és pusztán a körvonalait látom.

Közelebb ér, a haja az arcába lóg, eltakarja, de... Tudom, ő az.

Hozzám simul, és szorosan, ám végtelenül gyöngéden átölel. Mi minden volt az ölelésében? Ezért mondtam el az egész történetet, erről szerettem volna beszélni, miközben nagyon is jól tudom, hogy nincsenek szavaim rá... Köszönet és biztatás, a lelkek elválásának fájdalma, az elszakadás és a nincs-örök-elszakadás-hidd-el-nekem és a találkozzunk-még-de-az-már-egészen-más-lesz sajkása...

Fájdalom és szeretet.

Ezt szerettem volna elmondani.

Itt kellene abbahagynom, de mit csináljak, van még valami... Élsz ugyanúgy tovább, mintha nem tudatosult, rögzült volna, hogy mi történt – történés, jó szó, pontos és árulkodó, mert benne rejlik a tör, amivel szurkáljuk egymást, és a törtség, az, hogy valami, ami egész volt, kerek volt, jelen volt, durván szétromboltatott és oda van.

„Most jön Bagaméri Elméri boltja”, sétáltam a Móricz Zsigmond körtéren, nem is tudom, mikor és miért, mert Budára egész ritkán mentem csak át, és abban a pillanatban, amikor tényleg a bolt elé léptem, tudatosult bennem, odaértem és ránéztem a lehúzott, rozsdásodásnak indult halványkék redőnyre és a redőnyön a megsárgult, napszíta foszló papírcédulára... A ripacs, intim ténnyt szemérmetlenül kikiabáló feliratra, amely mégis... Melyik lehetett előbb, a gondolati felismerés vagy a cédula elolvasása? „Haláleset miatt zárva.” Akkor áradt csak szét bennem, tudatosult és rögzült, hogy mi történt.

Mangi naplója

3. rész

Amit eddig még mindig kihagytam ezekből a visszaemlékezésekből, olyan telepatikus furcsaság volt. M. B. életével kapcsolatban többször okozott szenvedést, gyötrődést, mint egész életemben. Megtörtént, hogy munka, beszélgetés vagy idegen jelenléte közben elborított rossz érzés. Mintha valakit valami rossztól visszatartani, menteni kellett volna... (Még kisiskolás koromban kezdődött.) Csak egy esetet mondok el. A beuroni üdülés évében⁴⁷ történt. Egy szombat reggelen mondja M. B., hogy a déli vonattal elutazik, ebédre, vacsorára ne várjuk. Kanizsára megy. Hirtelen és határozottan azt mondtam: „Ne menjen oda!” Meglepődve mondta: „de igen, elmegyek”. Nem tudtam szólni, hiszen sietnem kellett ki a hegyre, munkások dolgoztak már. Mikor indulni akartam, benyitottam a szobájába, csak annyit mondtam megint: „Ne menjen oda!” És elindultam. A harmadik ház előtt megint az a kényszer érzés... Visszaszaladtam. Mikor beléptem, beretválkozott. Még egyszer kértem: „Ne menjen!” Felém fordult, beretvával a kezében: „Margitka, ha még mondja, elvágom a nyakát!” Oda tartottam; ránéztem: „inkább vágja el!” – Elkomolyodott, aztán lassan mondta: „Menjen nyugodtan, Margitka, jó leszek.” – Kint a hegy alatt, a szántófüldön felszabadultan raktam a krumplit egyik fészekből a másikba lépegetve. Csoda szépen ragyogott a nap felettem, boldogan köszöntem meg előre a Szűzanyának, hogy vigyáz arra az emberre.

Vasárnap reggel, amikor szentmiséről hazaértem, M. B. az ebédlőben vígan reggelizett. Zavaromban szólni sem tudtam, hiszen csak estére vártuk. Kért, hogy üljek csak az asztalhoz, elmeséli az utazását. Felült a déli vonatra, Kanizsán nem szállt le. Bumlizott személyvonattal Budapestig. Ott megvacsorált; beült a Nemzetibe – nem is a legjobb előadást fogta ki. Az előadás végén már

KAPILLER FERENC (1955) író, szerkesztő, családtörténész.

47 A beuroni (seckau) év 1923. Az itt leírtak M. B. lelki fejlődésének egy korábbi állapotát, nőségét mutatják, vagyis az életgyónását (1923 májusa) megelőző hetekre, hónapokra vonatkozhatnak, miként az előző bekezdés záró mondata is ide tartozik: „A kiegyensúlyozottság [...] nem volt még teljes.”

sietni is kellett a Keleti pályaudvarra, aztán bumlizott Egerszegig... Csak irultam-pirultam, egy mukkot sem szóltam; nem is tudtam, mert erre már nem kényszerített semmi.

A karácsonyi szünetben kértem szüleimtől, hogy elutazhassam bátyámékhoz, még pedig Békésszentandrásra. Huncutul örvendeztem, hogy olyan messzire nem fog hatni az, aminek nevet nem tudok adni – M. B. olyan messzeségben marad. Jól éreztem magam Békésben, úgy is mondhatom, hogy mulattam. Hiszen farsang ideje volt. Aztán kétszer is megtörtént, hogy a mély alvásból az a furcsa szorongás vagy inkább rémült mentés kísérlet felébresztett. Őrá kellett gondolnom, aztán csak szomorúan álomba sírtam magam. – Mikor hazaértem, M. B. tréfás szemrehányással fogadott. Pirongatott, szokásnak minősítette. Aztán úgy örvendezett, mint kisgyerek a nagymamájának.

Egy tavaszi napon édesanyám Szombathelyre küldött a karmelitákhoz, kézimunka ügyben. Persze templomi ruha volt az anyag. Sohasem jártam még ott, a karmelita rendet sem ismertem. A szűk kis helyiségben ablakon keresztül lehetett csak tárgyalni mindenről, az anyagról is, amit hoztam. A szoba falán csak egy ablak volt, az is fekete függönnyel volt takarva. A csengetésre ajtó nyitás hallatszott az ablakon belülről. Aki ott belépett, a fekete függönnyt elvonta az ablakról; akkor láttam meg, hogy őt is sűrű fekete fátyol borítja. Elintéztük a készülő kazula sorsát; hazafelé eltöprengtem azon, hogy milyen jó lenne nekem ott élni csendben, hallgatásban. Elgondoltam útközben, kik is azok, akiket még gyámolítanom kell, és segítenem élni. Aztán eltemetkezhetem a Karmelba, onnan ki sem kukkanthatok, ahogy észrevettem – és engem sem lát többet senki.

A tavaszi napok sorjázta már szép rendben, napsütéssel, meleggel és sok munkalehetőséggel. M. B. is, mint szegény hadiözvegyeim, nekividult minden munkának. A teheneket is segített etetni, itatni, ha otthon maradtak a legelőről. Míg én végeztem az istálló rendjével, ült a jászol szélén, lábát lógatva fütyörészett. A kertben kint mesélte aztán, hogy valami roppant érdekes filozofikus könyvet hozott egyik kolléga. Sorban adják egymásnak olvasásra; ő majd elviszi a szünetben, ott ráér elolvasni. Addig is, ha együtt dolgozgattunk, sokszor idézett belőle: „mondja Weininger”. Mikor hazautazott a szünetre, ezt a könyvet az asztalon a könyvek tetején találtam. Elég vastag, nagyobb alakú fűzött, de már viharvert könyv volt. „Ottó Weininger: Nem és jellem.” Örömmel kaptam fel és vittem ki. Bizonyosan nekem volt az odakészítve.

Másnap vasárnap volt, és én elkezdtem olvasni. Az első fejezetnél már megremültem, nem ilyen hangnemet vártam. A másodiknál már iszonyodtam. Valahogy nagy vonalakban emlékszem a szövegre. – A nő – semmi. Nem egyén, nem lélek; test, anyag. A férfi vágya hozta létre. Tulajdonsága a férfi kívánása. Kéjvágy az egész létezése. Ha csecsemőjét táplálja, akkor is kéjeleg. – A vastag könyv, Isten tudja, hány száz oldalon, csak a nő semmi voltát ismételteti undorító módon. Az utolsó lapjait nem olvastam még a könyvnek. A nagy gesztenyefa

alatt⁴⁸ ültem a padon; szerencsém, hogy egyedül voltam, senki nem jött az úton fölfelé a hegyen. Újra felvettem a könyvet; azt éreztem, hogy nem tudok tovább élni. Gondolkodni sem tudtam. Iszonyúan undorodtam ettől a vádtól, de olvastam tovább: a nő maga tehetne erről az állapotáról, ha akarata lenne. Változtatna a sorsán erős, kemény akarattal. Ha akarni tudna... – Ez megmentett. Felugrottam a padról, és a lapokat, amiket a könyvnek levált darabjából hoztam ki, összemarkoltam, magasra emeltem, és a földre vágtam. „Szegény, szerencsétlen, eszement..., itt a könyved, meg a szövege is!” Vitte a szél a lapokat széjjel a gyümölcsösbe, alig tudtam összeszedni.

Mikor M. B. két nap múlva megérkezett, a könyvet mindjárt eltette. A kertben egyszer csak előhossa: „Ne olvassa ám, Margitka, Weiningert, nem érdekes. P-éknél is megvolt, ott elolvastam.” – „Én is elolvastam, de majd behaltam” – árultam el csendesen.

Egyik kedves tanítványa kereste fel egy délután – poéta fióka. A harmadik művét közölte a Z. U. Nagy esemény, de még nagyobb, hogy levelet is kapott, dicsérőt és biztatót – Nagy Balog Andrástól. Kedves tanárját most arra kéri, árulja el, hol lakik ez a bácsi, hogy felkereshesse. Beszélni szeretne vele. Ebben a pillanatban nyitottam az ajtót, tálcával a kezemben; vajás kenyeret és aludttejet vittem. M. B. csak mosolygott. A poéta fióka kedvesen üdvözölt, én is mosolyogtam. Mikor már kint voltam, akkor árulta el: „Ő Nagy Balog András, most láttad, két perce sincs... Ő sütötte reggel a kenyeret a kemencében, ő köpülte a vajat.”

Hogy a címzett nem botránkozott meg a csaláson, azért gondoltam, mert mikor egy év múltán – kedves tanárját már nem kereshette fel a kolostorban – ifjúi tanácsalanságában kereste meg ezt a huncut Andrást, mégpedig feldúltan. No, de ez a Nagy Balog is nagy zavarral küzdve, csak szemlesütve erősítette balogi jótanácsaival az asszonyi attak elől menekülő szegény poéta fiókat.⁴⁹

Ragyogó májusi reggelen korán elvégeztem minden ház körüli munkát. Aztán felültem a szekérre, és mentünk kukoricát vetni a hegyoldalra. Szeretem a földet!

48 A Gógán hegyi hajlék alatti területen, a szekérút felső végénél állt (áll) a hatalmas gesztenyefa.

49 A „poéta fióka” Keresztury Dezső író, költő, irodalomtörténész (1904–1996). Szépen ír egykori tanáráról már idézett könyvében: „Legemlékezetesebb, s rám legmélyebb hatást gyakorló tanáromként Marton Boldizsára emlékszem, aki első gimnazista koromban osztályfőnököm volt. Kiváló tanár: rajongtunk érte. Az ő keze alatt az eminensek közé tartoztam; szüleim is igen szerették, egész életén át a család barátja maradt. Őt kértem (kértük) meg, hogy legyen bérmaapám. Nemcsak gyönyörű ajándékkal: egy ezüst íróeszköztárral fejezte ki szeretetét, hanem azzal is, hogy a háborúból visszatérve és Zalaegerszeg szellemi életének vezérévé növe is megmaradt írásaim sugallójának, bírálójának, a megyei lapban megjelentetőjének, de atyai barátomnak még akkor is, amikor már a Huba utcai karmelita kolostor országos tekintélyű »Marcellus atyá«-jaként játszott komoly szerepet életemben. Később, már felnőttként igen jó barátunk lett. Talán valóban csodát is tett velünk. Feleségemmel nagyon szerették egymást: »mulier fortis«-nak (erős asszony) nevezte.” I. m. 51–52. (M. B. többször említi a »Mulier Fortis«-t, az »Erős Asszony«-t. *Szépszeretet*, 36, 98.)

Minden élet fakadásának rejtője, ringatója – misterium. Takarja, óvja, védi, magába ölelve a szunnyadó, tehetetlen kis csírákat. A mélyből bomlanak, fakadnak, sodródnak az élet felé. – Egyszer csak étellel teli lesz az egész Mindenség! Zsongó, harsogó étellel.

Este nagyon hamar elaludtam; nem is olvastam. – Nem tudom, éjjél előtt vagy utána történhetett. Mint az alva járó, ajtót nyitottam, a folyosón át, a másodikat is. Küszöböt léptem át. Valami rossz érzés... mintha a levegővel csapódott volna felém, balról. Egyenesen mentem az ablakig. Felébredtem, de halálos rémülettel: M. B. szobájában vagyok! Sötét volt; a zsaluk között egy pici csillagot láttam csak. Összekulcsolt két kezem feléje nyúlt, úgy kértem, könyörögtem: Szűzanyám, ne engedj bepizkolódni! Anyám, ne hagyj! – Aztán valami nagy békesség, nyugalom töltött el; csendesen visszafordultam, kimentem. A szobám tele holdfénnel. Megnyugodtam, hiszen gyermekkoromban is történt így, hogy a holdfényes éjszaka megsétáltatott. Elaludtam újra, nyugodtan, hajnalig.

Reggel az udvaron kerültük egymást – ő szó nélkül, komoran. Ezért kellett hinnem, hogy ő ébren volt; hogy szörnyű és megbocsáthatatlan, amit elkövettem, ha akaratlanul is. Nagyon megszenvedtem. – Ki tudná azt elhinni is, hogy igaz, amit mondok?! – Takarítás közben leültem az asztalához, és írtam. Nem tudom már, hogy mivel kezdtem, hogyan fejeztem be. Szövegéből csak erre emlékszem: „tisza, fájó vággyal, gyermek. Új élet. Egy kedves élet folytatása...”

Két napig nem találkoztunk. Közben Szombathelyről is megfordultam. Felmentem délután a Karmelre is. Alojzia anya kedves volt; a zárda épületének bővítéséről beszélt, a rendi életről, szabályairól. Mindent szívesen hallgattam. Megnyugtató az a gondolat, hogy ha már egyszer meg fog szűkülni a munka és cselekvés meg tervezés köröm, elmehetek otthonról. A Karmelről annyit tudtam, hogy se ki, se be többet; a világgal, gondjaival szakítva...

A következő nap sietve mentem az utcán, ő a járda szélén valakivel beszélgetett. Igyekeztem elsurranni a háta mögött. Mire odaértem, ők elköszöntek egymástól. M. B. felém fordult vidám mosolygón: „Margitka, csak egy könyvért jöttem.” Én is: „Sietek, nagyon sietek.” Szaladtam is, vissza se néztem. Délután szerszámostól jött utánam a kertbe, olyan vidám mosollyal, hogy nekem is mosolyognom kellett. Rá-ránéztem, mintha valami újat látnék: a homlokán és a szája szegletéről a komor ráncok eltűntek. – „Mit hozzak Pestről, Margitka? Holnap utazom.” – „Jó hírt” – mondtam a kérdésre tréfásan.

Két nap után, mikor hazaért, megkeresett a házban, és jókedvvel kért, menjünk ki a kertbe. – „Magának akartam a »jó hírt« hozni, Margitka, azzal, hogy felkeresem Fiedler atyát. De nem találtam a rendházban. Azért nem kerültem el a templomot, beléptem. Üres volt. Lassan mentem beljebb. A gyóntatószékig haladtam, világosság szűrődött ki; túl is haladtam már, mikor hirtelen, gondolkodás nélkül visszaléptem, és benyitottam. Nem is tudtam, most mit mondjak.

Hát úgy kezdtem, ahogy Huysmans⁵⁰ az önéletrajzában: »Atyám, vétkeztem a tizennégy év alatt minden isteni parancs ellen; vétkeztem minden módon, ahogyan csak vétkezni lehet.«

Elhallgatott; hallgattam én is. Szavakkal nem tudjuk kifejezni, ami óvele történt. A megtagadott, leértékelt Istenség él mibennünk és közöttünk. A tévedt lélek pedig, mint a mesék életvizének újra éledettje emelkedik fel új életre.⁵¹ Ezután nem részleteztünk semmit, csak igen-igen jó hangulatban dolgozgatunk tovább. M. B. a nagy felszabadultságával tréfált vígan.

Ezen a délutánon az elkészített paprikaágyakba palántákat ültettünk. Ő is hozzálátott, és lekuporodva ültetgette a palántákat. Nevetgélve panaszkolt: „Milyen nagy bolondot csinál belőlem, Margitka! Sohse hittem volna, paprikajancsi lesz belőlem!” – „Én szabadságot – mondtam –, minden pillanatban mehet sétálni is ilyen szép időben!” – „Nem, nem – tiltakozott –, jobb ez így!”

Ezután minden vasárnap reggel Szombathelyre utazott szentmisére – hűségesen, pontosan az iskolaév végéig. A vakációt úgy tervezte, hogy nagyrészt otthon, a szülői házban tölti, augusztusban pedig valamelyik szerzetesrendet keresi ki lelki egyensúlyának megszilárdítására. Most már nem tudok emlékezni a szerzetesrend nevére; fonetikusán szeili pátereknek⁵² emlegettük a mödlingi kolostor szerzeteseit.

Egy hét múlva kaptam képeslapot Mödlingből a kolostor képével. Az emelet ablaksorában egyet csillaggal jelölt, az az ő szobája. Azután még egy rövid levelet, hogy itt Nagy Szent Ignác lelkigyakorlatának könyvéhez jutott, és azt hiszi, nagyon komolyan fog elmerülni benne. Úgy éreztem ezekből a sorokból, hogy egészen más embert fogunk visszakapni, és szobájában átrendezésre lesz szükség. Szüleim szívesen engedték, hogy a kész, száraz cseresznyefa deszkát felhasználhassam könyvvállványnak. Az asztalos kiszabta, összeállította, én meg faragással (ékfaragással) díszítettem. Még térdeplő is készült az anyagból, de már csak simán. A falra feszület került, a könyvvállvány fölé. – Kicsit szeszeregtem is, hogyan fogadja hazatéréskor a felfordított régi rendet.

Augusztus utolsó hete volt már, mikor újra éreztem kínlódva azt a szorongást, ami mint áramütés kényszerített meg, olyan hirtelen. Két-három napig szenvedtem tőle. Kiszaladtam egyszer főzés közben a kamrába, fejem fölé kulcsolt

50 Joris-Karl Huysmans (1848–1907) flamand származású francia író. Feltételezhető, hogy M. B. ismerte néhány művét – akár eredetiben is. (*Különc*. Kosztolányi D. ford. 1921; *Úton*. Várkonyi N. ford. 1925; *Ott lenn*. Kállai M. ford. 1918) Az életműben olvasható mélységekről és magasságokról, egy lélek változásairól.

51 Ő maga így írja le megtisztulása élményét huszonhét évvel későbből visszatekintve: „Mikor elvégeztem, nálam sem lehetett boldogabb embert elképzelni a föld kerekén! [...] lelkem szállt, röpködött, énekelt, mint egy boldog pacsirta. Felcsordult bennem a boldogság: Jézus öröme bennem volt, s az örömem teljes volt...” – *Szépszeretet*, 57.

52 Pontosabban: Steyli Misszionáriusok, Verbita Rend. (Societas Verbi Divini, SVD, Isteni Ige Társasága.)

kezekkel kértem, rimáncodtam az Ég felé: Uram! Isten! Ne hagyd el! Soha, soha képpel sem fordulok a város felé, ahol Ő lesz, Uram! Te ne hagyd el! – Aztán megnyugodva dolgoztam tovább – és vártam tovább.

Végre levél jött; megírta, mikor fog megérkezni. Ebben az órában, hogy váratlanul ne kelljen vele találkozni, felmentem a padlásra, ott kukucskáltam az ablakon, és ott figyeltem, mikor érkezik. Végre a kapu előtt megállt a fiáker. A padlásajtón át figyeltem, csak hallgattam a zajos, örömteli üdvözléseket. Mikor csend lett, óvatosan lemásztam. Először jöttem-mentem – verandán, szobában –; a folyosón sikerült elcsípnie. Kézen fogott, és bevezetett a szobájába. Először is megköszönte az átrendezést, és nevetve, kitörő örömmel mondta, hogy mindent, mindent köszön..., hogy létezőnk, azt is. Holnap pedig az új életrendet állapítjuk meg, és akkor beszélünk komoly dolgokról.

Éppen elég komoly volt számomra, hogy beszélt Szent Ignácról. Kevés szóval vázolta az írás szerzetesi szabályait, szigorú keménységét, elviselhetetlennek érzett szigorát. Nagyon szenvedett tőle. Megérti, elfogadja, de úgy érzi, nem bírja erővel súlyosságát. Próbáljunk most ketten szabályt állítani ebben a kis közös munkában is. – „Nagyon szívesen – mondtam –, örömmel csatlakozom.” – „Tehát: ezután szigorú szilencium lesz a kertben, munka közben.” – „Elfogadom.” – „Diktálás közben nincs beszélgetés. Csak egy esetben, ha hibát találunk.” – „Elfogadom.”

Hát, nagyon sikerült a hallgatás. Néha elmosolyodtunk, aztán dolgoztunk tovább némán. Hamarosan csak megszólalt: „Margitka, maga nagyon tud hallgatni. Nem feltétlenül szükséges ám!” – Aztán meg kellett értenem, hogy figyelemmel, türelemmel hallgassam azt, ami vele történt. De én nem tudom már szavakban visszaidézni, ahogy ő akarta megértetni velem a pokol fogalmához közeli gyötrődést, amit Szent Ignác könyvével a kezében szenvedett. Szólni akkor nem tudtam; amit éreztem ez volt: a megtagadott, leértékelte Istenség él bennünk és köztünk. A megtévedett lélek pedig mint a mesék életvizének újra éledettje emelkedik fel új életre.

A karácsonyi szünet előtt megmondta, hogy ez az év lesz az utolsó tanári működése.⁵³ Fiai a nyolcadikosok; leérettségizteti őket, aztán máshova pályázik. Mikor az ünnepek után visszajött, a kiegyensúlyozott lélek mosolygásával köszöntött. Először is megkérdezte, mit gondolok, hol járt ő Pesten. Nem is gondolkoztam, kimondtam: a Karmelen. Nagyon meglepődött, úgy mondta: „Igen. – Honnan tudja?” – „Nem tudom, csak érzem. Ott lesz a legjobb.”⁵⁴

Most már boldogan mesélt a fogadtatásról. Mikor a Perjel⁵⁵ – nevét már elfelejtettem – belépett, ruganyos léptekkel, mint arkangyal libegett fehér köpenye

53 Az 1924/25-ös tanév.

54 Vö. „Otthon az én nagy ügyemről senki sem tudott, egyetlen embert kivéve. Az az apát-plébános, akinek híve voltam, s akivel együtt tettük a lourdes-i utat. (Még valaki tudott róla, de ennek titkát el kell temetnem.)” – *Szépszeretet*, 106.

55 Puskely Mária könyvében (*Marcell atya...*) P. Brokárd tartományi főnök.

szárnyaival. A Páter Magisztert pedig egyszerűen megszerette. Felvételt nyert a rendbe; 1925. július 3-án fog a kolostorba megérkezni. Az érettségire készülő legénykéek mintha érezték volna a teljes elválást közeledni, a szokottnál többször jelentek meg M. B.-nél.

Jól bent jártunk már a tavaszban, mikor M. B. fülével baj lett, erős fájdalommal. Az orvos úgy vélte, a belső járatoknál valami tályogképződés okozza. Egyelőre borogatni kellett.

Az én feladatomban akkoriban az volt, hogy a hegyen az almafák szövőlepkéit pusztítottam. Spirituszlámpa volt a szerszámom; féltettem mindenkit a balesettől, ez a lámpa cseppet sem volt tűzbiztos. Reggel napkelte előtt kellett kezdeni, három órakor indultam hazulról a Tisza kutyával. Ennek a feladatnak a második napján, mikor a folyosón átmentem, nyöszörgésféle hallatszott ki M. B. szobájából. Benyitottam; a borogatás volt lecsúszva. Gyorsan bepólyáltam a fejét. Erre felriadt, és ösztönös védekezésből ököllel ütött rám. Azt hiszem, észre sem vette, mert ugyanabban a pillanatban a szomszéd kertből rigófütty hangzott. Ő pedig gyerekes örömmel: „Margitka, füttyöl a rigó!”

Most már nagyon siettem a szövőlepkékhez. Drága kis pajtásom, a Tisza, úgy őrzött, vigyázott rám a hegyen! El nem csatangolt, pedig jó vérű vizsla volt. Egyik fától a másikig kísért, és szorosán a lábamhoz ült, mikor egy-egy fánál dolgoztam. A sövénykerítésen túl út volt, és én nem hallottam meg a lépéseket, de a Tisza haragosan morgott arrafelé vicsorítva.

Mikor hazaértem, édesanyám a verandán nyugtalankodott. M. B. minden kapunyitásra kijött; anyám reggelihez hívására annyit mondott: „Majd a Margitka!”⁵⁶ Szerencsére az történt, hogy a tályog is felfakadt; jól bevattáztam, és mehetett az orvoshoz kikezelésre. (Ő a „Muzulmán sírokon” Leiláját a regényben meghalasztotta. Babonás módon rémítette, hogy egyszer még lelkén szárad a halálom.)

Az utolsó félév készülődéssel telt el. A könyvtárát kiselejtezte; sok kötetet, amit eddig sem adott az ifjúság kezébe, beraktuk a kemencébe, és egy hajnalban kenyeret sütöttem a tűzénél. Ami visszamaradt, azzal tehetem, amit jónak látok. – Poéta fiókáknak engedtem át az első válogatást belőle. Semmit sem sajnáltam, csak a diákkori imakönyvét.⁵⁷ Ennek lapjaira írta: „Filius Mariae non peribit.”

Az utolsó naphoz értünk. Anyámat kérte szépen, engedje át „Margitkát” néhány órára a csomagolásban segíteni. Amit nem vitt most magával – latin nagyszótárt, ószövetségi szentírást –, külön csomagoltuk, egyeseknek átadandó

56 Akaratlan párhuzam: hivatásrajzában M. B. említi egy szobalány példáját egy akkor ismert színdaraból. Vica „megtestesült ügyesség, jóság, okosság, hűség, csupa ragaszkodás, aki kész a családért még az életét is odaadni.” A darab címe: „Majd a Vica”. *Szépszeretet*, 110–111.

57 Ez a nagyszombati gimnazista imakönyv. 1924 októberében M. B. apátplébánosával, Pehm Józseffel lourdes-i zárandokútra készült. Indulás előtt erős készletést érzett arra, hogy megkeresse régi imakönyvét, amit meg is talált szülőháza padlásán egy ládában. *Szépszeretet*, 94.

könyveket, iratokat megint külön. Mikor készen lettünk vele, távozni is akartam. Ő komoly-kedvesen kért, maradjunk még együtt, az utolsó félóra ez. Le is ültünk az asztal két oldalán; ő ahol írni, én meg ahol diktálni szoktam. Hallgatva nézett maga elé. Én is mozdulatlan ültem – nagy zavarban, mert csak az egyik szememből egy-egy könnycsepp hullott. Pedig igazán nem sírtam. Lélekben tökéletesen nyugodt voltam. Aztán felállt, hozzám lépett. Két keze köré fogta az arcomat, úgy kért, olyan nagyon kért, hogy imádkozzam érte. Hogy soha-soha meg ne szűnjek imádkozni érte. Meg azt is megígértette velem, hogy egy teljes évig, akármi történne is, sem zárdába, sem férjhez nem megyek. Aztán homlokon csókolt, mint a testvérét. Köpenyegét, táskáját kézbe vette, visszanézett – elment. Nem követtem; búcsút mond a család többi tagjának is.

A térdeplő felé mentem, letérdeltem. Az ott fekvő könyvet nyitottam, Szent Ambrus hálaénekénél nyílt ki. Az utolsó sorok egyik verse: „Tebenned bízom, Uram! Sohasem fogok megszegyenülni.” – Mintha jelmondat lenne egész életemre.

Ezután teljes nyugalommal mentem ki a családi körbe. Anyám jegyezte meg: még sohasem búcsúzott tőlünk ilyen bensőségesen. – Most mondtam meg, hogy ő hova ment, és hogy többé soha nem jön vissza. Anyám, az édes, tudtam, hogy mindent megértett eddig is. Többet nem beszéltünk róla. Folyt az élet csendesen, bajok és gondok közt tovább.

Délután hivatalos voltam egy öreg, ismeretlen néni temetésére. Oltáregyleti tag volt, én meg az egyesület elnöke. A nénit nem ismertem, de senkit sem ezen a városrészén. A szertartás végén, a Miatyánk közös imádkozásakor, egy sírkő mellett térdepelve, olyan nagyon kellett sírnom, alig bírtam magam fegyelmezni. Aztán megnyugodva ballagtam hazafelé.

Másnap első péntek volt. A gyóntató fiatal újmisé; ismert, ismerte a családot is. M. B.-ről még azt sem említettem soha, hogy én ismerem. Most egyenesen azt kérdezte tőlem: „hogyan búcsúzott el?” – „Megígértette velem, hogy soha meg nem szűnök imádkozni érte, és homlokon csókolt, mint a testvérét.” – „Férfi és nő között nincs tiszta barátság. Nem szabad imádkozni érte.” – „De nagyon megígértette, és nagyon kérte!” – „Nem oldozom fel, amíg meg nem ígéri, hogy nem fog imádkozni!”

Megdermesztett a rémület. Azt sem tudtam, hogyan..., felállok és indulok az ajtó felé. Weininger rémlett fel bennem; úgy éreztem, meg kell halni... Kiléptem a gyóntató helyiség ajtaján, kifelé indultam; sohasem jövök többet vissza... Nem vettem észre azt sem, hogy csak pár lépésnyire hagytam magam mögött az oltárt. Nem hallottam a csengettyűszót sem áldoztatásra, de ekkor a bal fülemben hallom hangosan a szöveget: „Ecce Agnus Dei, qui tollis peccata mundi...” Csodálatos volt hallani és megérteni, hiszen nincs szükség így az én imádságomra. Tökéletesen teljesen adom át Agnus Dei kegyelmébe. – Ez a kegyelem igazítja az élet útját tovább is. – Én meg sohasem fogok imádkozni érte, és azt is megtartom, hogy „képpel nem fordulok Győr felé. Soha!”

Egyszer mégis elutaztam Győrbe. A beöltözése⁵⁸ után, mikor az itthoni élet úgy kezdett alakulni, hogy nélkülözhetnek már engem. Alojzia anyától megint kértem a felvételt; megint elhalasztódott az építés miatt. Később hallottam, hogy felvett egy falusi leányt, aki örökrészével, egész vagyonával vonult be. Elszomorodtam, de megértettem. Nekem nincs vagyonom. Édesapám halála után a hagyatéki tárgyaláson átadtam a magam részét az öcsémnek.

Úgy történt, hogy felkerekedtem, és elutaztam Győrbe, a karmelita Ernő atyát⁵⁹ kerestem. Szentmisék utáni idő volt, éppen ő tartózkodott még a sekrestyében. „No – mondja ő –, menjünk a gyóntatószékbe!” – Ott az volt a kérésem, hogy igazítson engem karmelita zárdába felvételt kérni. Jó ideig egzaminált már kérdéseivel és enyhén csípős megjegyzésekkel, mikor ezt kérdezte: „Mondja meg már, honnan jött, és mi a neve!” Megmondtam. Erre ő: „Maga a Margitka? Hát miért nem mondta mindjárt? Csapja le azt az ülőkét, és most már beszéljünk!”

Nekem már nem volt mit mondanom, csak ő beszélt komolyan és jóságosan. Szigorúan megígértette velem, hogy más rendbe nem pályázom. Maradok a világban, és dolgozom úgy, mint eddig. A jó Isten megadja az irányítást és a munkát. – Áldással elbocsátott; M. B. nevét ki sem ejtettük. – Mikor kiléptem a sekrestyéből a templomba, az oratóriumból karének hangja szólt. Menekülve siettem a nagy ajtó felé. Nem, nem akarom hallani, nem akarok ismerős hangot keresni. Ahova kiértem, félhomályos folyosó volt, spregető öreg nénike igazított ki az utcára.

(Folytatjuk)

58 Beöltözése 1925. július 15-én, a Kármelhegyi Boldogasszony vigíliájának reggelén történt.

59 P. Szeghy Ernő (1872–1952) ciszterci, majd 1917-től karmelita rendi szerzetes, 1930-ig Győrben újoncmester. M. B. 1925 januárjában nála jelentkezett a Kármelbe, s ő tette kemény próbára a tanár urat. (Lásd *Szépszeretet*, 99–105.) Érdekes: P. Szeghy Ernő találkozása Kis Szent Teréz-zel ugyanúgy történt, mint ahogy Marcell atya is megfogalmazta a saját „esetét” kármelita hivatása leírásában (– idéztük a bevezető részben). A hetvenes évei elején járó Ernő atya visszaemlékezéseiben olvassuk: „Piszter igazgató úrnak köszönhetem, hogy megismertem azt, aki hamarosan életemnek csillaga lett: liziói kis Terézkét. Elkezdte nekem ajánlani önéletrajzát. »Olvassa el, meglátja, hogy csodálatos lélek.« – »Természetesen francia, és bizonyára tüdővészben halt meg? – feleltem rá gúnyolódva. – Valami érzelgős francia apáca lehet. Márpedig nekem az ilyesmi nem kell.« Az ajánlat többször megismétlődött, de én mindig visszautasítottam. Egyszer azonban véletlenül elfogyott az olvasnivalóm, s akkor rászántam magamat, és elkértem a könyvet. Elkezdtem olvasni, s mindjárt az első oldalon teljesen annak bűvös hatása alá kerültem. Olvastam, olvastam, s nem tudtam abbahagyni. Ha jól emlékszem, még az éjjelem is ráment. Mikor a végére értem, azonnal megszereztem magamnak, azután több példányt is vettem, s ahány franciául tudó rokonom volt, azt mind megajándékoztam vele. Egyszóval rabja lettem kis Terézkének, és az is maradtam. Ez az érzelem sorsdöntő volt életemben, s előre vetette árnyékát. Nekem előbb-utóbb muszáj volt kármelitává lennem.” In: P. Szeghy Ernő O. C. D.: *Emlékeim*. Budapest, 1982, Szent István Társulat, 151–152. Ugyancsak e műben olvassuk a következőt (303.): „Kaszap István [...] Székesfehérvárott a zirciennél nevelkedett, s tanárai nekem egytől egyig kedves rendtársaim voltak; [...] kármelita vagyok, ő pedig a mi Marcell atyánknak köszönheti hivatását. Ez volt ugyanis az a kármelita, akinek lelki gyakorlatát ő a nyolcadik osztályban végighallgatta, s aki óréa olyan mély hatást gyakorolt.”

Ez volt az élet

Negyedik rész

Az 1960-as évek második felében hoztam meg életem legostobább politikai döntését. Mindig érdekelték a közügyek és a magyarság sorsa. Sokat beszélgettem erről a Dunaújvárosban élő Barsi Dénes íróval. Szomorú egyetértéssel vetük tudomásul: belátható időn belül nincs remény arra, hogy hazánk kiszabaduljon a szovjet hódoltság alól. Mit lehet itt tenni? Akkor kezdtek teret nyerni a pártvezetésben az új mechanizmusként emlegetett gazdasági reformokat kidolgozó politikusok és gazdasági szakemberek. Reménykedni kezdtünk, ha megvalósulnak az említett gazdasági reformok, talán maguk után vonják a politikai reformokat is. Csak legyenek, akik megvalósítják. Dénes bácsi is azt hajtogatta, hogy a magyar érzésű embereknek be kellene lépniük a pártba, hogy mentse, ami menthető. Nekem is hasonló naiv gondolatok jártak a fejemben, s 1967 elején jelentkeztem a pártba. Ezután jöttek a meglepetések: Nem kaptam választ. Érdeklődni kezdtem, s kiderült, hogy ez a helyi elvtársaknak nagyon rossz véleményének a következménye. A különböző helyeken elmondott bíráló megjegyzéseim alapján ugyanis nem tartottak alkalmasnak a párttagságra. Erre én elkezdtem fellebbezni, még a megyei első titkárnak is írtam, hogy eljutott-e hozzá, nem tudom. A helyzet azért is furcsa, mert a karrierizmusból jelentkezők mellett abban az időben a párttisztviselők szemelték ki párttagságra azokat a politika iránt nem érdeklődő, de munkájukat hozzáértően végző, így a munkatársaik által is becsült embereket, akikről fel lehetett tételezni, hogy párttagságuk után sem avatkoznak a politikába, így gond nem lesz velük, viszont jó, ha növelik a párttagok számát, s egyben a párt vonzerejét is. Így az is előfordult, hogy a politika iránt nem érdeklődő, esetleg templomba járó, de értékes, megbízható emberek, akiknek eszük ágában sem volt belépni, bekerültek a pártba, mert a belépési ajánlatra nemet mondani kockázatos volt. Velük ellentétben én viszont önként jelentkeztem, de nem akartak felvenni. Azonban addig bolygattam újra és újra az ügyet, hogy 1968-ban felvettek, de ekkor már semmi értelme nem volt, mert az augusztusi prágai szovjet katonai beavatkozás

SALAMON KONRÁD (1941) történész, az MTA doktora.

után lehetlenné vált a romantikus ábránd, hogy belülről talán sikerülhet valamit javítani.

Mivel az 1968 tavaszára kiírt egyetemi doktori szigorlatomon kötelező volt a marxizmus-leninizmus egyik szaktárgyából is vizsgázni, s én a tudományos szocializmust (tudszoc) választottam, amely nagyrészt a „munkásosztály” érdekeire hivatkozó kommunista pártok hatalomra jutásának a történetét tárgyalta, tehát részben történelem volt. Doktorálásom után felvetődött az ELTE bölcsészkarának tudszoc tanszékén, hogy lenne-e kedvem náluk tanítani. Akkor erre – miután Dunaújvárosban nemrég kaptunk lakást, s az ottani főiskolán is óradó lettem – nemet mondtam, de a helyi vezetőkkel való kapcsolatom egyre rosszabbá válása következtében az 1971-ben érkező újabb megkeresésre igennel válaszoltam. A felsőoktatási intézmények száma ugyanis megnövekedett, továbbá a „marxizmus-leninizmus” oktatásának óraszámja is, tehát a korábbinál több oktatóra volt szükség. Így 1971 szeptemberében az ELTE bölcsészkarán kezdtem tanítani, de két hónap múltán – hallgatói feljelentésekre hivatkozva – a tanszék vezetőjének, Mód Aladárnak a kezdeményezésére felmondtak.

Mivel én már 1956 előtt is a Szabad Európa Rádió hallgatója voltam, óráim során nem ritkán e rádió híreinek, hírmagyarázatainak és sajtószemléinek az alapján beszéltem pl. a „szocializmus és kapitalizmus világméretű küzdelméről”, s 1956-ról szólva sem hallotta tőlem senki az „ellenforradalom” kifejezést. Az óráimon résztvevők többsége meglepődött, sőt egy lelkes ifjú hölgy még számon is kérte, hogy ő a szocializmusba vetett hitének megerősítését várta tőlem, s ezzel szemben én még jobban elbizonytalanítottam. Ez nem lepett meg, mert az első órám on arról beszéltem, hogy ez a tantárgy jelentős részben nem a mai politikai kérdésekre ad választ, hanem a múlt tapasztalataiból vonja le a következtetéseket. Majd viccelődve hozzátettem: Erre azt mondhatják ugyan, hogy eső után köpönyeg, de ne feledjék, annak is van annyi haszna, hogy legalább meg lehet benne törülközni. S az már nem is meglepő, hogy ezt a hallgatók közül többen is úgy egyszerűsítették tovább: a tanár azt mondta, hogy a tudszoc nem más, mint eső után köpönyeg. Végül is megértették, amit mondtam. Nem véletlen tehát, hogy a lelkes elkötelezettek viszont felháborodtak. A bölcsészkarai KISZ-vezetés tanulmányi felelőse – aki szintén az egyik általam tanított csoportba járt – a kari tanács 1971. dec. 2-ai ülésén – tanársegédi kinevezéssel kapcsolatban – a következőket mondta: „Salamon Konrád oktatói feladatait kellőképpen ellátni nem tudja. Úgy áll hozzá a tantárgyhoz és a szemináriumokhoz, mint egy munkához. A tantárggyal szemben eléggé cinikus, flegma magatartást tanúsít, ami végül is oda vezet, hogy az egész szemináriumnak ilyen lesz a hangulata, és a szeminárium arra korlátozódik, hogy ellenőrzi, hogy elolvasták-e a hallgatók a cikkeket...”, értsd: a kötelező irodalmat. A lelkes KISZ-tag joggal tette szavá lelkesedésem hiányát, de ennek a szerencsétlen tantárgynak a kényszerű tanítása részemről csak „favágás” lehetett, amihez valóban „úgy álltam hozzá”, mint egy nemszeretem munkához. Tehát az a megállapítása is megfelelt a tényeknek, hogy a tantárggyal kapcsolatban

flegma és cinikus vagyok. Ez ugyan tanár kollégáimat nem készítette ellen-szavazatra, de ami elgondolkodtató: a hallgatók egyhangúlag a kinevezésem ellen szavaztak, s ezt a későbbiek során fel lehetett ellenem használni.

A részben a Szabad Európa Rádió alapuló politikai tájékozódásom kedves családi emléke, hogy az 1970-es évek közepén egy alkalommal csepeli lakásunk íróasztalánál ülve azt hallottam a nyitott ablakon át, hogy az udvaron játszó, akkor 5 év körüli lányom hangosan sorolja a 19, 25, 31, 41 és 49-es számokat, a Szabad Európa Rádió hullámsávjait. Okos kislány – gondolhattam volna mint büszke apa – milyen pontosan megtanulta, igaz hallhatja eleget. Biztos, ami biztos: gyorsan kisettem, és megkérdeztem, mit csináltak? Válasz: rádióbemondósdót játszunk. A jelenet alatt a velünk szemben lakó fiatal csepeli munkás, lányaim játszótársának édesapja is kilépett az udvarra, és nevetve csak ennyit mondott: Maga is ezt hallgatja?

Nincs is olyan nagy baj – gondoltam.

Visszatérve a hallgatói feljelentések kiváltotta helyzetre: Mód Aladár tanszékvezető külön is megharagudott rám. Ő ugyanis a *Valóság* című folyóiratban ekkor vádolta meg történelemhamisítással Jancsó Miklóst *Égi bárány* című filmje miatt, s erről az írásáról megkérdezte a tanszék oktatóinak véleményét is. Az értekezlet résztvevői általában egyetértésüket fejezték ki, én azonban szóvá tettem, hogy egy művészeti alkotás kapcsán túlzás a történelemhamisítás vádját felvetni, hozzátéve: ez inkább egyes történészek esetében lehet indokolt. A tanszékvezetőt úgy felháborította a hozzászólásom, hogy visszavonta a kinevezésemről pár napja benyújtott előterjesztését, de ravasz módon az utólag megismert hallgatói bírálatokra hivatkozott. Szerződéses alkalmazásom tehát november 1-jével véget ért. Azt azonban a „szocialista humanizmus” hangoztatása közben kissé furcsának tartották volna, hogy állás nélkül maradjak, a tanévet tehát – szerződés hosszabbítással – végigcsinálhattam. Sőt, az oktatóhiány miatt a pályáról sem tanácsoltak el, így a következő, 1972-es tanévtől a gödöllői agráregyetemen kaptam állást, ahol hat éven át, 1978 nyaráig tanítottam. Ez úgy volt számomra elviselhető, hogy óráimon a jövő agrárértelmiségnek irodalomról, történelemről, művészetekről beszéltem, ami remélhetőleg nagyobb hasznukra volt, mint a tudszoc. Így az is előfordult, hogy egy akkor megjelent és az 1960–70-es évekről szóló, nagy visszhangot keltett regényt szeminárium témaként vitattunk meg. E kérdésekről tehát több szó esett, mint a tantárgyról.

A feljelentések azonban itt is folytatódtak, annál is inkább, mert az egyik hozzám beosztott tanulócsoportban akadt egy hallgató, aki beszervezett III/III-as ügynök volt, és 1975 februárjában, az első óráim után „Ádám” fedőnéven jelentett. Mivel sajnos fiatalon meghalt, polgári nevét is közölhetem: Ábrahám Csaba. Tartótisztjének értékelése szerint: „A jelentés érdekes... izgatás gyanújára utal”, mert az oktató „az általa előadott tananyagba saját ellenséges tartalmú magyarázatait, nézeteit is belefűzi”. Nem akármilyen vélemény, én a helyükben talán el is bocsátottam volna magamat, de nem így történt.

Csupán a minisztérium marxizmus-leninizmus főosztályvezetőjének elnökletével összeült bizottság előtt kellett számot adnom viselt dolgaimról. Szerencsémre a főosztályvezető a tanszékvezetőnél és a párttitkárnál megértőbb volt, így nem rúgtak ki.

Az egyetemi oktatói álláshoz – még ha az tudszoc is – azért ragaszkodtam, mert ez biztosította a kutatómunkára fordítható legtöbb szabadidőt. Az akkor egyetlen fővárosi történelem tanszéken ugyanis nem volt hely, tudszoc tanszék viszont – a főváros egyetemén és főiskoláin – tucatnyi akadt, és oktatót keresett. Általában heti két alkalommal kellett az egyetemre bemenni, így a hét többi napját tudományos munkámra fordíthattam. 1971-ben határoztam el, hogy kandidátusi értekezésemnek a Márciusi Front történetét írom meg. Felhíborítónak tartottam ugyanis, hogy a népi-falukutató mozgalomról valótlanságok, rágalmak sorát terjesztik a kommunista tollforgatók, s mindenkinek „szentírásként” kell tekinteni a párt népi írókról közzétett 1958-as állásfoglalására. Én a népi írókkal már gimnazista koromban is foglalkoztam. Első nagy irodalmi élményem ugyanis Szabó Dezső volt. Falumban, Zalaszentmihályon élt egy idős tanító, Hontvári Gyula, igazi „lámpás”, akit Szabó Dezső a sümegi gimnáziumban tanított. Az 1950-es évek közepén ő hívta fel a figyelmemet az elhallgatott íróra. 1957-ben jelent meg Szabó Dezső írásaiból egy rövid válogatás *Feltámadás Makucskán* címmel, amit azonnal megvettem, majd az egykori tanítvány javaslatára elolvastam *Az elsodort falu* című regényét is, amit egy ismerősöm kért valakitől kölcsön a számomra. A volt tanítvány ugyanis nem tudta kölcsönözni, mert az ötvenes évek terrorja idején még őrizni sem merte a Szabó Dezső-köteteket, s egy papírgyűjtő akció idején elvitette azokat a MÉH-telepre. Nagyobb szerencsém volt a *Segítség* című háromkötetes regénnyel, amit az egyik gimnáziumi osztálytársamtól sikerült jutányos áron megszereznem. Ebben arról olvastam épp az 1959-es tévészerzés időszakában, hogy a magyar parasztnak és a magyar géniusznak nincs hazája, annak ellenére, hogy mindent ők adnak az országnak. Szabó Dezső megállapítása sajnos időtállóan bizonyult, így az olvasmány a családom téeszbe kényszerítésének és a parasztság újabb gyöttrésének idején különösen nagy hatással volt rám, bizonyítva, hogy az egymást váltó politikai rendszerek képtelenek a nemzet több mint felét kitevő parasztság számára egy élhető jövőt biztosítani, azaz a nemzet megmaradását, felemelkedését megalapozni.

Visszatérve az egyetemi oktatáshoz, a tudományos munka minden időmet kitöltötte. Külön szerencsémnek tartom, hogy az anyaggyűjtés során megismerkedhettem a népi mozgalom még élő résztvevőivel: Bibó Istvánnal, Féja Gézával és Illyés Gyulával. Ugyancsak sokat segítettek: Fitos Vilmos, Hartyányi István, Kelemen Sándor és Kristó Nagy István, akik, mint a mozgalom résztvevői és lapszerkesztői nagyon sok mindenre felhívták a figyelmemet, ahogy a Magyar Közösség nevű titkos társaság két fontos személyisége Arany Bálint és Sziójgyártó László is. Más oldalról ismertették meg velem a történeteket az egykori budapesti és debreceni Egyetemi Körökben tevékenykedők közül Donáth Ferenc,

Pollner György, Porga Lajos, Tettamanti Károly, Újhelyi Szilárd, Vásárhelyi Miklós és mások. Azt csak később tudtam meg, hogy közöttük is volt beszervezett ügynök, s rólam is jelentett, pl., hogy a tanácsköztársaság történetét lebecsülően tanítom. Igazat írt, mert erről én valóban beszélgettem az egyik idős volt szerkesztővel, aki – meglepetésemre – nem értett velem egyet.

Az anyaggyűjtés után hozzá tudtam fogni a népi-falukutató mozgalom történetének megírásához, első lépésként a kezdetektől a Márciusi Front 1938-as felbomlásáig tartó időszakhoz. Ennek során – a már említetteken kívül – foglalkoztam Németh László szellemi alapvetésével, valamint Darvas József, Erdei Ferenc, Kovács Imre, Szabó Zoltán és mások falukutató tevékenységével, illetve kinek-kinek a Márciusi Frontban való részvételével. A későbbiekben egy-két ismerősöm révén kapcsolatba kerültem a népi mozgalom külföldre kényszerült néhány résztvevőjével: Boros Lajossal, a parasztkollégium létrehozójával, Gombos Gyulával, a *Magyar Út* szerkesztőjével, Püski Sándorral, a népiek könyvkiadójával, valamint Vatai László esztétával, a máig legjobb Ady-monográfia, *Az Isten szörnyetege* szerzőjével. Velük azonban ekkor még csak az itthon élő ismerőseik révén lehetett némi kapcsolatom, akik kérdéseimet közvetítették. Nem sokkal később Püski Sándorral, illetve Boros Lajossal magyarországi látogatásaik alkalmával találkozhattam is.

1977-re elkészültem az 500 gépelt oldalnyi monográfiámmal, amelynek témáját az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága elfogadta. Közben letettem a szükséges kandidátusi vizsgákat a Tudományos Minősítő Bizottság pedig az elkészült disszertációmát kiadta két opponensnek, akiknek feladatuk volt, hogy az 1978 májusára kitéüzött nyilvános védésen munkámat értékeljék és nyilatkozzanak arról, hogy számomra javasolják-e a tudományok kandidátusa fokozat megadását. A két bíráló – K. Nagy Magda irodalomtörténész és Juhász Gyula történész – elismerően nyilatkozott munkámról, és azt elfogadásra javasolta. A héttagú kandidátusi vizsgabizottság egyik „párttörténész” tagja, Pintér István azonban – a vita napján, annak megkezdése előtt, a vizsgabizottság szokásos zárt ülésén – akadékoskodni kezdett, azt javasolva, hogy a minden szükséges előzetes eljárásnak megfelelt, tehát a mindenki által elfogadott és támogatott disszertációm vitáját ne rendezzék meg, mert annak a szellemisége nem megfelelő. Javaslatával egyetértett a bizottság másik párttörténész tagja, Sipos Péter is. Én valóban másként írtam a népi írók mozgalmáról, mint a párttörténészek, mert úgy gondoltam, hogy a kommunista politika által megszabottaktól eltérően, a tényeket bemutatva kell megírni a népi mozgalom történetét, s ezzel a tudományos közélet, így a vizsgabizottság többsége is egyetértett. A védést tehát nem sikerült megakadályozni, így a nekem okozott kellemetlenségeken kívül más következménye nem lett ezen „elvtársi történészek” akadékoskodásának sem, akik végül is – a többiekkel együtt – igennel szavaztak a kandidátusi fokozat megadását illetően. Ez pedig azért történt így, mert a bizottság engem támogató elnöke – Balogh Sándor professzor – a közeljövőben Pintér István védendő nagydoktori értekezésének egyik bírálója volt. Pintér így tarthatott

attól, hogy „nem” szavazata esetén majd ő is kap egy „nem” szavazatot. Mind-ebből következően az én védésem kialakult nagyon éles vita ellenére – amit rajtam kívül mindenki élvezett – ellenszavazat nélkül, hét igen szavazattal fogadták el a disszertációm. (A százalékos értékelést később vezették be.) Jó emlékezni arra is, hogy ebben a vitában az említetteken kívül Czine Mihály és Huszár Tibor – ugyancsak a vizsgabizottság tagjai – milyen határozottan érveltek dolgozatom értékei mellett.

Sikeres kandidátusi védésem idején még egy nagy öröm ért: abbahagyhatam végre a tudszoc oktatást, miután 1978 nyarán sikerült áthelyeztetnem magam a szerveződőben levő tanárképző főiskolára 20. századi magyar és egyetemes történelmet tanítani. Eperjessy Géza a történelem tanszék vezetője egy nagyon jó közösséget hozott létre, s mindenekelőtt neki köszönhetem, hogy megszabadultam addigi lélekromboló munkámtól. Az általam összeállított tananyag foglalkozott az első világháború utáni időszak legfontosabb eseményeivel, igyekezve elhalványítani a bolsevizmus és a szovjet rendszer kötelező felértékelését. Előadásaimon volt, aki még fennakadt azon a kijelentésem, hogy mint minden egykori birodalom, illetve rendszer, a szovjet is meg fog bukni. Időpontot ugyan nem mondtam, a meglepett háborgókat pedig „viccelődve” azzal nyugtattam, hogy a régi birodalmak is hosszú idő után buktak meg, ugyanakkor soha nem felejtettem el megemlíteni George Orwell 1984 című könyvét, kerülő módon és félremagyarázón azt érzékeltetve, hogy lám egyesek milyen közelinek képzelnek egy nagy változást. Arra is felhívtam a hallgatók figyelmét, hogy sok magánkiadású könyv (szamizdat) jelenik meg, amelyek nagyon fontos kérdésekkel foglalkoznak. Az érdeklődőkkel néha nálam vagy valamelyikük lakásán gyűltünk össze ezen kiadványok tanulmányozására. Egy alkalommal ez azért vált kínossá, mert a hallgató édesanyja elkötelezett híve volt a bukófélben levő rendszernek, és váratlanul szembesült a mi összegyűjtésünk lényegével.

Tudományos munkámat folytatva hozzákezdtem a népi mozgalom 1938–1944 közti történetének a megírásához. 1983-ban – a legendássá vált 1943-as szárszói találkozó negyvenedik évfordulóján – a *Forrás* című folyóirat megjelentette készülő monográfiámnak azt a fejezetét, amely felmutatta a marxista-leninisták által sokat bírált szárszói tanácskozás valóságos jelentőségét és értékeit. A tanulmány nagy vihart kavart, s az 1983. augusztus 24-ei országos főszerkesztői értekezleteken is nagy fölhördülést váltott ki. Petrik Béla tanulmánya szerint Aczél György az MSZMP KB titkára és Köpeczi Béla művelődési miniszter marasztalt el a tanulmányommal együtt. Aczél többször is visszatért arra, hogy amit írtam, az történelemhamisítás, s az ő véleménye mint „legfelsőbb” állásfoglalás az egész sajtón áthullámzott.

Az *Élet és Irodalomban* az akkori korszak egyik vezető történésze, Ránki György bírált meg, azt kifogásolva, hogy megszépítettem Németh László egykori tévedéseit. „Micsoda történeti leegyszerűsítés kell ahhoz, mennyi történeti eseményről, fordulatról kell megfedkezni, hogy a szerző hőségét, Németh László

1943-as állásfoglalását mindenben igazolhassa. Micsoda provinciális szemlélet kell ahhoz, hogy az 50-es években Németh bosszú-konceptiójának igazolását lássuk...” Ránki tehát csak részben értette meg, amit írtam, de ez is felháborította. Én ugyanis nem állítottam, hogy az ötvenes évek a zsidók bosszúja korábbi üldöztetésükért. Írásom mindenekelőtt azt hangsúlyozta, hogy Németh László a szocialisták által „tudományosnak hitt közhelyek tarthatatlanságára figyelmeztetett, ’megzavarva’ ezzel a világot addig egyszerűnek és kereknek látókat”, azokat tehát, akik vakon hittek a szocialista eszme igazában és diadalában.

Darvasi István főszerkesztő saját lapjában, a *Magyar Hírlapban* azt kifogásolta, hogy tanulmányomban „nemcsak az a meghökkentő, hogy Szárszó negyvenedik évfordulóján Németh László nézeteit ismerteti *egyetértőleg*. Az olvasót az döbbeneti meg és háborítja fel, amit e nézetekről 1983-ban gondol és ír. Meg az, hogy ez a gondolatmenet szerkesztői jóváhagyással nyomtatásban megjelenhetett.” Darvasi tehát nemcsak bírált, de szinte fel is jelentett a folyóirat szerkesztőivel együtt. S ezt még nyomatékosította is, miszerint 1983-as írásom az 1943-as harmadik utasok véleményéhez hasonlóan magának a szocialista eszmének a tagadása, azaz a „személyi kultusz idején bekövetkezett torzulásokkal azonosított szocializmus elutasítása, másfelől szovjetellenesség”. Ennek bizonyítékául a következőket idézte tőlem: „a majdani béke Európája még ismeretlen. Annyi azonban tudható: két befolyási övezet alakul ki, s nagy a valószínűsége, hogy Magyarország a Szovjetunióéba kerül. A magyarság jövőjét faggató vitában tehát nagy szerepet kell kapnia az új nemzetközi környezethez alkalmazkodás kérdésének is.” S a várható események leírásán felháborodott Darvasi így kiáltott fel: „Ez nem 1943 Szárszó, hanem Salamon Konrád a *Forrásban* 1983-ban.” Majd bírálatát azzal zárta, hogy tanulmányom „az osztálypolitikát a nemzeti politikával szembe állító, az osztályszerkezet megváltoztatásával létrejött szocialista nemzeti egységet megkérdőjelező nézeteknek ad hangot”. Tanulmányom lényegét tehát Darvasi István is megértette. Annak a megállapítása viszont, hogy én Magyarországot a szovjet befolyási övezet részeként említettem, súlyos vétségnek bizonyult, különösen egy tanár részéről.

Az idézettek megjelente után munkahelyem, az ELTE Tanárképző Főiskolai Karának főigazgatója, Benczédi József döbbenetesen hajtogatta: Ha az ország első történésének (Ránkinak) ez a véleménye, akkor ez súlyos dolog, tehát felmerült a munkahelyemről való elbocsátás kérdése is. Az elrendelt külön vizsgálat során a főigazgató elnökletével összeült testület előtt kellett számot adnom kifogásolt írásom egyes kitételeiről. Tanszékvezetőm, Eperjessy Géza mindent elkövetett annak érdekében, hogy az elbocsátásomat megakadályozza. Ő szólalt fel elsőként, részletesen bizonyítva, hogy írásomban semmiféle politikailag helytelen megállapítás nincs. A főiskola párttitkárnője viszont a sajtóban megjelent bírálatokra hivatkozva azzal érvelt, hogy aki ilyeneket ír, az nyilván ilyeneket is mond az előadásain. Ez kétségtelenül logikus megállapítás volt, de akkor az állásomat veszélyeztette. A meghívott vezető oktatók közül többen is azzal bújtak ki a véleményalkotás kötelezettsége alól, hogy a bírált cikk alapján

nehéz megállapítani, mit írtam én és mit Németh László. S ezt az elég átlátszó kifogást a többség is gyorsan elfogadta, hogy minél előbb túl legyenek e nem szeretem feladaton. Kollégáim ez ügyes elhatárolódása következtében a számonkérés gyorsan befejeződött. Mivel fentről sem érkezett újabb utasítás, így érdemi ellenintézkedés sem történt. Állásomat tehát megtarthattam, de főiskolai tanári kinevezésemet, ami már megilletett volna, továbbra sem kaptam meg. Jellemző akkori helyzetemre, hogy kutatói munkámmal elértem a tudományok kandidátusa fokozatot, amelynek birtokosa docens, sőt főiskolai tanár is lehetett, én pedig továbbra is adjunktus maradtam.

Ma már könnyű felelgetni a munkahelyről való elbocsátásokat, s az olvasó egy legyintéssel napirendre tér e talán nem is létező fenyegetettség felett. Megfelelkezve arról, hogy volt elbocsátás. 1971-ben engem is kirúgtak az Eötvös Egyetemről. Igaz, találtam újabb állást, de mindez nemcsak szakmai és tudományos előrelépésem hátráltatta jelentősen, de az izgalmak szívritmuszavart váltottak ki nálam. Az új állás lehetősége ugyanis nem volt eleve biztosított, annál is inkább, mert mint „elbocsátottat”, gyanakodva fogadtak. Mindeközben gyakran jutott eszembe, hogy van két kislányom is, akikről gondoskodnom kell, annál is inkább, mert ők nem tehetnek róla, hogy én vagyok az apjuk. Az újabb bonyodalmak idején annyira fenyegetve éreztem magam, hogy egy közlekedési vállalatnál dolgozó szomszédomnál érdeklődtem arról, minként és hol lehet az autóvezetői jogosítványom mellé buszvezetői jogsit szerezni, majd a munkaerőhiánnyal küzdő, de viszonylag jól fizető fővárosi közlekedési vállalatnál elhelyezkedni. Szerencsémre e pályamódosításra 1983–84-ben nem kényszerültem rá.

Nagy vihart kavart tanulmányom időközben eljutott az akkor New Yorkban élő Püski Sándorhoz is, aki elismerését azzal fejezte ki, hogy meghívott egy amerikai előadó körútra. A magyar hatóságok pedig megadták a kiutazási engedélyt, mert biztosak lehettek abban, hogy feleségemhez, gyermekeimhez hazajövök. Így 1984 nyarán bő két hónapot töltöttem az Egyesült Államokban és Kanadában, ahol megismerkedhettem Gombos Gyulával, Horváth János kisgazda politikussal, Hőgye Mihállyal, Vatai Lászlóval s az amerikai magyarság több neves képviselőjével. Vendégül látott a már korábbi magyarországi látogatása alkalmával megismert Boros Lajos is. Ez volt életem azon ritka esete, amikor a jó munka elnyerte jutalmát.

Az amerikai magyarokkal találkozáskor személyesen is tapasztalhattam, hogy az emigráció – sok egyéb mellett – hatalmas veszteséget jelent a magyarság számára, mert a nemzet pusztulásának egyik szerencsétlen útja. A kivándoroltak ugyan tartják a magyarságukat, de leszármazottaik előbb-utóbb beolvadnak a többségi társadalmakba. Van-e remény csökkenteni a hazájukat elhagyók számát? Miért nem kapnak teret a tehetségek, hogy itthon bontakoztassák ki képességeiket? S ami még elszomorított, de érthető: az emigrációs magyarok nehezen tudták megkülönböztetni a magyarországi kommunista rendszertől a hazai magyarságot. Az anyaországgal való kapcsolat javítását

ugyan szükségesnek tartották, de szinte minden otthonról jöttet gyanakodva fogadtak, s nem egyszer adtak tanácsokat, hogy otthon miként kellene határozottabban fellépni a rendszer ellen. Ez esetben néha javasoltam, jöjjenek haza, és mutassanak példát.

Ugyanakkor az is megfigyelhető volt, hogy mindenki annak a magyarországi rendszernek, helyzetnek a visszaállításáról álmodozott, amelynek a felszámolása miatt eljött otthonról. Volt, aki hosszan magyarázta, hogy ki lenne jó magyar királynak, de a legmeghökkenőbb egy művelt orvos fejtegetése volt, aki azzal kezdte az ismerkedést, hogy láttam-e már nagy nyilast. Én még kicsit sem – válaszoltam. Erre így folytatta: Akkor nézz meg engem, és hosszasan magyarázni kezdte, hogy a történelem miként fogja rehabilitálni a nyilasokat és „Feri bácsit”, azaz Szálasi Ferencet. Itt közbeszóltam, hogy a meggyilkolt, Dunába lőtt emberek tragédiáját nehéz lesz elfogadhatóvá tenni, de erre is megvolt a válasza: Azok nem mi voltunk. A háború végén már annyira felbomlott a rend, hogy a gyilkoló csőcseléket, amelyik a nyilas kormány megalakulása után is folytatta tevékenységét, nem lehetett gyorsan megfékezni, így ez az ő rövid kormányzatuk végéig nem is sikerülhetett. E múltban ragadt emberek különös gyanakvással figyelték az emigráció és a hazai magyarság kapcsolatának kibővítésén munkálkodókat, így ez utóbbiak közt akadt olyan is, aki az addig kapott bírálatok miatt, nem mert velem találkozni.

Amerikai élményeimmel hazatérve folytattam oktatói és kutatói tevékenységemet, s bekapcsolódtam a megélenkülő szervezkedésekbe. Részt vettem a Szárszói Baráti Kör munkájában, majd 1987 szeptemberében az első lakiteleki tanácskozáson, ahol arra hívtam fel a figyelmet, hogy már a népi mozgalom is a három legfontosabb politikai feladatnak: a nemzeti gondolat, a demokratikus szabadságjogok és a szociális igazságosság megvalósítását tartotta. Egy magyar demokrata fórum tehát csak ezeken az alapelveken működhet. 1988-ra megírtam a népi-falukutató mozgalom 1938–1944 közti történetét, amely 1989-ben jelent meg *A harmadik út kísérlete* címmel, érdemi figyelmet azonban nem keltett. A kommunista rendszer 1989-es bukása hatalmas örömmel és túlzott reményekkel töltött el. Megszűnt politikai megbélyegzettségem, így megkaptam főiskolai tanári kinevezésemet, sőt tiszteletre méltó elődöm, Eperjessy Géza nyugdíjba vonulása után tanszékvezető lettem.

Politikai tisztséget 1989 után sem vállaltam, mindenekelőtt a tudományos munkához való ragaszkodás, illetve a taktikai érzékenység és készség hiánya miatt. Ugyanakkor több kiadói felkérést kaptam, tehát írtam néhány történelemmel foglalkozó könyvet. Két kötetben tekintetem át a magyar történelem 1914–1990, illetve az 1990–2009 közti időszakát. Egy kétszázötven oldalas könyvben írtam meg részletesebben hazánk 1918–1920 közti tragikus történelmét, s külön kötetekben az 1918-as őszirozsás forradalomnak, majd a világ első győztes antikommunista forradalmának, 1956-nak a történetét. Még nem szokás e két magyar „októberi” forradalmat együtt említeni, pedig a 20. századi magyarság számára ezek nyithattak volna utat egy korszerű, parlamentáris demokrácia

megteremtésére. Az első lehetőséget a kommunisták 1919-es proletárdiktatúrája, majd a fehérterror által hatalomra segített ellenforradalmi restaurációs rendszer semmisítette meg, a másodikat pedig az 1956-os szovjet beavatkozás által visszaerőszakolt kommunista diktatúra számolta fel. A fehér majd a vörös ellenforradalmi rendszerek csírájukban fojtották el annak lehetőségét, hogy hazánkban a nemzeti gondolat alapján álló, szociálisan érzékeny, demokratikus rendszerek alakuljanak ki, egy korszerű, emberséges és sikeres magyar társadalmat teremtve.

1989–90-ben a Magyar Néppárt alapító tagjaként arra törekedtem, hogy a közeledő választásokon a Néppárt és a Magyar Demokrata Fórum együtt induljon. Nem értettem ugyanis egyet a Néppárt megalakításával sem, de miután nem tudtam megakadályozni, igyekeztem e két hasonló párt együttműködését minél szorosabbá tenni. Azonban ez a törekvésem is kudarcot vallott, mert a Néppárt élén álló egy-két volt népfrontos vezető abban reménykedett, hogy a közelgő választáson néppárti tisztségükből bekerülhetnek az új országgyűlésbe. Tervük azonban kudarcot vallott, s a Néppárt a választáson megsemmisítő vereséget szenvedett. Én ekkor már a Magyar Demokrata Fórum XI. kerületi szervezetében folytattam tevékenységemet, ám mivel az országgyűlési választáson a kerületi listán indítottak, így nem kerültem be a parlamentbe. Feladatomban továbbra is a demokrata fórummal való minél szorosabb együttműködést tekintettem, de a néppárti vezetők ellenállása miatt ez továbbra sem sikerült. Igazamat sajnos az idő gyorsan bizonyította, a Néppárt teljesen visszszorult és jelentéktelenné vált.

Az 1990-es évek elején a demokrata fórum XI. kerületi szervezetében tevékenykedtem, együttműködve a kerület MDF-es vezetésével. Ezen kívül 1991 és 1993 között az MDF országos választmányának tagja és az azt irányító nyolc ügyvivő egyike voltam. Fő feladatomban a kormányon levő Magyar Demokrata Fórum politikájának támogatását tartottam, annak megértését, hogy a kormányzati helyzetbe került MDF miatt kényszerül kompromisszumokra, s a hatalomváltás előtt meghirdetett célokat miért nem valósítja meg huszáros rohamokkal. A kommunisták bukása után csődhelyzetet örökölt kormány ugyanis nem csinálhatott csodát. Ahogy Antall József miniszterelnök mondta: Minden igény jogos, de nem lehet egyik napról a másikra kielégíteni. Ezt azonban több választmányi tag is nehezen vette tudomásul, így e belső elégedetlenkedést is állandóan csillapítani kellett. Antall Józsefnek azonban volt akkora tekintélye, hogy a választmányi üléseken tartott tájékoztatóival a lehangosabbakat is le tudta csendesíteni, s eligazító válaszai után a választmányi ülések is nyugodtabban és szakszerűbben folytak. Korai halála tehát minden szempontból pótolhatatlan veszteség volt.

A választmányi feladatának tekintette, hogy segítse a kormányzati munkát. Ennek érdekében hívtunk meg alkalmanként egy-egy minisztert, akiknek beszámolóit azonban legtöbb esetben nem szakmai vita, hanem a választókkal való találkozásokhoz hasonló panaszáradat és kívánság-felsorolás követte.

Ennek is volt némi haszna, de a kormányzati munka érdemi támogatását nem sikerült megvalósítani. 1993 elején lejárt a választmány megbízatása, én pedig az új választáson – a belső ellentétek veszekedéssé válása miatt is – nem jelöltettem magamat, s ezzel MDF-es tevékenységem véget is ért. Szomorú és szerencsétlen fejleménynek tartottam, hogy Csurka István és társai nem voltak hajlandók szót érteni az Antall vezette centrummal. A kiváló író, Csurka képtelen volt megérteni, hogy amit íróként leírhat és elmondhat, azt politikusként, az MDF alelnökeként nem teheti meg. Vannak ugyanis olyan helyzetek, amelyekben a politikusnak taktikázni kell, tehát az igazságot, annak győzelme érdekében, látszólag el kell hallgatni, sőt néha „mellébeszéléssel” eltakarni. Ez nem rokonszenves megoldás, de kényszerű, mert a nagyon sokféle választói érdeket nem lehet egyszerre kielégíteni. Ráadásul a politikai ellenzék miatt is rejtőzködni kell, mert nyílt kártyákkal játszva kiszolgáltatottá és sikertelenné lehet válni. Ez ugyan elméletben elfogadhatónak látszott, de a gyakorlatban nagyon nehéz volt tudomásul venni.

Miután megszűnt politikai elfoglaltságom, 1993 elején sokak felkérésére vállaltam, hogy megírom a 20. század egyetemes és magyar történetét bemutató középiskolai tankönyvet, ami 1994-ben jelent meg. Ez volt a korszakkal foglalkozó első nem marxista tankönyv, amely nem a marxizmus-leninizmus szellemében tárgyalta az 1914 utáni magyar és egyetemes történelmet. Mivel más szerzők nem vállalkoztak e politikailag is kényesnek tartott tankönyvírói feladat elvégzésére, így én láttam neki e hálátlannak tartott feladatnak. A célom az volt, hogy a korszak véres társadalmi-politikai változásainak történetét lehetőleg úgy írjam meg, hogy az a különböző felfogásúak számára is elfogadható legyen. Más, hasonló szellemiségű tankönyv nem lévén, az én két változatban is megírt tankönyvem gyorsan elterjedt, s egyben megkönnyítette a tankönyvírók munkáját, akiknek ezt követően csupán az én adatokban, tényekben bővelkedő könyveimet kellett kisebb terjedelmű és más szerkezetű tankönyvekké átalakítani. E tankönyvírók sikerének következtében az én könyveim tíz év után ki is kerültek az oktatásból és az emlékezetből is.

Közben folytattam a népi mozgalom 1944 és 1987 közti történetének a feldolgozását, amit az akadémiai doktori értekezés igényével írtam. A munka megfelelt a Tudományos Minősítő Bizottság és a szakma elvárásainak, s 2002-re kitérítették a nyilvános védés időpontját. Ugyanez évben a disszertációm kéziratát is meg tudtam jelentetni, a sikeres védést követően pedig 2003-ban megkaptam a Magyar Tudományos Akadémia doktora fokozatot. Mindeközben folyamatosan tanítottam az ELTE Tanárképző Főiskolai Karán, ahonnan 2005-ben mentem nyugdíjba. Kutatói munkámat természetesen folytattam, s a folyóiratokban közölt tanulmányaim 2011-ben, illetve 2017-ben kötetekbe rendezve is megjelentek.

Időközben lányaink felnövekedtek, diplomát szereztek, férjhez mentek, s azóta is első házasságaikban élnek, három, illetve négy unokával ajándékozva meg bennünket. Mindez nagy öröm volt a számunkra, de a sors közbeszólt. Feleségem

nagyon boldog házasságunk 47. évében, 2014-ben meghalt. Így csak egyedül örülhettem a közelmúltban megszületett első dédunokánknak. Egyedül maradvá igyekeztem a munkába temetkezni, aminek eredményeként több tanulmányom és könyvem jelent meg, legutóbb 2021-ben a *Kovács Imre forradalma* című életrajzkötetem, 2022-ben pedig *Nemzeti torzsalkodás vagy magyar jövő?* című harmadik tanulmánykötetem, amely tényekre alapozott válaszokat ad az olvasóknak 20. századi történelmünk vitás kérdéseivel kapcsolatban.

Könyveim, tanulmányaim legtöbb témáját azért választottam, mert felháborítottak a pártállami korszak „hivatalos” hazugságai, amelyeket a népi írókról és mozgalmukról terjesztettek. A kommunizmus 1989-es bukása után pedig azt kellett döbbenet tapasztalnom, hogy a nemzeti oldalon az őszirózsás forradalommal és az első Magyar Köztársasággal kapcsolatban miként újítják fel az 1920-as évek ellenforradalmi propagandája által kiagyalt rágalmakat. Ezekkel szálltam vitába a Károlyi Mihály és Jászi Oszkár vezette demokratikus kísérletről „harag és elfogultság nélkül” írt könyvemmel. Az igazságtalanságot ugyanis soha nem tudtam elfogadni, és ragaszkodtam a tények alapján megfogalmazható igazság megírásához. Véleményem tehát mindig különbözött a hatalmon levő politikai irányzatok egyoldalú felfogásától, annál is inkább, mert igyekeztem megfelelni a Tinódi Sebestyén által már 1554-ben megfogalmazott követelménynek: „sem adományért, sem barátságért, sem félelemért hamisat le nem írtam, – az mi keveset írtam, igazat írtam.” Történelmi pályám tehát nem lehetett sikeres, így a közelmúltig, 81 éves koromig semmiféle kitüntetést, „hivatalos” elismerést nem kaptam. Szomorúbb azonban, hogy könyveim nem keltettek figyelmet, s ez utóbbi kettőt sem vették észre. Ennek ellenére állítom, hogy az általam feldolgozott témák iránt érdeklődők bizalommal és haszonnal olvashatnák tényekre alapozott könyveimet, tanulmányaimat. 2023 márciusában – nagy meglepetésemre – kitüntettek a Magyar Érdemrend Lovagkeresztjével, amit megkésetten is köszönettel fogadtam. Hivatalos elismerést tehát kaptam, a kritikusok és az olvasók azonban továbbra is alig vesznek észre.

Marton Réka Zsófia

A begyűjtés ideje

Mielőtt minden kopasz lesz,
Még egy utolsó tobzódásba fog a természet.
A színek, zamatok, formák sokrétű orgiája
Emlékeztet arra, hogy nemsokára,
Mikor letelik a begyűjtés ideje,
Mikor az őszi párákat
Foglyul ejti a tél dere,
Akkor betelik Démétér átka.
Vajon mi készíteti
Erre az éves *cross-dressingre* a természetet?
Élni akaró optimizmus?
Netalán öntudatlan megsemmisülés és sarjadás az egész?
Vagy sejtjeikbe kódolt örökprogram,
Amit még frissíteni sem kell,
Mert az Örök Programozó
Újabb verziók nélkül telepítette rostjaikba?
Ki hiszi el,
Hogy lesznek még itt dús lombok, zöld levelek?
Így állok az egy szál koszlott,
Száras, barna levelét őrző fa mellett,
S tudom, neki Démétér átka áldás is,
De a sárból és bordából lett lénynek
Nincs elérhető frissítés,
Ha eljön a begyűjtés ideje.

MARTON RÉKA ZSÓFIA (1987) költő. Utóbbi kötete: *A Brontë-paradigma* (2022).

Nem dolce vita

Nem szégyelled magad?
Hogy életében nem,
Csak halálában tudsz látogatóba menni?
Azt mondják, nem hagyott el.
Azt mondják, büszke lenne rád.
De csak lenne, ha tudhatnád a tudhatatlant.
Vannak azok a pillanatok,
Amikor a filmhősök rágyújtanak.
Ez pont egy ilyen.
A nagy esőkben kiöntenek a folyók.
A nagy esőkben kiáradnak a hajnali álmok,
Amelyekről csak a hit vékony megszgyéje dönti el,
Hogy végeérhetetlen szomorúság
Vagy jelzés hordozói-e.
Dolce vita? Nem létezik.
Vita amara. Az igen.
Félre- és mellébeszél szavak.

Kereki Sándor: Szappanbuborék-fújó karika árus a győri Dr. Kovács Pál utca és a Király (Alkotmány) utca találkozásánál, 1970 (Fortepan/Kereki Sándor)

Muníció a párizsi tölténygyárból – 1971*

„A budapesti bemutatón, amikor Lear az utolsó jelenetben bejött, karjában a halott Cordéliával, nem voltak szavai, csak egy fájdalmas kiáltása. Ebben a pillanatban azt éreztem, hogy a közönséget valami sokkal mélyebb dolog érintette meg, nem csupán ez a szegény öreg, aki fájdalmában üvölt. Lear hirtelen az öreg Európa alakjává változott, aki teljesen elfáradt, és azt érzi, mint ahogy majdnem minden európai ország érezheti most, hogy az elmúlt ötven év eseményei során eleget szenvedtek az emberek és ideje lenne megpihenni már.” (Peter Brook)

A forradalmárok élnek, de fáradhatatlanul halnak is

A május 7-ei Csurka-premiert (*Döglött aknák*) követően, legkésőbb 10-én reggel Major értesülhetett: vesztett. Mert Józsefváros képviselőjének Buza Barnát választották, s egyidejűleg jött a hír: Kelet-Berlinben meghalt Helena Weigel. Tizenkettedikén, hivatalosan talán utoljára, együtt Both Béla igazgatóval, a magyar színjátszás képviselőjében utaztak a temetésre. A színpadi örökség birtokosa, kiváló színész, Weigel nagyszony Majort magyarországi helytartójának tekintette.

(Lengyel György emléke: amikor 1965. június elején a Berliner Ensemble a Vígszínházban vendégszerepelt, Helene Weigel egy nappal hamarabb Pestre érkezett. Tiszteletére Major a Fészekben egybeszervezte azokat a rendezőket, akik Brecht-művet vittek színre. Mindőjük az előadásról készült fotókollekcióval érkezett, sorakoztak a fotelben ülő Weigel asszony előtt, bemutatkoztak, átadták az albumot, miközben Major súgva néhány szóban bemutatta az alkotót, s méltatta az előadást, amit nem látott.)

Többé nem hivatkozhatott rá. Weigelben ideológiai patrónusát, szövetségesét is veszítette a berlini társulat vezetőjében, aki márciusban a Kommün százéves évfordulójára a francia fővárosba vezette együttesét. Ünnepi légkörben az *Anyá* mellett, *A párizsi kommün napjai* és *A pék* című Brecht-darabokat játszotta. A berlini temetésről hazatérve a Cserhalmi-Szacsvay-osztállyal az *Amphitryont* rendezte a főiskolán (1971. V. 29). Harmincadikán pedig utazott Párizsba, s az Orlyról

ABLONCZY LÁSZLÓ (1945) a Nemzeti Színház korábbi igazgatója (1991–1999). Legutóbbi kötete: *Tamási Áron sorsjátékai* (2023).

* A *Vis Major* című, az MMA Kiadó felkérésére készülő életrajzi kötet fejezete.

azonnal rohant a Vincennes-ba, hogy lássa végre az 1789-et. Honnan tudjuk ilyen pontosan? Május utolsó két napja és június eleje üresnek tetszik a Nemzetiben. Párizsi élményét azonnal megírta, mert június 13-án *Egy népszínház diadala* című cikkét a *Népszabadság* közölte, melynek záró mondata: „Helene Weigel halála előtt pár nappal a kommünárok falától sietett a külvárosi színházba, hogy az évforduló két művének, *A párizsi kommünnek* és *Az anyának* az előadásával, saját utolsó szavai szerint, élete legnagyobb sikerét megérje.” Utolsó márciusi találkozásukra utalna, találkoztak volna Párizsban? – talány, mint annyi kérdés Major életében.

Búcsú Brecht özvegyétől – éljen Ariane Mnouchkine?!

Már nagyon vágyta látni az egykori tölténygyár hatalmas csarnokában megtelepedett Nap Színházat (Théâtre du Soleil). 1789: sokszínű káprázatos történelmi revü, mely '68 májusának fűtöttségében is ébresztő-nyugtalanító stílusváltozataival a milánói ősbemutató nyomán Európa-szerte elhíresült.

(A színházi szövetség 1970. decemberi előadásában Major „hallomásból” lelkesen hivatkozott az 1789-re, „A népet reálisabban játszották, egy kicsit cirkuszosabban a polgárságot, és arisztokratákat pedig bábok alakították” (Szi, 1971/4). Azon a szakmai fórumon Shakespeare figuráinak és a darabja dramaturgiai hasonlóságainak példáit idézte, és drámai sorok megfejtésének élet-logikára világított rá. Némely szolgák hasonlóságával is bajmóldott, eltérően a '45-öt követő teóriájától, amikor a mesteremberek és szolgák társadalmi erejét, mint „egy fiatal, plebejus erőktől feszülő világot”, Shakespeare-rel jövendölte cikkeiben. Decemberi előadásában a szöveg és a játék összefüggéseire hivatkozott. Mondván: mélyen kutatni muszáj a művek fogantatását. Spekulált párhuzamokkal is operált, amikor például Romeo melankolikus szerelmét a hamletivel vonta párhuzamba. Mondván, a feladat: a veronai ifjúból „emberi kapcsolatokat találó embert csináljunk”. Cirkusz-filozófiájára, „több haladó művészre” utalt. S a bohóc és a cirkusz színháziasításának lelkes víziójában szintén hallomás alapján érvolt Mnouchkine korábbi Szentivánéji rendezésére, merthogy azt is bohócok játsszák. *Cirkusz a világ* – Major forradalmat nézni sietve röpiült Párizsba.)

Szomorúan indult az előadás: Mnouchkine megjelent az egyik platón, és a TNP nagy alkotójának, Jean Vilarnak halálhírét „megindultan” tudatta a közönséggel. Vilar május 28-án hunyt el, ami igazolja Major sietős Párizs-járását és jelenlétét. Huszonkilencedikén délután ácsorogta végig a forradalmi kavalkádót a tölténygyárban, s egy későbbi interjúban említette: elragadtatásában ott maradt az esti előadásra is. A *Népszabadság*-beli cikkében részletesen leírta az 1789 menetét. Már a játék indítása felhevítette: Mária Antoinette és a király „Párizsba érkezésükkor lejönnek az emelvényről, és a kikiáltó ezt mondja: »A királyi pár a nép ellenséges néma sorfala között ment végig a fővároson. Adjanak utat!« Megtörténik a csoda: az állóhely közönsége utat nyit, a nézőtérn halálos csend, az átvonulókat gyűlölködő tekintetek kísérik, a nézők öntudatlanul

beleélték magukat a játékba. Az előadás az első percben csatát nyert.” Stilisztikai-lélektani momentum: Major nem azt mondja, hogy „beleéltük magunkat”; magát kivonta a varázslatból, nem óhajt érzelmileg átlényegülni, a figyelő pozíciójában nem gyöngült. Eszével rögzíti a spektakulumot – szíve: forradalmi nyugalomban.

Nézőként is brechti: közöl és értesít az eseményekről, a színpadi játék és a közönség együttműködéséről. A csarnok platóit örökös élet tölti meg; Major is kapkodva keresi-figyeli az eseményeket; a sokszínű játékot: népmese, korabeli dokumentum, anekdota, bábjáték gyors egymás után, csaknem párhuzamosan. Akár egy kaleidoszkópot forgatva új és új életvillanások tűnnek fel és el. Major: „A gyorsuló előadás fő konfliktusa két mondat között zajlik. A plakát alcíme egy Saint-Just-idézet: »A forradalom csak akkor állhat meg, ha beteljesül az emberi boldogság.« Ezzel szemben egyre gyakrabban, fenyegetőbben ismétlődik a parancs: »A forradalomnak vége.«” Az előadásnak még nincs, mert: „Daumier stílusát idéző ruhában elegáns gazdagok jelennek meg. Árverezik az egyházi vagyont. Finom udvariassággal köszöntik egymást, gáláns polgári ceremóniával. De mikor megindul a vásár, ütik, rúgják, tépik társaikat.” Pánik forgószele süvít át a játékon, „nagy nevetés, taps, de hirtelen pánik a gazdagok között, sikolyok, a kosár teteje felemelkedik, a nép a polgárt játszó komédiást fenyegeti. Ez megnyugtatja a közönséget: statárium van.” Félreérthetetlenül a ’68-as májusi felfordulást idéző véggel zárul a vásárizált történelmi kavalkád: „Marat és Babeuf fejezi be az előadást: »Induljon meg a harc a híres egyenlőség és tulajdon fejezet ellen. Pusztítsunk el minden régi barbár intézményt, a gazdagok harcában a szegények ellen nem viselkedhetünk többé gyáván. Borítsuk fel a tulajdon szörnyű, ezerves törvényét.« Az előadásnak vége. A közönség tombolva ünnepli a társulatot.” Major forradalmas színpadi krónikáját olvasva, kérdések tűnnek fel.

1. Major nem közönség? Nem ünnepelte a bravúros színházi előadást? Vélhetően igen, mégis a többes egyes számot hanyagolja. Tapsolt és ünnepelt, mert este újrázta nézői lelkesedését.

2. Mint elvhű kommunista mint vélekedik Mnouchkine produkciójának anarchiát kísértő befejezéséről?

3. Tűnődött-e arról, hogy a színpadi látvány stilisztikai elemeit miként lehetne importálni hazai előadásba? Mert hivatkozását, erre utaló gondolatát nem olvashatjuk.

4. Milyen hazai történelmi, forradalmi események megjelenítését képzelhetné el a napszínházi dramaturgia jegyében?

5. Mi a színpadi forradalom a „szocialista” színházban?

VITÁBAN. Föntebbi kérdések nem merültek fel Pándi Pál Büchner azért marad cikkében, melyben Major Tamás párizsi beszámolójára reagált. Avatottsági érzéssel is, mert Nagy Péter társaságában látta és szívesen tapsolta a tölténygyári spektakulumot (Ng, VI. 20). Pándi Major iránti magasztos szavakról hamarost

vált a vita terepére. Egy körmondatot idéz Major cikkéből, mely a Nap Színház múltjáról szól: „Hat éve alakult a társulat. Egy egyetemi színjátszócsoport tűzte ki a célt: a sablonos, elringató, megnyugtató, irodalomcentrikus, a polgári közönség nyugalma szolgáló bulvárszínház ellen, a közönséggel kapcsolatot találó, a világ torzulásainak tükröt mutatót, a világot megváltoztatni segítő, a valóság talaján álló, de az unalmas pszichologizálás helyett megrázó hatást keltő, meghökkentő, kiéleztetett játszó, cirkuszi, vásári eszközöket segítségül hívó játék megteremtését.”

Cirkalmas harci riadó, annyi bizonyos. Pándi azonmód egy tételt ugraszt elő Major szövegéből: az „irodalomcentrikus” színházi gondolatot Major avítottak minősítette. Már korábban is vitáztak. Most nem a hírhedt marxista teoretikus, hanem az irodalom tudósa szólítja a színházi embert: „ne akarja megszabadítani a színházat az irodalomtól”. Hiszen évezredek tanulság: a görögöktől Dürremattig a világ drámai irodalmának hatalmas tára igazolja, hogy cirkuszi forradalmiságtól mentesen is fontos gondolatokkal szolgáltak a világszínház közönségének. Ebben a nézőpontban az „1789 nem pótolja, nem teszi feleslegessé, nem szoríthatja ki a kultúra színházából a büchneri drámákat” – mondja Pándi, s cikkének második fejezetében Major *Romeo és Júlia*-rendezését (1971. II. 26.) bírálja. Jelezvén, a politizáló színház téves útja, szemlélve Shakespeare tragédiáját: „kopárrá tett, szürkévé dermedt életszíneitől megfosztott Verona” tárul elénk a Nemzeti Színpadán.

Pándi voltaképp a *Romeo* előadásának stílusjegyeit jelezve világít rá Major téves gondolkodására. Nem megoldás, ha „a környezet képét radikálisan hozzástilizáljuk a tragédia végkifejletéhez” – mondja. Konkrétan: „a Montague és a Capulet ház csapatainak amolyan partizánvadászi vagy amerikanizált katonai öltözékben és stílusban való megjelentetése. A gumibotok szerepe csak tágítja az asszociációs kört. Ahogyan pedig Verona hercegének őrei szembefordulnak a tömeggel, az már valóságos utánpótlás egy mai imperialista körülmények között ismeretes tömegfékezési jelenetnek. Itt nem részmozzanatról van szó, hanem az egész előadást befolyásoló tényezőről.” Pándi szerint ez a rendezői irány nem zárható ki a stílusok változatosságából, de kizárólagosnak nem állítható.”

Dialógus lobbant Pándi cikke után, meglehet az irodalmár mint rovatvezető is szervezte-szította a vitatűzetet. S nem is az 1789 okán, hanem a *Romeo*-előadás mondandója nyomozta Pándit. Major válaszolt rá, *Büchner marad – ha megtaláljuk az aktualitását* címmel (Ng, VII. 18.). Írásában Pándi kritikájával nem vitázik, aligha tudna, idézett mondata védhetetlen zagyvaság, s az 1789 példázata is eltűnt érveiből. Major lehűlt és belátta: lelkesültsége átgondolatlan. Utóbbi reflexiójában is volna pontosítani való. De fölösleges tévedéseit, hibáit listázni, közülük egyet, mert a későbbi megszólalók nem javították. Major azt mondja: Babits Mihály „az irodalomcentrikus Shakespeare-szemlélet egyik legképzettebb képviselője, azt ajánlja ezért, hogy Shakespeare darabjait csak olvassuk, költészetét mondatról mondatra ízleljük újra, hiszen a darabok cselekményei amúgy is érthetetlenek és fölöslegesek. Ezzel szemben tudjuk azt, hogy ennek

a nagy költőnek [versét sose mondta] a művészete különböző stílusokkal együtt, a cirkusztól, bohócjelenetekről a nagymonológokig, a krimitől az aktuális kabarébemondásokig mély és igaz." Már egy 1948-as rádióbeszélgetésben is Babits az ellenfél, mert ott is idézte: „Shakespeare-t színházban nézni élvezhetetlen. Shakespeare-t olvasni kell” (1948. VII. 3. Kérdező: Békés István).

Furmányos érvelés. Mindenekelőtt: elsőül Móriczot említhette volna, aki könyvecskében érvelt a Shakespeare-darabok nézése ellen, de Major elv- és iránytárában Móricz „haladó”, tehát nem hivatkozott rá, Tolsztojt pedig rendíthetetlen orosz-szovjet hűségében Major politikai kérdésnek is tekinthette, hogy vele se igazolja a téves nézetet. Így a '45 után magasztos, „elefántcsont-toronyba” tessékelt alkotó szükséges Major igazságához, tehát jöjjön Babits! Jogosan? Tévesen. Ne *Az európai irodalom történetébe* lapozzunk, hisz az vallottan nem a színház irányába tájolja az olvasót. Shakespeare egyénisége címmel Babits 1909-ben írott hatalmas tanulmányát olvassuk, amely mély, lélektani bűvartudományosság is. Ahogy a színpadi költő darabjait elemezve előhívja a dráma-költő gyermekkorát, aztán londoni mindennapjait, vagyis az élet jeleit mint építi be drámáiba, az cáfolja Majort (*Arcképek és tanulmányok*). Káprázatos, miként Babits az üstfoltozó vagy a bohócok genealógiáját feltárja. Farsangi alakokat láttat a Shakespeare-glóbuszon; Shylockot terapizálja, és a tündérvilágot is megidézi lelke színpadán. Lelke színpadán? Színházi rendező Babits, ahogy jeleneteket, dialógokat képzelgeti az olvasóval; avagy: a hétköznapi élet a görög-római világ mitológiájából miként tűnik elő. Shakespeare varázslatszínházára soha jobb csalogató, mint Babits Mihály tanulmánya. *Vihar-átültetése* (1916) pedig a *Nyugat*-os társak mozgósítása: Arany, Petőfi, Vörösmarty után az új század új fordításokat követel, s Kosztolányi, Füst Milán, Szabó Lőrinc majd vállalják is a versengést a 19. századdal.

HARCI KEDV. Egy különös gondolkodás módszerként gyakorta mutatkozik Major cikkeiben, nyilatkozataiban. Örökös harci kedvének igazolásaként az irodalomtörténetet s a 19. századi tanulmányírókat akarja legyőzni – a 20. század utolsó harmadában. Némiképp ódivatú bajvívás, mintha a két világháború közötti szakirodalmat nem ismerné eléggé. Az újpesti diák irodalmi óráinak emléke kísértene? Mert nemegyszer Gyulai Pált, Salamon Ferencet és a kortársakat említve indul hadba, de soha nem hivatkozik a *Nyugat* esszéistáira, netán a tanulmányíró József Attilára. Filológiai adat, de említsük meg, mert Major őt hirdeti-szavalja mindenekefelett (1937-től 1943-ig, majd 1955 után...). A '34-es szovjet írókongresszuson elhangzott Kirpotyin előadása a szovjet színház dramaturgiájáról, melyben Shakespeare és Molière népszerűségét teatralitásokkal magyarázta. Mire József Attila jegyzete: „Kirpot(y)in hülye. Az hiszi, a lélekelemző színház a cselekménynélküli, polgári érzületből folyik. Holott az az egész társadalom helyzetén alapszik, és éppen azt jelzi, hogy a történelem külső (technika) menetét nem követték elég sebesen a tömegek, s az igazi történéseknek most az emberekben belül kell lejátszódnuk, hogy fölfejlődjön tudatuk a termelési eszközökben objektivált értelemig, amely értelemmel aztán a külső valóságba

tehetik át ismét a társadalmi cselekményt” (JAÖTC). Ha Major ismeri Szerb Antal véleményét, lelkesen idézhetné; talán azért nem, mert harcos irodalomközpont ellenes teóriája összehuttyan? Szerb írja: „Jelenetek és színhelyek szédítő anarchiában követik egymást; éveket és óceánokat ugrunk át pillanatok alatt; a cselekmény több ágban rohan egymás mellett aránytalanul. Kompozíciós törvényeket keresni Shakespeare-ben annyit jelentene, mint felismerni művészetének lényegét.” Darabjaiban „a legteljesebb szabadság az úr [...] Amint nyelvében nincs távolság a lélek és a szó között, alakjainak viselkedésében nincs távolság az indulat és a tett között. A megkívánást azonnal nyomon követi az ostrom, a dühöt a gyilkosság” (VT). Kérdezhetette volna Major: hát a *Romeóban* ő nem ezt igazolta? De Major ennél többet és más is művelt. Részletes tárgyalása előtt megakasztjuk a forradalmas, Párizs-ihlette nyári vitát, hogy tekintsünk vissza: mi történt az év elején.

Hadiállapot Veronában

ROMEO ÉS JÚLIA (1971. II. 26.). Előadás értékelésében nagyobb vita nem lobbant fel az utóbbi évtizedek színi életében, mint a Romeo-értelmezésé. Közbeiktatva azért is itt tárgyaljuk a bemutató körüli viaskodást, mert a tavaszt átlengte Major rendezését értékelő vitakedv. De Mihályi Gábor júniusi összefoglalója (Ng, 1971/6) sem értékelhette a teljes anyagot, hiszen Molnár Gál Péter (MGP) a *Színházban* folytatólagosan közölt Major *cirkusza* című tanulmányát se ismerhette és Pándi Pál júniusi cikkét szintén nem, amely, mint említettük, az 1789 ürügyén voltaképp a *Romeo és Júlia* előadásának stílusjegyeit kritizálta.

PRÓBÁKON. A Budapesten időző Brecht-tanítvány, a nemzetközileg becsült rendező, a Volkstheater igazgatója, Benno Besson Pesten járva bekukkantott a Romeo próbájára: „megnyugtatta őt az a törekvés, hogy a színészek egy új fogalmazású játékművel távol kerüljenek a romantikus játékműstől” (FSzM, 1971/9). Major több lapban is hangsúlyozta mondandójának fő csapását, az „állandó fenyegető veszedelmek” korgondolatát hangsúlyozta; így Fencsik Flórának is. S azt is megjegyezte: „más az időszerű koráramlat és más a múltó divat”. Előbbit nem fejtette ki, az utóbbiról: „a huliganizált, kegyetlen *Romeo*-előadások ellen berzenkedem” (EH, 1971. II. 6.). Székely Gabriella a házi színpadon az előadás indításának próbájára látogatott: „Major Tamás a darab kezdésének abszurd alapszituációját magyarázza: a színen két Montague- és két Capulet-szolga egymásra nyelvet öltének, szitkozódnak, csúfolkodnak.” Verekednének, „de attól félnek, mit szól hozzá az »Ellenőrző Bizottság«. Hiszen megszületett az ENSZ döntés – a herceg személyében.” És Major tovább időszerűsíti a helyzetet: „Olyan abszurd ez a szituáció, akár ma Belfastban a helyzet, amikor az emberek halnak meg, mert egyik katolikus, a másik protestáns. Hiszen abszurdum, hogy egy futballmeccsen emberáldozatot követeljen az oktan gyűlölködés” (MI, 1971/8). A hetilap próbariportja Major rendezői módszerét is felvillantja:

egy-egy jelenet főszereplőjét felcímkezte. Például Romeo szituációs állapota (Sztankay István): „hamleti melankólia” (?!), Mercutioé: „Ne nyavalyogjatok, verekedjete, hanem éljete, a keserves istenit!” A bál után: Romeo és Júlia (Töröcsik Mari) első találkozásá: „Mi történt?” Az erkély jelenet: „Te is, én is! Te is felfedezted az életet? Én is. Te sem tudod kiüvölni ezt a boldogságot? Én sem.” Máshelyütt a színésztől, Horváth Józseftől tudjuk, hogy Péter-epizódját Major miként lelkesítette: „Maga a dunántúli Szent József, akinek akkora szíve van, hogy belefér a fél világ” (FSzM, 1971/37).

Szántó Erika hasonlóan az erkély-jelenet alakulását figyelte a próbaszínpadon, s különösen Töröcsik Mari első megszólalásának küzdelmét írta le érzékenyen (Szi, 1971/6). Előbb a színésznő a deszkaemelvényhez állított egy asztalt, rá egy karosszéket, támlája szolgált az erkélynek, erre nehézkedett, amikor kihajolt. „...hangtalanul egyre növekvő feszültséggel. Kifinomult hangtalan szavak végül feljajdítják, s ha ennek a hangtalan beszédnek nincs feszültsége, a megszólalásnak sem lesz. Töröcsik egyre nagyobb izgalommal mondja maga elé: Montague. Rámered a szóra, hiszen agyából, szívéből a bál óta minden kiszorult. Arca a szerelem és mégis iszonyodó felismerést követi: hiszen Montague! Vádlón, csodálkozva, döbbsenten, szomorúan, elszántan, vágakozva... Major rábólint. Igen ez az, amit hozni kell.” Major röpke előzetesében pedig így időszzerűsített: „Az élet értelmének felfedezése egy szörnyű polgárháború idején mindig időszzerű lesz, amíg ádáz ellenségeskedés vagy akárcsak az értetlenség ellen az ifjúság új világot akar magának építeni. Ezért mellékes, hogy a darab Veronában vagy Londonban játszódik-e” (PM, 1971/9). Változatlanul az erkély-jelenet; fontos és érdemes Töröcsik Marit is meghallgatni, aki Bérczes Lászlónak így emlékezett: „Egy monológ elmondása nagyon nehéz. Azt kell tudni, és ezt is Majortól tanultam, hogy az adott kor mindig »kidíszíti« a szöveget, és ez alól Shakespeare sem volt kivétel. De tudni kell, hogy egy monológ mindig egy bizonyos dologról szól. Ezt kell megfejteni. »Robogjatok parázs-patájú mének, / A napszekérrel / Napnyugat felé: / Ó, bár Phaethon ostromozna most, / Hogy menten szállna ránk a sűrű éj! / Kerítő éj, bocsásd le kárpitod / S vakítsd meg a napot: ne lássa senki, / hogy száll kitárt karomba Romeo...« s a többi. Júlia mindenféle szépeket beszél, de egyetlen dolgot mond: szeretkezni akar Romeóval. Azonnal. Erről a vágyról szólnak az iménti mondatok” (Töröcsik Mari).

ÍTÉSZEK ÍTÉLNEK. Dersi Tamás az első, az *Esti Hírlapban Meglepetés* címmel lelkesen tudósít (1971. III. 2.) Mondván: Major „újjáteremtette” a veronai szerelmesek tragédiáját. Általánosan utal néhány gondra, de fontos: „vitathatatlan eredmények” jellemzik az új hangvételű *Romeót*. Major Ottó a *Tükörben* (1971/11) a veronai militáns-jelrendszerre utalva tudatta, miszerint: „Politikai értelmét és célját desiffrozni egyszerűen lehetetlen.” Továbbá: a rendező nyilatkozatai „még felerősítik azt a kaotikus benyomást, amit a színpadi zűrzavar kelt a nézőben”. Az előadás ifjúságriasztó voltára utalva pedig: „nem sokkolni kellene, hanem a művészet erejével a klasszikusok példáján derekasságra nevelni”. Főként utóbbi pedagógiai vélekedését Dersi opponálta, mire Major Ottó terjedel-

mesen replikázott. Papp Antal alapkérdése: „konszolidáció vagy sokkolás?” (MH, 1971. III. 3). A színpadi látvány: „por és piszok állandó dramaturgiai elem”. Sivárság és stilizáció, miközben a kripta fényes natúr a záró képben. Törőcsik Mari alakítása is zavart jelent: „Koravénné szikkasztott, minden lírai szépségétől megfosztott Júlia súlyos tévedés. Szerelmi vágyakozása, lány volta, alig-asszonyisága: minden valahogy idézőjelbe téve, elidegenedett fanyarsággal jelentkezik, a belső őszinteség hamva nélkül.” Sztankayval más a gondja: „hagyományosabb, de nem Romeo... Inkább Mercutio”. Hámori Ottó a következtelen játéktíluson morog, és általános érzülete: „feszesség, görcsösség uralja a színpadot” (FSzM, 1971/10). Poétikus pillanatként idézi Törőcsik erkélyjelenetét, és a Dajkával (Horváth Teri) való megrendítő pillanatokat, továbbá Sztankay szenvedélyének alakulását; „Iglódi szellemes, ironikus, erős lelkű Mercutióját” dicséri és Sinkovits Imre Lőrinc barátját. Rajk András (Né, 1971. III. 7) a közönséget figyelte: az időszerűsítés több helyütt groteszkül hat, „a közönség méltán feszeng, itt-ott sajnos nevetgél”. És egyetért, mert a „meghökkenetésre szánt elemeket” értelmezve: „a közönségnek van igaza”. A Shakespeare-tudós Kéry László belátó tanácsstalansággal egyensúlyoz a szerző és az előadás között, de azért megjegyzi: „Az elbizonytalanodott Escalus, a fasiszta-neokolonialista rendőrlégenyektől körülvéve meglehetősen fonákul töltik be azt az igazságtevő szerepet, amelyet Shakespeare szánt neki (Ng, 1971. III. 3). Létay Vera is Escalus rendezői tévedését érezte, mert: „A herceg józan és igazságos” (Él, 1971. III. 20). *Shakespeare gumibotokkal* című kritikájában szellemesen karakterizálta Major milyen nézőtípusokkal hadakozik, s ebben a gondolatsorban a rendező a fiataloktól eltekint. Mert akik először látták a darabot, azoknak magyarázza a tanár, miként értelmezhetik Shakespeare poétikus tragédiáját? – ezt már én illeszttem Létay gondolatmenetéhez. Az *ÉS* kritikusa, aki a Romeo-előadás méltatást nem iktatta *Komédia* című gyűjteményébe (1976), úgy véli: a rendező a gumibotokkal „a félelem légkörét akarja szuggerálni. Amely elpusztítja az érzelmek szabadságát.” Törőcsik és Sztankay: „vergődnek”, és „a brechti tiszta egyenletes megvilágításban, a sűrű papundekli dobozok tetején, időnként éppúgy szavalnak és deklamálnak, mint a régi »szép« időkben”.

Koltai Tamás örvend, mert „végre van min vitatkozni” (Szi, 1971/6). A rendezői színház diadalos igazolását látta Major Tamás rendezésében, melynek érdeme: „Elolvasta Shakespeare-t”. Semmi egyebet nem művelt Major, mint „egyes motívumokat felerősít, másokat lehalkít.” Ilyenképpen kitűnik a patikárius-jelenet, mely a *Romeo*-előadásokban gyakran kiiktatott dialóg, az arany hatalmát időszerűsíti a merkantil világban. Politikai színházat tállalt Major a nagyérdemű elé, mondja Koltai, mert: „a családi viszály nem magánháború, hanem társadalmi váltság”. Dicséret a színészeknek is: „egész sor művészből a legjobb formáját hozta ki”. Továbbá: „a statisztéria régen nem volt ilyen »emberi arcú«, Törőcsik és Sztankay „a legnagyobb reveláció”. Koltai Tamásnak szava sincs a veronai gumibotos jelrendszerről, tehát: így remekmű, ahogy látjuk.

MGP a *Színház* Romeo-számában (1971/6), Major cirkuszáról szóló sorozatában az időszerű előadáshoz érkezett. Tanulmányának e fejezetét Zeffirelli Romeo-értelmezésével indította, s nem is az itthon, '70 őszen bemutatott Romeo-filmjével. Az Old Vic előadására emlékezett, mert MGP azt is láthatta. 1962 nyarán Pozsonyban vendégszerepelt az angol együttes, amikor is a fiatalság szerelmi lázával játszotta a tragédiát. A magyar színi világ társasutazást szervezett egykori koronázó városunkba (Bratislava), hogy lássa a nagyhírű együttest. Éltették is, érdeménél is erősebben, mint Ungvári Tamás önkritikusan bevallja (*Világszínház*). Major is megismerte az újkori *Romeót*, de az ő rendezésével most a film rivalizált a fiatalság körében, mert Zeffirelli a *West Side Story* ihletében a fiatalok sersistergő szerelmét a világegyetemet feszítő poézissé nemesítette. A hazai lapok tájékozottságot imponálva, korábban hírelték a film forgatását, fogadtatását. (A nyugati filmek import-készsége kevésbé szakmai, szinkronizálási gond, sokkal inkább politikai időhúzás és biztosítás. Hogy egy-egy nyugati alkotást itthon két-három éves késéssel mutattak be.) Zeffirelli filmjét nyugaton már 1968-ban, itthon '70 októberétől láthatták. Nyilatkozata szerint Major a filmet nem nézte meg.

Major Prágában látta, gyanítja MGP; O. Krejča előadását, mely „visszaadta a darab politikumát”. Efroszi sugallatot is feltételezett, az is politikai irányába hangolta a szerelmi tragédiát. Valószínűsíthető, mert Major inspiráció dolgában lelkes begyűjtés-felelősi kényszerben élt. Hozott anyagból vállalt előadásokat, s nem csak Brechtet. MGP írásában nyolc magyar Júlia alakítóját sorolta; Paulay Erzsivel indítva; felét a kritikus bizonyosan nem látta színpadon, de közli: Törőcsik „megtagadta valamennyi őst”. MGP kolumnákon át Júlia alakítójának dicséretét zengi, mígnem csúcsra járatott elméjének összegzése: Törőcsik: „fiú Júlia”. Sajátos logikával jutott a felismeréshez, mert ha „Júlia fiú, megtudhatja, milyen egy nő”. És ebben a törekvésben Major hangszerelése érthető, mert: „a női főszerep cselekvőbb, elszántabb akaratú vonásait emelhesse ki”. Teóriás észleletek is előtűnnek MGP előadás-geneológiájában, mint a „cirkuszi elemek és zárt számokat” észlel, de ne tekintsük magunkat porondmesternek, hisz tigrisek, elefántok nincsenek, és trapézmutatványosok sem. MGP írása inkább már egy novellához közelít, mint tárgyias leíráshoz, elemzéshez. Az ő szürreálisba hajló képzelete talán Szomory Dezső írói stíljét programozza, mint Major előadását. Fantáziája elegyesen szípkázik; a stilizált színpadkép az ő igényében kizárólagos tétel, de Romeo Veronáját szemlélve (Csányi Árpád terve) semmi baja a kriptaépítmény naturalizmusával, sőt: lépcsősorát az évtizeddel korábbi *Tragédia*-előadásból eredezteti.

KÖZPONTI KÉP: Romeo és Júlia az erkélyen ülnek, lábukat lóbálják, MGP szerint: „ennél szebb és tömörebb ábrázolását a szerelemre ritkán láthatunk. És vajon azt hiányolják-e a panaszolók, hogy azt a gyöngéd állapotot a rendezés nem terjesztette ki az egész előadásra?” Lehet, hogy a *Coming out* című könyve inspirációjának jegyében tündököm, s így kérdésem: vajon, ha MGP fiúnak látja Júliát, akkor két kamasz fiú lógatja lábát az erkélyről?; Veronai utcai fiúk;

s „ennél szebb és tömörebb ábrázolást” ne is képzeljünk a meleg-szerelemre...?! Avagy: Major Sztankay női voltát elfelejtette megrajzolni? Ilyenképpen Escalus tévesen beállított önkény-világában, noha a másságot is békévé avatja a családi viszály múltán. MGP-nek kellett volna elvégezni, amit feladványként jelöl: „Tisztázni kell [...] mit nevezünk szerelemnek, megszünteti-e a szerelem a környező társadalmat és annak hatását, kivonulhatnak-e szerelmükkel a társadalomból és mentességet ad-e az érzés az alól, hogy törvényszerűségek rájuk nem vonatkozik.”

Válasz: Shakespeare tragédiája pontosan erről szól: a szerelem más állapotról. A pillanattal kivetik magukból a viszály jelen-valóságát, és az egymásba lobbanás páros mámorának tüzeiben elégnék. Major talpáról a fejére állította a szerelmi történetet azzal, hogy az altér, Verona utcája, a politikai élet hétköznapisága fontosabb volt az előadásban, mint a lelkek tavaszi virágzása és elhullása. MGP: „Zeffirelli fölfedezte a veronai szerelmesek altestét, Major Tamás felfedezte Romeo és Júlia agyát.” Csakhogy itt a tévedés: a szerelem sötét verem, vagyis: esze-agma-vesztett állapot.

Mihályi Gábor vitaösszegzőjét (NV, 1971/6) korábbi Romeo-változatok ismertetésével indította. Az ötvenes években Pártos Géza rendezésében, Tolnai Klári, Váradi Hédi, Darvas Iván, Ladányi Ferenc (sőt Bárdi György is!) a Madách Színház műsorának éveken át vastapsolt előadásaként tündökölt. A Vígszínházban Várkonyi Zoltán szerződtette Latinovits Zoltánt, ilyenképpen Ruttkai Évával párban legendává növesztette titokban fellobbant kapcsolatukat (1963. I. 17). Ami a belvárosi pletykadélelőttök témája, annak bizonyító látására este a pesti polgárok a színházba mentek. Idézve s higgadtan ítélve a véleményeket Mihályi úgy látja Major Romeo-előadásának tévedése: „Átpolitizált, de nem valóban politizáló Romeót kapunk.”

Ungvári Tamás mélyebbre merült, mert Major modernitásának hibás „működésére” világít: „A friss teatralitás kedvéért megműtött darabban a régi szív dobog. A színészek, akiken a kísérletet kezdeni érdemes lett volna, e csuda-modern környezetben a legrégebb dalokat húzzák. Az összes szereplő, csaknem kivétel nélkül. Mert itt végül is az történik, hogy a prózává visszavarázsolt, vietnamizált Veronában, ezüstfényűen rongyos dobogók előtt, pojacajjelmezek eklektikus áradatában Romeo ugyanúgy zokog, sír, őrjöng, fuvolázik, ugyanúgy romantizál, mintha még mindig kékes fény kísérné holdas éjszakán. Júlia nem egy palota erkélyén, hanem trambulínon várja szerelmesét, de hangjával márványkorlátot idéz. Sztankay és Töröcsik időnként belefegyelmezi magát hűvösebb tónusokba, de a darab jelentősebb perceit pontosan úgy játsszák, ahogy rangjukbéli színész dalolta tegnapi divatok idején. Vagyis romantikusan. Mesterük már átépítette körülöttük az iskolát, de ők lelkesen fújják a régi leckét. A színpadi stílus átalakításának a játékstílus átalakításával kellene kezdődnie. Ha ez elmarad, új s régi mezsgyéjén áll meg a kísérlet, s felemás eredményt kínál” (*Világszínház*).

Voltaképpen a Romeo-számmal a *Színház* és a *Nagyvilág* is bevégezte Major-műveletét, de a rendező forradalmi cikke (az 1789 előadásáról) a *Népszabadságban*

adott lendületet a vitának. Így június végétől július-augusztusban folytatódott az eszmecsere a pártlapban. Komlós János a politika célzatosságát látta előbbre valónak; a szovjet színházakkal (Rajkin, Obrazcov, Ljubimov) példálózott (1971. VI. 27). Arról persze hallgatott, mi minden tiltott, s micsoda huzavonák nyomán juthat színpadra egy-egy politizáló előadás Moszkvában. Lapos szövegében egyensúlyozott is, hiszen kevéssel előbb Major rendezett a Mikroszkóp Színpadon (*A tetőn dolgoznak*), s tavaszon Lujza és Jenőzött is Psoával. Pándi pedig, a pártlap tekintélyese és Komlós utódja, mert éppen ő a rovatvezető. Gyurkó László véleménye: ami számít: „nem az előadott mű, annak hatása a közönségre” (1971. VII. 4.). De mi a közönség? Embere, műveltsége, érdeklődése, érzékenysége, kora válogatja, ami esténként közönséggé összeáll. A közönség massa volna? És nem egyenkénti személyek gyülekezése, amit az előadás avat közös lélekke? De aligha egy gondolat tudójává. Ám erről a két hónapos eszmecsere nem beszélt. Mert lehet, hogy egyiknek például nem is a szerelmesek története mint a színi előadás egésze, hanem a legénykedő ifjak bátorsága, a másnak Lőrinc barát (Sinkovits Imre) reneszánsz személyisége, avagy a Dada (Horváth Teri m. v.) óvó-gondoskodó természete és páváskodó vásárlási vonulása válik emlékeztessé. Avagy a barátság eszménye, netán Júlia erkélymonológja helyett, mely kevésbé ihlette a szerelemvágó csitrik lelkét. Tehát ha a dráma és az előadás nem azonos ütemben lélegzik a nézőben, akkor nem az Egész, nem Romeo és Júlia szerelme a legfontosabb fő áramkör a néző emlékezetében, éppen a vitatható rendezői megoldások végett. És a töredékemlék válik kizárólagossá.

Nagy Péter is látta az 1789-et; *A vita lényegéről* című cikkében Major tévedésére figyelmeztet, mert amit Major a modernitásról mond, „az a tízes-húszas évek avantgárd álláspontjának felelevenítése” (1971. VII. 11.). Így igaz. A lényeg pedig: időszerűségét egy előadásnak és színháznak az adja „ha saját létezését igazoló aktuális és küzdelmes művészi úton elérhető cél” jegyében kiemelkedik más „szórakoztató üzem közül”. Hegedüs Géza az irodalomra alapozott színházat hangsúlyozta *Az öncéli avantgárd* című dolgozatában (1971. VII. 17). Gyertyán Ervin nehézkesen szövegezett bölcséletének, ha jól értjük, állítása: a színpadi művek felől ítélkezve semmilyen sémát nem fogad el előzetesen (1971. VII. 25.).

A BÁTORSÁGRÓL. Figyelemreméltó, hogy a rendezők seregéből senki, a színi kritikusok közül Koltai Tamás szólalt meg, aki a pártlap külső munkatársa is. Példázatot említ a magyar és a szovjet színjátszás különbségére: Radzinszkij *Filmet forgatunk* című darabjának moszkvai fogadtatása Efrosz rendezésében „nagy szériát ért meg, vitákat, viharokat kavart”, a Vígben pedig megbukott. A különbséget „csak azok értik meg, akik mind a két előadást látták” – tudatja sejtelmesen. Sajátos tudákos belterjesség. Akik Moszkvában látták a Radzinszkij előadást a magyar glóbuszról: Koltai Tamás és Molnár Gál Péter. Talán még Horvai István rendező. Koltai és MGP a pápa? Ők értik a modernista teológiát! Íme, a beavatottság szelleme, amely majd következő években egyre inkább rátelepszik a honi színházi életre. Főként néhány Nyugat-járó osztja az észt, némi moszkvai feltétellel (Ljubimov, Efrosz...), aki nem magánpénztárából, hanem

küldetésben kémlelte a világ színi világát, hazatért, aztán tudatta, miért vagyunk provinciálisak.

Itt most csak azt konstatáljuk, hogy a „Rákosi Rettenet” idegrendszerével is már áthatottan, az 1956-es forradalom politikai-ideológiai következményeivel a személyi és szellemi erőteret sorsszerűen meghatározta, több mint harminc éven át. Művészeti létünk csökkent volt, mert szabadsághiányban kapkodtuk a levegőt. Kényszerben éltünk, ami például minden évadban egy szovjet-orosz darab előadására kötelezte a színházakat. A Vígszínház is musz(áj) diktálta feladatként iktatta műsorába a filmes darabot is. Próbálni kezdték 1966 tavaszán, Latinovits rossznak minősítette, javításokat javasolt, folytonosan Horvai István rendezővel vitázott, ám a darab és az előadás sikeresége nem javult. És ez volt a döntő ok, hogy a színész felmondott a Vígszínházban. Ebből sarjadt első cikke, a majdani kötet címadó írása, a *Ködszurkáló*, amit az *Új Írás* közölt (1966/12).

Koltai Tamás más eseménnyel is példázta avítt nézői voltunkat. Színházi ébredésének téves irányát jelzi bukaresti szemléje (1971/10), amelyben Penciulescu *Lear király* előadását dicséri, mondván: „vállalta az egybevetést” Brook világszerte ünnepeelt előadásával. S a román rendező bátorságához hasonlított a Major *Romeo*-rendezését, mert a „hagyományhoz, játékmódhoz szokott” (?), talán szoktatott (?), erőltetett (!) Nemzeti Színházban „minden avantgárd kísérletezéstől irtózó nézőit” a rendezés nem ragadta el. Mindenekelőtt: sehol a világon a Nemzeti Színházaknak a kísérletezés nem példázatos feladata. Továbbá: Koltai Tamás Bukarestben előadásokat nézett, de nem tájékozódott a román színi élet történetiségéről. Liviu Ciulei jegyében 1956-ban a színjátszás megújításának mozgalma megkezdődött, ami aztán az Esrig, Pintilie, Penciulescu és mások nevével jelzett nemzedékké erősödött. Érelte, növesztette őket, hogy járhatták a világot. Az otthoni előadások tükrözték a modernizált frissülést a '60-as évek elejétől, Ciulei *Ahogy tetszik* előadásától egyre erősebben és visszhangosabban a világ felfigyelt Bukarestre. Hozzá: a teatrológia megújulása, a *Teatrul* című havi folyóirat elmélyült tanulmányai, információi segítették és országszerte terjesztették a világszínház áramlatait, új gondolkodását. Nem itt a helye, hogy a romániai magyar színjátszást ért impulzusokat elbeszéljük. További jel: a nyugati színházak szívesen és folyamatosan utaztak Bukarestbe. Nálunk (?): '56 után megtagadták a vendéjátékot; első külföldi együttes: a Berliner Ensemble 1959 tavaszán lépett fel Budapesten. Barrault társulatával például a keleti országokban turnézott '57-ben, de Budapestre nem látogatott. Meglehet, nem akart olyan botrányt, mint Yves Montand '57-es keleti turnéja kiváltott Párizsban. Ámbár az is valószínűsíthető, hogy nem hívták Barrault-ot, mert később sem kellett az ő repertoárja, mely Gide, Kafka, Claudel műveit formálta látomásos színházzá. Major '57 nyarán azzal a megbízatással utazott Párizsba, hogy az Európa Színház szemléjére előkészítse a Nemzeti vendéjátékát. Sikertelen diplomáciázott. Brook *Lear*-előadása is veszélyben forgott '63-ban, mert az itthoniak a szövetségben igyekeztek szabotálni, talán épp Marton Endre, aki akkor rendezte a Shakespeare-tragédiát, félte, így ellenezte a szembesülést.

Végül a Lear eljutott Pestre, melynek tanulása nyomán Vámos László Gábor Miklóssal áthangotha nagyhatású *Hamlet*-előadását. Az persze már szatírába illő hozomány, hogy itthon sok előadás korszerűségében az angol Lear bőrruháinak utánzatával divatolt.

PORONDMESTER. A színháztörténelem vége? Nálunk 1956-tal mintha befejeződne. A főiskolán már '45-től nem tanították a magyar színjátszás eseményeit. Mihályi Gábor a francia színházi lexikonban (Bordas, 2008) a hatvanas évek közepén abbahagyta a Nemzeti Színház életének tárgyalását, ő az európai eseményeket hajszolta, s mellette jobbára a kaposvári galaxis érdekelte. Amikor 1979 márciusában Varsóban a magyar *Tragédia*-előadásokról beszélt, szava sem volt két releváns bemutatóról, Harag György marosvásárhelyi és Szabó József nagyváradi *Tragédia*-értelmezéséről. Kérdeztem tőle, miért nem említette, mire ő: nem tudott róluk...?! Brook vagy Grotowski megannyi mozdulatáról persze folyamatosan értesült. Ebben a teatrológiai világképben érthető, Mihályi a francia színházi lexikon magyar anyagának szerzőjeként a határon túli magyar színjátszásról sem vett tudomást. Mihályi a történelmet sajátosan kiiktatta látóköréből másként is: *Hamlet*-tanulmányában (1976) például szava sincs arról, hogy 1956 márciusában Mensáros László sorsunk felizzó pillanatát megélve vívódott Helsingör várában. Amelynek alkotói a Madáchban a '62-es Vámos-előadás sikerét is jegyezték, amit Mihályi nagy apparátussal elemzett (debreceniek – zene: Kurtág György, díszlet: Síki Emil, Gertrud: Simor Erzsé, Claudius: Márkus László. A címszereplő: Mensáros László még segédmunkás). Amit Mihályi nem látott az nincs. Ilyenképpen Debrecenben, a Vámos László rendezte (1954), Soós Imre–Mensáros László, Andaházy Margit–Örkényi Éva-féle *Romeót* se jegyezte Major Romeójához kötődő, főntebb idézett, az újkori előadások kritikáit egyébként méltányosan összegző írásában (Ng, 1971/6).

További kérdésünk Koltaihoz kötődik: Major Tamást az avantgarde lovagjának avatni? Hiszen a forradalom után ő volt a színházpolitika mérőőnjé. Magyar drámával Mesterházi, Dobozy Imre, Darvas József a forradalmat hiteltelenítő, piszkoló darabjainak a színvonalán lehetett megszólalni a színpadon. Tehát a Koltai által lesajnált, az újítástól „irtózó” közönséget Major Tamás Nemzetije (is) nevelte. Idéztük, az 1962-es pártkongresszuson Marosán színvonalán, a költészetre utaló példával ő szónokolt a modern törekvések téves irányáról.

Vis Major.

S nemcsak Strehler vagy Brook, a lengyelek, a románok Brecht újító elveit a maguk színi gondolkodásukba már beépítették, amikor Major Tamás megvilágosodott. És ami ellen korábban harcolt, annak az élére állt, és Helene Weigel nagykövete lett Magyarországon. Ha tétélezném a modernitás igényében a szabadság hiányát, ugyan mi föltétele volna még a megújító, műhely-szellemnek a magyar színházi életben? Például a karizmatikus, tehetséges, látomásokkal áldott rendezők. Ott voltunk, ahol a part-párt szakad. A Főiskola rendezőképzésének felelőse: a főtanszékvezető Major Tamás.

Vis Major.

Így őt is minősíti az Egész, hogy az Uránia Ház milyen minőségű ifjakat képezett. Ahol például 1964-ben egy elvtársi ambíciókkal is áthatott rendezőosztály végezett rendezők, főrendezők, igazgatói tisztségre emelt személyek, jobbára vidékre rendelt a következő évek, évtizedek színi életében tényezőjévé szentelődtek. Karinthy Márton kiváló könyve, *A vihar kapujában*, tanulságos dokumentum, belterjesen mint verbuválódott Marton Endre osztálya, s tizenegyük java emberi és művészi értelemben mint vált alkalmatlanná arra, hogy művelje, netán megújítsa a hazai krudélis mesterséget.

Szatírikus époszt is érdemelne: Nemzeti Színház–Központi Bizottság–Színművészeti Főiskola: Major Tamás évtizedeken át a magyar színházi élet porondmestere.

Vis Major.

SÁNTA ÉRVEK. Ide is köthető, az a szempont szakmai, ami a pártlapi vita utolsó irataiban erősödött fel: Major Tamás hivatkozásai pontatlanok, gyakran valótlanok. És nem az emlékszavar okán. Ami tárgyi készültségének bicegő voltából eredt, másfelől henye fogalmazási képességéből. Mert más egy próbán szabadon, kontroll nélkül beszélni, Major ebben virtuóz; szellemes és bölcs szövegértelmezéssel vezeti a színészt, s ámulásba ringatja hallgatóságát is. Nyitott színházban dolgozott; riporter, érdeklődő ott ülhetett Major próbáin, s élvezték, s maga is pendülten produkált. Színházat játszott, mint Rendező ő játszotta a főszerepet s a darab megannyi alakját. Királyt, szolgát, csacsogó fruskát és daliás ifjat mutatva-értelmezve játszott. Vitát színészével nem igényelt, s nem engedte a nyílt disputát. Major pedagógiai-rendezői gyakorlata: a dialógus legfeljebb a kávézóasztalnál próba után időszerű.

Visszatérve a vita farkára; a *Népszabadságban* Major szakmailag felületes, pongyola fogalmazását erős kritikai sortűz érte. Indíttatása: 1945 utáni évtizedben naponta nyilatkozott, művészeti, politikai alkalmakon beszélt, cikkeket írt, s a korabeli nyelvi primitív színvonalban csak a pártosság igényére kellett figyelnie. Gyakran szabadon szónokol. Nem javították, mert tekintély volt: szövegei kinyilatkozás-erővel szóltak, visszhangoztak (!) a színházi mindennapokban. Falus Róbert *Már a régi görögök is...* című cikke voltaképp Major tévedéseit sorolta (Ng, 1971. VIII. 1.); pl. Euripidészről szólva összekeveri a tragédia és a szatírtjáték minősítését, téved a mitológia értelmezésében, továbbá: a témát a színművel azonosítja. Ebből következően hibásan állítja, miszerint „a színház nagy korszakaiban soha nem irodalomcentrikus”. Falus szerint az előadás megítélésében a „miként” döntő: „a produkció tudatformáló hatásossága irányíthatja a rendezői koncepciót”. Ha van persze, ha mélyen készült az alkotó, és nem a spekulációt nevezi annak, tesszük hozzá. Ám a színésznek, a társulatnak nincs szava vétóra, mert főiskolai minősítése mellett a rendező gyakran igazgató és pártember is. Ami sem ebben, sem más vitában nem hangzik el; a funkció mint roncsoló tényező a minőségetermelő, alkotó folyamatban.

Súlyosabb érvek következnek; Ungvári Tamás is megszólalt *Shakespeare és a tudományos igazság* című cikkében Major tételeit cáfolta (Ng, 1971. VIII. 3.).

1. Valótlan állítás, mondja, miszerint Shakespeare „történelmi krónikákból, olasz novellákból vagy régebben sikert aratott színművekből veszi és mindig aktualizálja”. Épp az ellenkezője igaz, reflektál Ungvári, mert: az angol drámaköltő időszzerű olasz novellákból „formált a reneszánsz embereszményhez hű, a tipizálás általánosságába emelt drámákat”. 2. Csak Major képzeli, hogy Shakespeare a színésztársaival közösen írta drámáit. 3. „A polgári színház irodalomcentrikussága. Ez sem igaz, vagy legalábbis így nem igaz” – írja Ungvári, s részletesen okolja Major tévedését. 4. Major „happy endig” teóriáját cáfolja, mert a boldog-véget a rendező szerint nem szabad komolyan venni.

„Bús békülésre vár a reggel...” – kezdi a herceg a *Romeo*-tragédia záró hatosorását. Komolytalan volna az enyhülés, a lelki csöndesség szava, amint Major állítja? Képtelenség; cinikus gondolat. Ungvári szerint: „ez a befejezés a mű szerves része, épp az, ami benne aktuális volt és marad. A humanista embereszmény megfogalmazásával a feudális viszálykodás ellen.” S folytatja, bármilyen felfogásban is közelítik a *Romeo és Júliát*, csak úgy lehet hiteles a rendezés „ha e sokatmondó befejezés felől fejt fel a mű mondanivalóját”. Alapkérdés Major gondolkodásában, mert ő a kései Shakespeare-darabok befejezésének oldását, tisztulását általánosítja: *Coriolanus*, *Téli rege*, *Szeget szeggel...* – szintén iróniára hangolandozó! Emeljük a gondolatot Ungvárinál magasabbra. Major gondolni se óhajt arra, hogy az említett drámákban, épp a darabvégi megbékélés-petíció a bizonyosság Shakespeare keresztény gondolkodására. Igét a drámaköltő sosem hirdet drámáiban, és felekezeti buzgalmon se kapni rajt, de a műveit átható isteni világrend sugallata megemeli a katarzis hevét és mélységét. Még a *Hamlet*ben is; nem szúrja le az imádkozó királyt; a haldokló Hamlet és Laertes megbékélése is szokott hivatkozás, de soha nem egy másik gondolata: a végzetes bajvívásra Hamlet mivel indul(?): „Tapot se; dacolunk a baljósattal: hisz egy verébfű sem eshetik le a gondviselés akarata nélkül. ...” – ez a Wittembergában iskolázott diák hitvallása is...

HIBÁS Major gondolatmenete, mondja Ungvári, mert: „»irodalom-«, illetve »színház«-centrikusság álellentét, hamis választás. Mint ahogy a »klasszikus« és az »aktuális« is az. A korszerű darabértelmezés épp egy mű klasszikus igazságait hivatott kiemelni. Az igazi aktualitásnak ugyanis az a jellemzője, hogy a mindennapokon túl is van üzenete. A jelen közegében a jövőnek.” Vitaösszegzőjét (1971. VIII. 8.) Pándi Pál azzal a majori képtelen mondattal indítja, amivel a *Romeo* rendezője második cikkét zárta: „Az irodalomcentrikus ízlésű színház természetesen belefér a mi kultúrpolitikánkba, de szocialistának, politikai színháznak nem nevezhető.” A politikus Major is súlyosan téved. De ne kövessük Pándi nehézkesen fogalmazott, teoretikus cáfolatát Major képtelen állítására. Adalék gondolkodásának szűkös voltára (1971. VIII. 8.). A forradalmiság például ott kezdődött volna, ha a politikus Major szólítására, az Aczél György hangolta kulturális vezetés megsemmisíti a tiltott magyar darabok írásba nem adott, ám telefonértesítésekben és nyájas, hivatalos beszélgetésekben mélyhűtöttnek sugallt, a rendszer nyugalmát felzaklató művek listáját.

(Karinthy Ferenc Naplójából [1969. VIII. 23.]: „Megjött Lendvay [Ferenc szegedi igazgató] Jugoszláviából. Kapott egy levelet Zilahytól [Lajos], melyből kiderül, amikor ő minket várt Belgrádban, és bennünket nem engedtek le, Major Tamás utazott oda hozzá, őt küldték le, hogy hazacsalogassa Zilahyt. No, ennél jobbat nem is küldhettek volna – madarat fogni egy ilyen madárijesztővel? El tudom képzelni beszélgetésüket. Zilahy úgy megrémülhetett, nemhogy ide nem jött át, de ijedtében rögtön visszaszaladt Amerikába. Szerintem, ha valakinek megvan a jegye, vízuma, mindene Magyarországra, és a határon netán Majort pillantja meg, még az is gyorsan visszaszaladna a sorompótól.)

Avassuk a drámairodalmat a politikum centrumába. Alább 1971 augusztusának anatómái időszerűségei, a tiltott magyar darabok listája következik:

CENZORI TILTÁSBAN: Csurka István: *Deficit*; Mészöly Miklós: *Az ablakmosó, Bunker*; Weöres Sándor: *A kétfejű fenevad*, Örkény István: *Pisti a vérzivatarban*; Voronyezs; Illyés Gyula: *A külön*; Németh László: *Harc a jólét ellen* és Eörsi-darabok; a hatvanas években Nyugatra távozott Dunai Ferenc darabjai és Háy Gyula munkái. Továbbá: Márai Sándor, Zilahy Lajos, Vaszary János és valamennyi, 1945 után emigrált író színpadi munkája. Hasonlóan Herczeg Ferenc életműve is. A *Szabadsághegy* szerzője (bem.: 1956. X. 6.) Gáli József, az '57-ben halálra, majd a nemzetközi tiltakozásra börtönre ítélt író csak mesejátékával szerepelhetett színpadon (*A tűz balladája* és a *Rózsa és Ibolya* bábjáték). Prága 68-as megújító harcára való tekintettel Katona József *Žiska* című drámája anatóma, és Németh László *Husz János* című darabja is 1980-ig várakozhatott, míg a Nemzeti színpadjára került. A világ bulvár-szemetje a „szocialista” magyar színjátszás mindennapi eledele, de a két világháború közötti magyar vígjáték szerzői: Csathó Kálmán, Bibó Lajos, Babay József és társai nem juthattak színpadra. Ha kimondom, Tamási Áron, Erdély revíziója jut eszébe Aczél Györgynek és elvtársi társulatának. Halálos ágyán (1966) is számolhatta, hány darabját nem engedték színpadra. S a külföldi modernnek. Párizs-járó magyarok olyan áhítattal mentek az Huchette-kamrába *A kopasz énekesnő* 6785. előadását nézni, mint a Louvre-ba, a Mona Lisa ámulására. Merthogy anatóma Ionesco *Orszarvúja* is, Jarry *Übüje*, Pinter, Beckett némely darabocskája és jelenete éppúgy veszélyeztette az épülő, fejlődő demokrácia művészeti életét, mint Havel, Kundera. Mrożek *Tangója*, Rożewicz *Kartotékja* és számos szovjet szerző hazájában is tiltott munkája is a keleti vasfüggöny mögött listázott repertoárba sorolható.

(*Fél éven át hullámzott a Romeo és Júlia-kérdés a lapokban, s feltűnő, hogy színházi emberek, al- és főrendezők, igazuk szavukat se hallatták. Noha szinte valamennyien pártemberek. A Romeo és Júlia éppen egy esztendeig, 1972 februárjáig harmincnégyszer szerepelt a Nemzeti műsorán. „Bárcsak minél több fiatal láthatná!” – zárta idézett cikkét Koltai Tamás. „Ifjúsági előadás” – áll az 1972. február 19-i előadás-tetető híreként. A Pedagógusok Lapjának summája: „az életigenlés helyett túl sok a könyörtelen komorság” (1971/5). Szakmai javaslattal zárta cikkét: „Jó, ha a pedagógusok felkészülnek arra, hogy ezeket a vitákat gondosan előkészítsék és helyes mederbe tereljék.” Keresem az előadás visszhangját az ifjúsági lapokban. A sok tízezer ifjú katonának szerkesztett*

Lobogóban a Romeo-előadásnak nincs nyoma, az Ifjúsági Magazinban sem. A Magyar Ifjúságban pedig egy glossza jelent meg a vitáról (1971/12), miszerint mindenki megvédi a másikat; Majort Shakespeare-től, Shakespeare-t Majortól, a kritikust az előadástól és így tovább. Magam csak annyit mondhatok, még nem láthattam a Soós–Mensáros-féle Romeót Debrecenben, és a Madách színházi előadást éppúgy, mint a Latino-vits–Ruttкаи párost Budapesten. Így első élményem Major Tamás előadása. Mellettem egy tizenkilenc éves sugárzóan szép szőke leányka ült; túlkoros ifjúként épp a friss és belém-csapott szerelem védett meg Major Romeo és Júliájától.)

MGP mártírrá avatta a Romeo és Júlia előadását; és kritizáló társait rágalmazta: „Vádként hordják rá előéletének adatait, mostani munkáit a régiek fényében bírálják. Nem méltányolják a csodaöregnél – amit önmaguk is szeretnének – a tehetséget a változásra, a változtatásra, a fejlődésre, az önrevízióra, erőinek szakadatlan átcsoportosítására. Nem méltányolják, de vádként hordják fejére a megújulás képességét” (Szi, 1971/6). Valótlanság, rágalom, amit MGP állít. Major múltjára senki nem hivatkozott a vitában. Valamennyi kritika az előadás téves jelrendszerét tételezve, a szerelmi történet poézisét hiányolta. Épp az a feltűnő, milyen tapintat lengi körül Major személyét, ami a becsülés mellett a szerkesztői, kritikus félelem jele is, mert tisztjeitől fosztottan is, Major a párt folytonosságát jelképezi. Mítosz, amit tervszerűen holtáig épített. Major Tamás cirkusza – így szól Molnár Gál Péter terjedelmes tanulmányának címe.

Valóban cirkusz az egész világ?

HARAG GYÖRGYöt kérdeztem, a kolozsvári Állami Magyar Színház művészeti vezetőjét. Aki Kisfaludy, Madách, Vörösmarty, Sütő András, Székely János művei mellett az elfeledett erdélyi drámaírás Atlantiszának felfedezője, Gorkij, Csehov drámáinak látomásos értelmezője. Értette a kérdés célzatosságát. Így válaszolt:

„A gyöngesség jegyeit hordozó vállalkozások az ilyenek. Megint kitalálunk valamit, amit rég kitaláltak. Ezt már Brecht megcsinálta az Arturo Uiban, de régebben megcsinálták a húszas években. Reinhardt is cirkuszban játszott. Cirkusz az egész világ, ugye? Ennek van egy gyengesége. Amikor a mondanivalót nem tudjuk eléggé önerőnkől önkifejezéssel megoldani, akkor elidegenítjük, és egy álomba tesszük át az egészet. Vagy egy bohóccal eljátszatjuk. Tulajdonképpen azt játszátjuk el, hogy nem vállalunk teljes felelősséget az egészért. Ez így menekülés a műtől. A legkönnyebb megoldás tehát, mert a felelősséget elhárítjuk magunktól olyan értelemben, hogy keretjátékot csinálunk, és mi kívül maradunk. S a keretjátékba a világon minden belefér. Erre se mondom persze, hogy törvény, mert lehet ebből is csoda. De hát ez esetleg egyszer fordul elő, és nem hatoanszor egy évadban.” [A szivárvány alatt]) Harag azt mondja: a szuverén szakmai megújulás kötelezettsége erkölcsi vállalás is.

Filmet forgattak Moszkvában és Budapesten is. De más a kameraállás és más az optika. Ami tehát időszerű darab és feladat lehet Moszkvában, az Budapesten politikai kénytelenség. Idő- és helytudat híján lehet magasztos példázatokkal szolgálni, csak hogy a történetiség, épp egy levert forradalom utáni közügyilelki süppedtség. A művészeti élet cenzori és diktátumos elemei voltaképp az 1989/1990-es történelmi fordulatig lélekbe hatóan roncsolták a társadalom

szövetét és a közgondolkodást. S hogy utána is miképpen, például a színi életet, az a post-majori idők regéjéhez tartozik.

Ezen a '71-es nyáron egyébként megszűnt Latinovits Zoltán vígszínházi szerződése, és a nyári pihenés balatoni napjaiban megírta a *Ködszurkálót*. Nem nyughatott...

IRODALOM

Ablonczy László: *A szivárvány alatt* (Kaláka K., 1997); Babits Mihály: *Arcképek és tanulmányok* (vál., jegyz. Gál István. Szépirodalmi K., 1977); Bérczes László: *Törőcsik Mari* (Európa K., 2016); Peter Brook: *Változó nézőpont* (ford. Dobos Mária. Orpheusz K-Zugszínház, 2000); József Attila: (JAÖTC) *Összes tanulmánya és cikke, I-II.* (szerk. Tverdota György és Veres András. József Attila Társaság-L'Harmattan K., é. n.); Karinthy Ferenc: *Napló I.* (sajtó alá r. Jovánovics Miklós. Littoria K., 1993); Molnár Gál Péter: *Rendelkezőpróba* (Szépirodalmi K., 1972); Szerb Antal (VT): *A világirodalom története* (Magvető K., 1962); A színház nem szelíd intézmény. Írások Major Tamástól (összeáll és sajtó alá r. Antal Gábor. Magvető K., 1985); Ungvári Tamás: *Világszínház* (Szépirodalmi K., 1974).

Rövidítések: FSzM: Film Színház Muzsika; EH: Esti Hírlap; ÉI: Élet és Irodalom; MI: Magyar Ifjúság; Ng: Népszabadság; Nsz: Népszava; PM: Pesti Műsor; Szí: Színház.

Köszönöm LENGYEL GYÖRGYnek, hogy beszélgethettünk a félszázaddal ezelőtt történekekről. És köszönöm párom, A. SZABÓ MAGDA sokirányú kedvességét, törődését.

Kereki Sándor, 1972 (Fortepan/Kereki Sándor)

„Hogy folytatódjék a történelem”

Gál Éva Emese válogatott versei elé

Gál Éva Emese (1955–2022) költészete a modern erdélyi magyar líra egyik legszebb fejezete. A harmadik Forrás-nemzedék (Szócs Géza, Markó Béla, Balla Zsófia, Egyed Péter, Cselényi Béla, Adonyi Nagy Mária, Palotás Dezső, Boér Géza fémjelezte) vonulatában a hetvenes évek közepén induló költő rendkívüli formaérzékenységével, verseinek különlegesen sugallatos érzelmi telítettségével tűnt ki kortársai közül. Mívesen cizellált, finoman és bensőségesen rezgő élethangulatokat klasszicizáló műgonddal áramoltató és összerendező alkotásai az egyetemes magyar sorsirodalom avulhatatlan értékeit gazdagítják azóta is. Olyan poéta volt ő, aki szemérmes, halkszavú, visszafogott tónusú lírai beszédmódjával is szívbemarkoló érzéseket és torokszorító igazságokat tudott egyszerre élménydús közvetlenséggel és lélektisztító költői emelkedettséggel kifejezni. Az elégikus hanghordozás lenyűgözőn változatos hullámverésével bűvölve el az értő befogadót. A csiszoltan kigyöngyözött szavak mértéktartó és aránytudatos dallamvezetésében, lüktető zeneiségében és borongó háttérmorajlásában az emberi létezés legmélyebb lelki, sorsélményi és metafizikai dimenziói sejlenek föl. A kimondott szóban és mögötte a kimondhatatlan is ott rejtőzik. Az érzékletesen önvallomásos és messzesugárzón impresszív képek, benyomások, látomások sűrűjéből az emberi egzisztencia örök kérdései, kétségei, hiányérzetei, fájdalmai, keserőségei úgy sajognak föl, hogy azokat a sajátos művészi megalkotottságban a titokzatos szellemi ősertékek – a szép, az igaz (s ezek együttese, a „kalokagathia”) – valami katartikusan borzongató éteri fénynyel ragyogják körül. Az elokvencia és az eufónia harmóniájának mesterműveivé magasodtak a magukkal sodró legkiválóbb költemények: kivételes szépségükkel és igazmondásukkal teremtve esztétikai remekléseket.

A hetvenes-nyolcvanas években újfajta érzékenységnek, új szenzibilitásnak nevezték azt a stiláris és artisztikus megszólalásmódot, amely a hétköznapi

BERTHA ZOLTÁN (1955) Debrecenben élő irodalomtörténész, kritikus, a Károli Gáspár Református Egyetem docense. Számos tanulmánykötete és monográfiája (többek között Sütő Andrásról, Bálint Tiborról) a határon túli, erdélyi magyar irodalommal foglalkozik. Utóbbi kötete: *Nemzet a csillagokban* (2016).

élettapasztalatokra, az intim szféra rebbenékeny hangulatvilágára, a változó körülmények kiismerhetetlenségére különös fogékonysággal reflektál. Gál Éva Emese első korszaka ennek a líratörténeti iránynak a kiemelkedő reprezentációjaként is számon tartható: tudat- és közérzetlírai elmélyültsége, fájdalmasan önkínzó, „önélveboncoló” őszintesége, az újromantikus érzelmiséget és a neoklasszikus verseszményszerűséget megragadó formakultúrával ötvöző kiforrottsága, kiérleltsége révén az erdélyi irodalom élvonalában helyezkedett el. S ahogyan a személyes élménytartalmak egyre csak bővülő, rétegződő, táguló szemléleti távlatokat öleltek magukba – élet-halál létfilozófiai titkaitól a magyarság, az erdélyiség súlyos sorsproblémáin át az Isten-kérdés legmeghittebb és legmagasztosabb rejtelmességéig –, azonképpen vált az egymás után szép rendben sorjázó verseskötetek (köztük: *Ajánédkömb*, 1982; *Álomjog*, 1985; *Örökölt csend*, 1988; *Víz-esések*, 1994; *Igazságszobor*, 1997; *Világévszak*, 1998; *Időváros*, 2001; *A tizenegyedik parancsolat*, 2005; *Lélekvesztő*, 2008; *Ellenvers*, 2012; *Fonák szivárvány*, 2014) mindegyikének megjelenése: úgyszólván összmagyar irodalmi eseménnyé (olykor csendes fogadtatásuk ellenére azért az igazán hozzáértők körében mégis élénk figyelmet keltve). És az egyes darabok is a mára már legendásan örökérvényű antológiák (például a Kántor Lajos és Veress Zoltán készítette *Vándor idő balladája*, a Lisztóczy László szerkesztette *Isten kezében* vagy a Medvigy Endre összeállította *A magyarokhoz* című gyűjtemények) becses alkotásaivá. Közöttük például az *Erdélyi szonett*: „Ennyi halálból nincs feltámadás! / Már gyöngye vagy te is a jóra, Isten, / félúton megtorpan minden varázs, / mi tőled érkezne, hogy megsegítsen. // Nem menekül el alólunk a föld, / rés se nyílik a semmibe az égen, / amit egy baljós végtelen kitölt, / mint értelem az értelmetlenségben, // de életünket kioltja a kétely, / mert nemlétünket is föléjük ésszel, / ha nem reméljük, hogy feloldozod // történelmek átkaiból e népet, / mely istenével szenved vereséget, / bár áldozatot lelkéből hozott.” Vagy egy másikuk, a *Szonett*: „Talán soha nem írtam volna verset, / hogyha egyszer kimondhatom: hazám. / Ha úgy nő fájdalom a hiány, / hogy mindenséget bűvöl maga helyett, // csak ahhoz tartozhatom, amit vesztek. / Belülről óv egy tágas tartomány, / ami a ki-semmizettség jogán / fölajánlja magát a végtelennek. // Nem haza, csak szülőföld, vagy csak nemzet! / Torzóivá váltunk a részleteknek! / A teljességhez egyetlen irány // ami a nincsből világot teremtget. / Talán soha nem írtam volna verset, / hogyha egyszer kimondhatom: hazám.” Vagy a szintén megrendítőn imaszerű *Fohász*: „Maradj örök értékünk, drága Isten, / kétségeinkből támadj újra fel, / hevítsd lelkünk a megfeszített hitben, / mert jaj! a testnek egyre hűlni kell, // mert tenmagad sem válhatod fehérre, / ha hontalanná válik itt e szó, / fohászunk mindhiába tör az égre, / alatta fájdalmunk mindenható. // Jönnek, tűnnek korok és forradalmak, / ember kiált, elvérzik, avagy hallgat, / sorsa vétkes, míg bölcsője hamis; // Te mindenütt vagy, most sem lehetsz máshol, / hát mentsd e tájat, mentsd a pusztulástól, / hát ments meg vele, ments meg minket is!”

*

A válogatott versek mostani (*Fonák szivárvány* címmel tervezve hamarosan megjelenő) impozáns kiadása méltó áttekintést nyújt majd ennek a gyönyörű művészpályának az alakulásáról és egészéről. Szerepelnek benne a hajdani jellegadó, kötetcímadó költemények, s körülöttük a magánnyal, a reménytelenséggel, a kiúttalansággal vergődő, a szerelmi kataklizmákkal megküzdő, a reményforrásokat váltig kutatva önfaggató, önkereső, öntükröző verstípus jellegzetes darabjai, a szülőföldi, táji-természeti, családi, szubjektív élménytartományok ihlette versek, az elmúlás-, a végességérzet szülte bölcselő – tűnődő, merengő, meditáló – művek, a nemzeti identitást jelentő közösségi és kulturális műveltségélmények inspirálta magyarságversek s a vallásos, imádságos áhitatot és eszméletet sűrítő istenes fohászok. Hogy miképpen képes ennyi érzet- és gondolatszféra a jellegzetes négysoros strófákból szerveződő rövidebb-hosszabb lírai alakzatokba – s a szinte védjegyként kikristályosított szonettformába – ily intenzíven és egymást át- meg átszóve beletömörülni: az már ugyancsak az esztétikum megfejtethetlen varázsa, a költészet utánozhatatlan csodája. Amiként a parányi emberlét – s az emberi nyelv – érintkezése a kozmikus, univerzális misztérium bűvösségével: önmagában is csodaszerű. „Csoda a szó, mert az, amit jelent, / újjászülethet benne végtelenszer. / Oly időtlenné váltja a jelent, / hogy túléli vele magát az ember” – szól az alaphangot adó felütés a könyv legelején, azt is ékes szentenciába örökítve, hogy „Se nyelv, se hit, se világ nem marad / egész, hogyha hűtlen lesz önmagához.” Megszenvedett, kiküzdött értékföltő biztatások ezek – az ösztön és az értelem fundamentumában gyökerezve –, miközben a hétköznapiak marcangoló zűrzavarában leginkább vereségek, veszteségek, gyötrelmek emésztik, bénítják és némítják a könyörgésre kényszerülő, esendő emberi lényt, aki azon tépelődik, hogy meddig tart még a „szkizofrén séta a homlok hófehér folyosóin”, amikor „világod hiányát mintázza arcod”. S az elme önvizsgálata – a szubjektív önelemző, introspektív látásmód – és a gondolkodás, a szertegyűrűző világlátás pedig mindegyre összeszikkasztja a mindennapok legapróbb realitását is a transzcendencia sugárzó lényegvalóságával: „fénylik a Tejút, // csillag van kezemben, / vagy kanál, villa, kés? / Én gyermekem álmára vigyázok, / hogy reggelre a halhatatlanságot / varázsolja rá az ébredés.” Az életes konkrétumok az elvonatkoztatató perspektívák éles villanófényébe rándulnak minduntalan – s így az érzelmi és intellektuális képzetformák közvetlen szintézisbe lépnek: hiszen mint ahogy nincs ember teremtő és szerves mindenség nélkül, úgy világegyetem sem ember nélkül: „Minden, ami szerelemmel éled, / a gyermek, haza és a gondolat [...] Nem csak égbolton villogó csillag, / de ember, ember kell a messzeséghez.”

A hiú ábrándokkal folyvást leszámoló, a semmivel birkózó, új és új szenvedéstartációkkal és kálváriákkal viaskodó, de a legvégső létesélyekről mégsem lemondó: azaz mintegy a mindennek ellenére szabadító megváltást sóvárgó dezillúzió átszellemült költője Gál Éva Emese. Feloldhatatlannak látszó apóriák szuggesztív énekese: „oly véges a tudat, oly tökéletlen, / az öntudatlan nagy tökéletesben!”, „Olyan embertelen embernek lenni!” És nemhogy atmoszférájában

és legszembetűnőbb jelentésüzeneteiben az egész könyv, de még a kötetcímadó vers – *Fonák szivárvány* – is direkten ezt a radikális kettősséget kottázza. Mert fonákjára fordul ugyan minden szivárvány – de talán mégsem semmisül meg egészen! A makacs és feszes ragaszkodást a kötött verseléshez, rímes-ritmikus versformához, a törékenyen hajladozva futó sorokhoz: mintha ez is magyarázná, hogy reményen túli reményt („életörömrre hangol a halál”) hátha legalább a művészi szépség mámorító igézete képes még nyújtani! („Nincs a versnél szebb hazánk, / S benne / szabad az emlékezet.”) S a metafizikai paradoxonokra épülő bölcsesség: hogy a hiány is relatív, és feltétlenül arra utal, amiben hiányt vall. „A hiány érték: egy világot őriz, / ami kihullt magából, elveszett [...] A vesztés hát úgy osztogat kegyelmet, / hogy magával méri a többletet.” A sáros „gyergyói ősz” is azt ígéri, hogy hazaérsz sáron, illúziókon gázolva át”; és a „fák írják a legszebb verseket [...] És írják a helytállás verseit! / A földet megszökni nem engedik, / gyökerük tartja össze a világot.” S ha lehetséges hazatérés, kitartás, otthonszeretet, akkor tehát segíthet olykor vigasz is – történelmi vagy eszmei. („Mennyi sötétből gyűl a virradat!”, „árnyékban élni is muszáj”, „erdélyi magyar lettem, / s hazátlan hitem őriz nemzetemben, / nélkülem nemzetem sem ugyanaz.”) Ilyen kegyelmi pillanatnak bizonyul (a „harangokat nagy szelek zúgatják”) az 1989-es, Tökés László fémjelezte váratlan romániai fordulat: „Elhiszed-e, hogy már nem les rád senki, / nem rója föl mindazt, amit beszélsz, / vagy mosolyod még a rettegést rejti, / hogy álom marad, álom az egész? [...] Ilyen hirtelen hogy is hihetnéd el? / Nem voltál eddig soha még szabad [...] éledsz már te is, muszáj remélned, / hogy álmaidat valóban megéled!” „És áttörve a megaláztatáson / a harangszó csak zúg, szaval tovább.” „Ó, áldoztunk mi a fenség nevében / mindabból, ami feláldozható! [...] s most balladákön túli fegyelemmel / egyenesedhet föl bennünk az ember, / mert Isten előtt is állva marad!” És felfénylenek a megidézett példaállító elődök intelmei: Vörösmartytól József Attiláig, Kőrösi Csomától Dsida Jenőig. A hűség, a tisztaság, a hősiesség és romolhatatlan emberi minőség tanulságai. „Korok az embert vasra verhetik, / poklaiba taszíthatja a rendszer, / amíg bilincselhetetlen a hit, / a vasnál erősebb a hívő ember, // és nem veszhet a glóriája el! [...] A Hit és az Igazság Isten fénye, / amit nem árnyékolhat be a harc, / ha az ember magával küzd meg érte. // Márton Áron! Hiteddel üzened, / a jövőt, ami nem viselt még vétket, / hogy alku tárgya soha nem lehet / az Isten, nemzet, ember és a lélek.” A hajlíthatatlan *Márton Áron üzenete* ez – a szálfegyenes humanitás és divinitás, a sértetlenül minden pusztító időközön keresztül megőrizhető földi és égi erkölcsi nagyság tanúbizonysága. Lelkiismereti mementóként és spirituális értékabszolútumként felmagasodó tanítása. A bajvívó lélek apoteózis. A mindenkori passió szorításában. És vádló jel mindennemű ország- és honvesztések, csonka kisebbségbe szakítottságok és taszítottságok évadán. „A honfoglalás, mondd, mit jelent annak, / akinek hazája nem lesz soha, / aki sötétben született magyarnak [...] Hogy éli meg az ezeregyszáz évet, / ha úgy érzi, elhagyta a haza? [...] A történelem vádlottként örök, / mert megteremti ezt az ellentétet // a haza

és a hazátlan között. / A vonzódás a fényhez örök kényszer: [...] hiszen minden élni, látni akar. / Otthont teremtve küzdeni a véggel. // Másként nincs élet, ember, és magyar. [...] többletként éljük a haza hiányát, / mert ami nincs, lehet a végtelen, / s egy nyelvében élő világ hazáját // őrzi bennünk a boldog értelem. / De nyelvében egy világ meddig élhet, / ha nincs földje ahhoz, amit terem? ” Így hangzik a magukra hagyottak ódai kesergője, himnikus siratóéneke: *Hazátlanok millicentenáriumán*. A magyar hontalanság legújabb kori hitvallásaként. Amikor a „nemzetnek nincs térképe sehol, / csak testen vonagló országhatár, / melyen a lélek ide-oda jár”. Amikor a saját szülőföldön kell hontalanul űzött idegenként szertenézni és nem lelni a megtartó hazát. S mégis rendületlenül keresni a megmaradás ígét („ha lelkünk lehetne a fenyves”, s hogy „mindörökre Erdély”) – a remény evangéliumi misztériumában. És az olthatatlan szomjú sóhajos felfohászcodásokban: „Maradj örök értékünk, drága Isten, / kétségeinkből támadj újra fel, / hevítsd lelkünk a megfeszített hitben, / mert jaj, a testnek egyre húlni kell, // mert tenmagad sem válthatod fehérre, / ha hontalanná válik itt a szó, / fohászunk mindhiába tör az égre, / alatta fájdalmunk mindenható. // Jönnék, tűnnek korok és forradalmak, / az ember kiált, elvézrik, vagy hallgat, / sorsa vétkes, míg bölcsője hamis. // Te mindenütt vagy, most sem lehetsz máshol, / hát mentsd e tájat, mentsd a pusztulástól, / és ments meg vele, ments meg minket is!”

*

Megrendítón súlyos életművet alkotott a képzőművész, grafikus, költő, író, publicista Gál Éva Emese. Műfajok, hangnemek, intonációk lírikus sokféleségében összesűrűsödő versvilága felkavaró és felemelő hatású. Látványt és képzeletet, élményt és emlékezetet, élet- és értékyszeretetet kiárasztó költeményeiben – az élet- és pillanatképi vagy tájfestő-szimbolikus helyzet- és hangulatrajzoktól a nagyívűn felboltozódó, horizonttágító rapszodiás gondolati poémáig – rendre fölragyognak azok a versmondatok is, amelyek akár szállóigeként is olvashatók, idézhetőek, szavalhatóak vagy énekelhetőek. Emblematikusan létösszegző, számvető, világkép-summázatos műveiben a költő önmagát és a világot értelmezve kínál útmutatást mindazoknak, akik még felfogják, hogy mi az autentikus létezés és a hiteles művészet rendeltetése és szabadsága. Ez a most már szakrális testamentumként is magával ragadó verseskötet olyan darabokkal zárul, amelyek mindenki számára megnyithatják a magábaszállás és a megigazulás emberpróbáló útjait. A *Születésnapomra* a személyes sztoikus rezignáció és a közös emberi sorstapasztalat lélekmélyi, lélekteljes feltárulkozása: „Nem én akartam hatvanéves lenni. / Az idő játszotta el életem, / mert nem óvott az elmúlástól semmi: / halk volt a vers, néma a szerelem. [...] Már nemcsak az számít, hogy miért éltem, / de az is: élt-e velem a világ, / vagy ide-oda tengődött az éden, / hogy lassan szertesodorja magát? // Parányai vagyunk a mindenségnek. / A csillogban felrobban a halál, / az emberből csak kisétál az élet, / mintha rádermedne az, ami fáj.” A *Székelyföld* pedig végső kétségbeesés és végső menedékváradalom

csendesen fölzengő és mennyekig érő költői harangszava: „Itt, ahol minden út már járhatatlan, / és céltalanná vált minden irány, / egy végtelen semmibe falazottan / közösségért esd millió magány. // Mondd, Istenem, hogy mit jelent a holnap, / Ha a jelenhez sincs elég időnk? / A pillanatok szálfákat tarolnak, / S kiáradnak a zsúfolt temetők, // Hogy múltba hantolhassák az utókort. / A jelen csalfa ígéknek behódolt, / S szétsodródott üres térképeken. / Uram! Azt a szülőföldet add vissza, // Ami az ég verejtékét beissza, / Hogy folytatódjék a történelem.”

Kereki Sándor, 1969 (Fortepan/Kereki Sándor)

Zilahy L. Ágnes

Egy föl-földobott kő...

Zilahy Lajos mint tehetséggondozó

1939. december 15-én, a *Kelet Népe* hasábjain jelent meg: „Zilahy Lajos író a Kitűnőek Iskolája létrehozásához 2 millió pengős adományával alapítványt hozott létre.” Publikációjában kifejtette, hogy Magyarországon hiányoznak a kitűnően felkészült, nyelveket beszélő, diplomáciai és társasági életben otthonosan mozgó szakemberek. Külföldi minták alapján ki kell építeni a népi tehetségek felkutatásának és támogatásának intézményét. A Kitűnőek Iskolája nem egy új egyetem alapítását célozta, hanem a „szétszórt” népi ifjú tehetségek egy fedél alá gyűjtését, képzését, a társadalmi fejlődés szolgálatába való állítását.

Legtöbbször a Kitűnőek Iskoláját Zilahy Lajos írónak egy kudarcra ítélt próbálkozásaként emlegetik, mert vagy nem, vagy keveset hallottak erről a nagyszerű kezdeményezésről. Az előbbi megállapításra több szerző is utal, mivel 1942-ben az író rózsadombi, Áfonya út 3. szám alatti villáját bombatalálat érte, így ezzel a ténnyel végleges kudarcnak tekintették az író eredeti céljának megvalósulását.

Papp Rezső a *Tehetség* 1997/1. számában, saját pápai élménye alapján röviden ismertette a Kitűnőek Iskolája történetét, de más fontos körülményeket – mint például az eredeti intézményi cél folyamatos változása vagy a keretek szűkítése – nem vizsgált. Bánfai József a *Tehetség* 2017/4. számú tanulmányában sok, eredeti dokumentummal (forrásul szolgált többek között Siklósi János *Zilahy utolsó évei* című, 1986-os munkája) alátámasztható konkrétumot közöl az iskola-alapítás eredeti céljának folyamatos változásáról, az utolsó tudósítástól kronológiailag visszafelé haladva. Az ok-okozati összefüggéseket azonban nem taglalja. Jelen írásomban Zilahy Lajos kudarcra ítélt próbálkozásait szeretném feltárni, az ok-okozati korrelációkat felismerni, amit két szálon közelítek meg; ezek az eredeti cél folyamatos változása az általános céloktól az elitnevelésig, valamint a keretek szűkítésének körülményei a történelmi éra kontextusába helyezve.

ZILAHY L. ÁGNES író. Legutóbbi könyve: *Frászbácsi és más bajok* (mesék, 2022).

Az eredeti cél folyamatos változása az általános céloktól az elitnevelésig

Zilahy Lajos Nagyszalontán született – épp, mint Arany János – 1891. március 27-én. Apja Zilahy Lajos közjegyző, régi református család sarja volt, anyja pedig dunántúli földbirtokos családból származott. Apja 1905-ben meghalt, a család pedig vagyontalanná vált. Ahhoz, hogy tanulmányait tovább tudja folytatni, Nagyszalonta előjárói Bihar vármegye bizottsági tagjaihoz fordultak, hogy támogassák a Száraz Alapítványhoz benyújtott ösztöndíjkérelmüket. A sikeres pályázatnak köszönhetően 750 korona jutalomban részesítették a színjeles bizonyítványú diákot, így fejezhette be a nyolcosztályos református főgimnáziumot Máramaroszigeten, és tanulhatott tovább a Pázmány Péter Tudományegyetemen, ahol jogi doktorátust szerzett.

Az ösztöndíj elnyerése után személyes indíttatásból határozta el, hogy egy saját alapítványú kollégium létesítésével fogja támogatni a szegény, ám tehetséges fiatalok kibontakozását. 1939-ben adománya segítségével létrehozta a Kitűnőek Iskolája Alapítványt. Szándékáról élete során soha nem mondott le.

1942. február 3-án elhangzott, de csak a *Híd* (Zilahy folyóirata) október 1-jei számában közölt rádióelőadásában az író az államigazgatás megjavítását jelölte meg célul – több ízben hivatkozva Teleki Pál releváns gondolataira. Egy az egyetemekkel párhuzamosan működő intézményről volt szó, melynek a Kitűnőek Iskolája csak ideiglenes elnevezése lett volna. Ennek diákotthonában – kifejezetten Horthy Miklós kormányzó javaslatára – katonai fegyelmet kellett volna megkövetelni a hallgatóktól. A kormányzó indoka: „Fegyelmezés nélkül nincsen jellemfejlés.” Ebben a kontextusban az állami élet „vezérkari iskolájára” utaló „civil Ludovika” képének víziója körvonalazódott.

A *Híd* 1942. decemberi számában az író visszatekintett a kezdetekre: „Az első előadásom arról szólt, hogy kitűnő, tehetséges, erős jellemű, magas műveltségű ifjakat neveljünk, akik majd vezető helyeken fogják megoldani azokat a közigazgatási, műszaki, egészségpolitikai és egyéb feladatokat, amelyek a népek egyre erősebb ütemű versenyében a közeljövőben Magyarországra várnak.” Ugyanebben az írásban későbbi fejleményként az önálló alapítvánnyá történő alakulásról, „a magyar mérnökök elitképzésének” kidolgozásáról olvashatunk. A mérnökök előtt álló hatalmas műszaki feladatok között szó volt az Alföld alatt található rejtett kincsek felhasználásáról: földgázzal és melegvízzel, az egész Európát primőrökkel ellátó üvegházakról és a sikeres gyapottermesztési kísérletekről. Ezek a gondolatok a Teleki Pállal történő egyeztetés során merültek fel. A hangsúly egyértelműen a lehetőségek kiaknázásának anyagi következményei felé tolódott. Írásában így érvelt a Zilahy: „De ha igaz, hogy nekünk meg lehet gazdagodnunk, akkor meg kell gazdagodnunk, s ezen a ponton válik a magyar jövő elsősorban műszaki feladatokká. Jöjjenek tehát a magyar mérnökök, mert szegény a népünk, szegény a középosztályunk – ők fognak minket gazdaggá tenni.”

Amikor kiderült, hogy az alapítványi forma sem megfelelő, Zilahy Lajos elfogadott egy, a terv megvalósítását a távoli, teljesen bizonytalan jövőbe kitoló megoldást: „Alakuljon meg egy olyan társaság, amely [...] mint önálló jogi személy akkor is fennállhat és működhet, ha nincs olyan vagyontárgyak birtokában, amelyekkel az Iskola teljes felépítését és önálló fenntartását mint végső feladatot belátható időn belül teljesítheti [...]” Így alakult meg a Bárdossy László által vezetett és prominens személyekből álló Magyar Nevelési Társaság. A formai korrekciók megtörténtek. Felvázolták a pedagógiai elképzelések, az Iskola építési tervrajzát, illetve a szervezeti és működési szabályzatát. A Kitűnőek Iskolája a „Magyar Nevelési Társaság műszaki intézete” néven szerepelt, ami már Bárdossy László (elődje Teleki Pál) és Zilahy, az utóbbi által megfogalmazott elitnevelési célját szolgálta. Az író így érvelt emellett: „Új és magasabb rendű, magyar öntudattal átítatott magyar ifjakat akarunk nevelni, akiknek meg kell adnunk a tehetségüknek méltó legmagasabb műveltség lehetőségét.”

1943-ban, a második világháború idején az író az épülő Iskolát hadiárva-házi célokra ajánlotta fel. Zilahy a *Híd* 1943. szeptember 15-ei számában a következőt írta *Béke és háború* című cikkében egy évvel a házat ért bombatámadás után: „Bornemissza Géza ipari miniszter azt mondta, hogy tavasszal kezdődik a munka.” 1944-ben a nyilashatalom átvétele után mégsem került sor az építkezésre.

1946-ban tudatosult az íróban, hogy a felszabadító orosz csapatok tulajdonképpen megszállókká váltak. Az őket kiszolgáló hatalomnak „szürke eminenciásokra van szüksége”, az elitnevelést nem támogatták. Zilahy többé nem látta biztosítottak, hogy szabadon alkothasson. Rendkívül agilis személyiség volt hatalmas munkabírással. Úgy érezte, hogy a jelen helyzetben beszűkül a mozgástere, ami egy nyüzsgő, alkotó ember számára egyenlő a halállal. Úgy is fogalmazhatnánk, „nem lelte honját a hazában”. 1947-ben Amerikába emigrált családjával együtt, de soha nem mondott le az alapítványi iskola megvalósításáról. 1956-ban amerikai állampolgárságot kapott, és a Nemzetközi PEN Klubban az Amerikai Egyesült Államokat képviselte.

1971-ben az emigrációból hazatérni vágyó beteg és megtört író élete végén Szegeden találkozott Nemeskürty Istvánnal, akinek ismét felvetette a kérdést, de az újabb alapítvány – eredeti elképzelésének folytonosságaként – már egy kutatóintézet és egy hozzá kapcsolódó könyvtár létesítését célozta volna, amely Zilahy Áfonya utcai telkén épült volna fel. „Gondolod, hogy kiröhögne nek, ha megint előhozakodnék velem?” – kérdezte Nemeskürtytől. Ebben a formában a felvetés a megfáradt író pillanatnyi ötletének tekinthető.

Amikor Jugoszláviában az ottani magyar kiadó, a Fórum elhatározta Zilahy összes magyar művének kiadását, a szerző Amerikából Jugoszlávia magyar lakta területére költözött. Hosszú éveken át élt Újvidéken a hazatérés reményében. Ekkor már egy színművét itthon is játszották, és néhány könyvet szintén írt. Tervezte a hazaköltözését.

Jugoszlávia és Spanyolország úgyszólván saját írójának tekintette. És mégis, 1974. december 1-jén szinte teljesen magára hagyatva hunyt el egy újvidéki

szanatóriumban a már megöregedett, elszegényedett író. Kívánságára itthon, hazai földben helyezték végső nyugalomra. Sírja a Fiumei úton van. „Egy pár fekete cipő a szék alatt, sötét öltöny, télikabát, sál és kalap a fogason, egy kopott bőrrönd és egy még kopottabb, ócska írógép maradt utána a kórházban” – írja róla Fábrián Titusz a *Szép Szóban*.

A keretek szűkítésének körülményei a történelmi éra kontextusába helyezve

Zilahy Lajos a máramarosszigeti líceumban Száraz Zsigmond-ösztöndíjban részesült. Ezt tanárainak is köszönhette, akik korán felfigyelték az okos, szorgalmas és tehetséges diákjukra. Franz Mönks professzor többtényezős tehetségmodellje – mely szerint „a család értéket ad, a tanár kaput nyit, a társak mint katalizátor hatnak” – mai szemmel tökéletesen érvényesült az író líceumi éve alatt, ami alkotói korszakára szintén nagy hatással volt. Nem érdemtelenül kapta az ösztöndíjat, mert egyesült benne a tehetség, a tudás és a kreativitás, amit aztán gazdag életművével bizonyított is. A két világháború között a magyar irodalom egyik legjelentősebb alakjává vált.

A közönségnek olyan – bírálói szerint – „félgiccseket” írt, mint például a *Halálós tavasz*. Harmincegy évesen nyolc nap alatt alkotta meg! Mi ez a maga nemében, ha nem zsenialitás? A regényt a korabeli fiatalok falták. De melyik író az, aki nem a közönségnek próbálna írni? (Az természetesen más kérdés, ezt befogadják-e, vagy sem.) Az 1939-es filmváltozat romantikus érzelmességével igazi hollywoodi típusú sláger, kasszasiker lett. A regény sokmillió példányszámban jelent meg szerte a világban; háromszor vitték vászonra, de egyik változat sem közelítette meg a Karády-Jávorféle verziót. Telt házzal játszották a Fórum, azaz a későbbi Puskin moziban. A színészpáros legjelentősebb filmjeit – a *Halálós tavaszt* és a *Valamit visz a víz* (1939) – a magyar filmgyártás nagy sikerként könyvelhette el itthon és a határon túl egyaránt.

A szerző tizenegy regényéből és színművéből készítettek filmet. Hetet Magyarországon, a többi Franciaországban, NSZK-s, olasz–spanyol, cseh–USA és jugoszláv–USA vállalkozásban. Pegazus néven filmvállalatot alapított, ahol *A szűz és a gödölye* (1941), illetve a *Tűzmadár* (1941) című műveiből forgatott filmet. Megannyi terve között szerepelt egy Krúdy-, valamint egy nagyszabású Kossuth-film forgatása is. Több mint tizenöt filmet forgatott.

De mást is írt! *A lélek kialszik*, *A fegyverek visszanéznek*, továbbá *A két fogoly* fontos, igazán színvonalas regények, mind bestsellerhez közelítők. Már említett művét, *A szűz és a gödölyét* műsorra tűzte az akkori Jókai Színház (Egri István, Bánki Zsuzsa és Csákányi László főszereplésével). 1923-ban a Nemzeti Színházban játszották *A hazajáró lélek* című darabját. 1924-ben *Süt a nap* című művét mutatták be – témáját az I. világháború utáni falusi életből merítette – a Nemzeti Színházban. Ezutóbbi elnyerte a MTA Vojnits-díját. Szintén említésre méltó

a *Zenebohócok* (Lavotta gyönyörű zenéjével játszották annak idején) és a *Fatornyok* – utóbbi miatt bujkálnia kellett, mert a II. világháború kitörése után következetesen fordult szembe a fasizmussal.

Publicistaként, 1940-től 1944-ig tulajdonosa és szerkesztője a *Híd* című képes hetilapnak. Munkatársul a kor jeles íróit nyerte meg, köztük Móricz Zsigmondot, Németh Lászlót, Nagy Lajost, Tamási Áront, Jékely Zoltánt, Sinka Istvánt és még másokat. Több országos lapban is publikált. A *Pesti Napló*ba vezércikket írt, az Új időkben novellái jelentek meg, az *Apolló Kabarének* pedig egyfelvonásosokat, sanzonszövegeket készített. Am a cenzúra nem volt mindig kegyes az íróhoz, többször megkeserítette az életét. Engedélye nélkül politikai okok miatt kihúztak a regényeiből sorokat – így végül több lapnyi terjedelmet likvidáltak. Bart István erről így ír a *Népszabadság* hasábjain: „A *Dukay család* című regény-trilógiát (mely a magyar arisztokrácia társadalomrajza) az újvidéki Fórum adta ki a hatvanas-hetvenes években, az opus természetesen hazánkba is eljutott, csak hogy az engedélyezők későn kaptak észbe, hogy a mű végén »már jönnek az oroszok«. Úgyhogy az utólagos cenzúra eszközéhez folyamodtak: egyszerűen kivágták ezt a részt. Minden egyes példányból. Pengével.”

Pontosan egy évvel a villáját ért bombatalálat után, a *Híd* különszámaként, százezer példányban megjelent röpiratában közzétette ajándékozási nyilatkozatát (*Ami a romok alatt s ami a romok felett van* címmel). A röpiratban foglaltatott, hogy Bárczy Piroskával, feleségével együtt úgy határoztak, a „legszükségesebb életfenntartási ingóságok” és az írói jövedelem „szerény megélhetést” biztosító része kivételével, összes ingó és ingatlan vagyonukat [...] visszavonhatatlanul a magyar királyi kincstárnak adományozzák. A nagylelkű adományról értesülve a *New York Times* „A hét emberének” választotta Zilahyt. Az itthoni sajtó is több helyen méltatta az írot. De támadások is érték! Kodolányi János szerint például „az állam pénzéből akarja újraépíteni a villáját és kárpótolni magát”. Egy szélsőjobbos megnyilatkozás pedig így szólt: „kifúrja a fiát az örökségből”. Mondhatnánk erre: tessék tájékozódni, kedves „támadók”, mielőtt ilyen sorokat vetnek papírra! A valóság ugyanis merőben más.

A villáját ért bombatámadás után kilenc napra jelentette be Zilahy Lajos, hogy lemond minden vagyonáról az állam javára azzal a feltétellel, hogy ebből feláll a tehetséges, szegény gyerekek számára fenntartott Kitűnőek Iskolája. Dr. Markó István közjegyző rögzítette a feltételeit, és figyelmeztette, hogy mindez nemes cél, de gondoljon a gyermekére is. Így Mihály fiára testálták az új, fóti ingatlant – egy lakóházat gazdasági épülettel, valamint egy huszonöt holdas gyümölcsöst és szántót –, de az író kezelésében és haszonélvezetével. Továbbá mindezt megelőzőleg már 1933-ban a feleségével egyetértésben beszélgetett arról, hogy lemondanak vagyonukról, erről említést is tett 1938-ban készülő könyvében. Leírta, hogy a vagyont kollégiumi célra, az ifjúság nevelésére, szegény sorsú tanulók támogatására fordítják. Motivációját is megfogalmazta. (A Nagyszalontán kelt okirat hasonmását Kurucs Zsigmond tette közzé a *Honismeret* 2000. évi 4. számában.)

Az író 1939-ben 2 millió pengős adományával alapítványt hozott létre a Kítűnőek Iskolája megalapítására. 1940-ben a kormányzó személyesen közölte: „Most már van rá pénz, meglesz az iskola.” Egy millió pengőt ajánlott fel, amiből létrejött a Horthy Miklós Jubileumi Alapítvány. Horthy maga is támogatta a parasztok tehetséges gyerekeinek taníttatását, vezető pozícióba emelését. Végül a pénzt mégsem kapta meg Zilahy, valószínűleg a *Fatornyok* bemutatása miatt. (Megjegyzés: 1943-ban volt a Nemzeti Színházban a premier, ami hatalmas sikert aratott. 1944-ben ezzel zárták be a színházat, mert a szélsőjobboldali sajtó nekiment a darabnak németellenesség vádjával. Az író nem gondolta, hogy ezzel a színművel búcsúzik majd a magyar színpadtól.)

1942. szeptember 4-én éjszaka lehullottak az első bombák Magyarországra; Budapestet szovjet légitámadás érte. Az oroszok részéről valószínűleg egy teszt lehetett ez, mert messze volt még a front. Csapataik Sztálingrádért küzdöttek. Kapott bombát Kispest, a városmajori templom és a Rózsadomb is. Az egyik az író budai villáját érte. A Zilahy család pont vidéken tartózkodott, így nem osztoztak a földszinti bérlő két kislánya és nevelőjük halálában. Romokban hevert a villa és a gyönyörűen gondozott parkja. Az író szerette a növényeit, a fákat, a bokrokat. Sajátos kapcsolata volt velük, még nevet is adott nekik. A pusztítás borzasztó látványának lenyomatát, *Búcsú a fáktól* című versét a *Nyugat* utódja, a *Magyar Csillag* 1943. december 15-ei száma közölte. A költemény utolsó verszaka a remény hangján az elkészülő Iskola képének vágyálmát adja: „S e nagy fatemető helyén Hajnalban, / mikor ibolyásan kél a nap, / Tíz emelet ablaksorának fényeit Kelet felé nyilazva itt fog állni. / A dombtetőn az Épület.”

1943-ban A Kítűnőek Iskolájára vonatkozva, az állami kincstár kötelességét rögzítő meghagyásban a következő olvasható: „ezt a vagyont a magyar ifjúság magasabbrendű magyar és igaz értelemben vett keresztény szellemű nevelésére fordítsa. Közelebről meghatározva azon elvek alapján, amelyek a Kítűnőek Iskolájának gondolata körül egyrészt a magyar közvélemény, másrészt magyar szakférfiak elbírálása során kialakultak. Feltételül szabjuk, hogy az iskola egykori házunk telkén épüljön meg [...]” Ezzel a nyilatkozattal biztosította az író a Kítűnőek Iskolájához szükséges ingatlant, valamint a telepítéséhez és működtetéséhez szükséges összeg – konkrét tervek hiányában nem meghatározható – hányadát. A megvalósítandó intézmény munkájával kapcsolatban csupán általános elveket fogalmaztak meg. Az író és felesége csak nagyon korlátozott lehetőségeket tartottak fenn maguknak az ajándékozás visszavonását illetően. Ilyen eset lett volna, ha „a meghatározott cél a megajándékozott hibájából nem valósulna meg”, illetve a „történelmi események folyamán nem érhető el”. (Ez a kitétel három évtizeddel később hivatkozási alapként szolgált a nyilas hatalomátvétel utáni hosszú bujkálásra kényszerült író terveiben – mint arra Bánfai József is utal.)

Magyarország német megszállása után, a *Fatornyok* betiltását követően az író bujkálni kényszerült a nyilasok és a Gestapo elől. Egyik bújtatója Vantsa János zongorahangoló volt. (Leszármazottja, Vantsa Erika, aki az Egyesült Államokban

tartotta a kapcsolatot Piroskával, Zilahy özvegyével, illetve Lisa Graves-szel, a szerző hagyatékának gondozójával. Mivel azonban az irodalomhoz nem értett, keresett egy kiadót, s Piroksa asszony nevében a tulajdonosra, Giniger úrra bízta a Zilahy-jogokat.) 1945-től az író közéleti aktivitása megnőtt. A Magyar-Szovjet Művelődési (később Baráti) Társaság élén állt a szervezet elnökeként. A díszelnök Szent-Györgyi Albert volt; vele közösen szerkesztette az *Irodalom és Tudomány* című új folyóiratot. (Az irodalmi részben a szerző folytatásokban közölte *Ararát* című regényét.)

A *Szabadság* napilap megkeresése után ő írta meg a felszabadult magyar sajtó első vezércikkét. A szimbólumokért mindig is rajongó író egy mondatában utalt arra, hogy az óvóhelyről feljőve az egyik szakállas orosz katonában Jézust vélte látni. Kapta is a fenyegető leveleket erre. „Te rohadt kommunista, ezért meg fogsz lakolni!” 1946-ban kommunista propagandatevékenységre akarták rávenni a MTA-ba beszívargó kommunisták. Ezt követően lemondott elnöki feladatáról. Az orosz csapatokban először naivan a felszabadítókat látta, majd szomorúan tapasztalta, hogy tulajdonképpen hazánk megszállásáról van szó. A kommunista fordulatot követően feleségével és Mihály fiával 1947-ben az Egyesült Államokba emigrált. 1949-ben alkotóerejét egy időre megtörte egyetemista fia egy lövészbalesetben bekövetkezett, tragikus halála. Majd a regényírás mellett művei kiadásával, színpadra állításával, megfilmesítésével kezdett foglalkozni, így gyakran utazott külföldre. Az 1950-es évektől sokat tartózkodott Szabadkán.

1965-ben, a puhulni látszó Kádár-korszakban a Kardos György vezette Magvető Kiadó szerette volna megjelentetni *A dühödtt angyalt* és előzményregényét, a *Bíbor évszázadot*, amelyek New Yorkban láttak napvilágot angol nyelven. Aczél György felhatalmazásával Kardos többször is Újvidékre utazott, hogy tárgyaljon Zilahyval a magyar kiadásról – mindeközben a hazatelepülésre is szerette volna rávenni. 1972-ben Siklósi János, a *Népszava* főszerkesztője felkereste Szabadkán az író. Sokat beszélgett vele életének jelentős eseményeiről, amit „epizódfüzetében” rögzített, majd 1986-ban *Zilahy Lajos utolsó évei* címmel jelentetett meg. Ebben a következő olvasható: „Ezzel akart még egyszer és utoljára a világ érdeklődésének középpontjába kerülni, és öregségére újra a régi Zilahy lenni.” Az író minden pénzét a *Halálos tavasz* újszerű, jugoszláv–spanyol koprodukciós forgatásába investálta abban a reményben, hogy az itt befolyt összeg egy részét az Iskola megvalósítására fordítja majd. Sajnos az 1972-es film csúfosan megbukott, régi álma – „Én nem kérek, hanem adni jöttem” – pedig szertefoszlott.

Végezetül lássuk, kaptam-e válaszokat az esszé elején feltett kérdésekre!

A Kitéző Iskola megvalósításának céljai folyamatosan változtak a II. világháború zűrzavaros évei miatt. Az Iskola alapításának eredeti célja, „a hátrányos helyzetű, de tehetséges ifjak összetételése” az író szociális érzékenységre utalt. Adni szeretett volna, a haza felemelkedését szolgálni. Ez a vonal végigkövethető a szerző egész életén át. 1939-ben a megvalósítás alapfeltételei még adva voltak alaptőke formájában, sőt az épület, azaz saját villája is rendelkezésre

állt az alapítványi intézmény működtetésére. Csupán az Iskola menedzselésére kért állami támogatást. Változás a célokban akkor következett be, amikor az Iskolának szánt épületet bombatámadás érte: ettől fogva a népi ifjú tehetségek felkarolásán, a Civil Ludovikán, a mérnökök képzésén és az elitnevelésen át a hadiárvház koncepciójáig jutott a kezdeményezés – azaz a módosult elhatározást a háborús kényszerhelyzet szülte. Az író céljai közül változatlan maradt az adni akarás ténye, illetve az, hogy szolgálja „a haza felemelkedését”. Horthy kormányzóval és a miniszterekkel (Tiszával, Telekivel és Bornemisszával) történő koncepcionális változtatások sorából számomra a Teleki Pál-féle változat volt a legértékesebb, mert az akkori történelmi érában az szolgálta volna leginkább „a haza felemelkedését”.

1973-ban hazatérése előtt az „én nem kapni, hanem adni jöttem” szándéka foglalkoztatta: „Az Áfonya utcában olyan épületet építtetnék, ahol egy-egy évi időtartamra három nyugati és három keleti országból érkező természettudós élhetne, kutató ösztöndíjasként. Az épület mellett egy szép könyvtárat létesítenék.” A telken álló épületre nem tulajdonjogot, hanem csak lakhatási jogot szeretett volna kapni felesége és saját maga részére egészen a halálukig. Valószínű, hogy ha 1939-ben egy komplex programmal áll elő – és az alapítványi pénzhez egy kidolgozott, a mai normához hasonló pedagógiai-tehetségfejlesztő programot mellékel –, nagyobb esélye lett volna az Iskola tényleges elindítására. (Egy ilyen szabályos program részegységei a következők: képzési terv leírása, célcsoport megjelölése, tehetségfejlesztési módszertani terv; egyéni fejlesztési tervek összehasonlítása a tehetségfejlesztés témaköreihez összehangolva, hatásvizsgálat, az adott fejlesztési területhez végső szakemberek megnevezése, tehetségkutatás az azonosítás folyamatában alkalmazott eljárások feltüntetése; egyéni fejlesztési koncepciók, egyéni programtervek, pedagógusképzés, dologi kiadások részletezése évi és havi szintre lebontva.)

Mivel a Magyar Tehességgondozó Társaság csak 1987-ben alakult meg, előtte kidolgozott tehetségfejlesztő programok sem léteztek. Viszont az akkori évek feltételeihez igazítva elkészített pedagógiai programmal megvalósítható lett volna az Iskola. A tehetségsegítés terén 1997-ben az Európai Tehetségsegítő Tanács (ECHA) indította el ezt a folyamatot. Hazánkban 1997-től volt lehetőség tehetségfejlesztői szakértő szakot végezni, és nemzetközi tehetségfejlesztői diplomát szerezni, amit jómagam is elvégeztem a Kossuth Lajos Tudományegyetemen. A Kitűnőek Iskolája ekkor még nem volt része a hazai tehetségfejlesztő szakirodalomnak.

Végezetül elmondhatom: a válaszokat megkaptam. Kirajzolódott előttem, hogy Zilahy Lajos írói és közéleti tevékenysége mellett milyen állhatatosan küzdött – sokak számára ismeretlen – fiatalkori álma megvalósításáért.

Zilahy életétűjtát „babérok” és kudarcok kísérték. Nem sikerült emelt fővel hazatérnie, sem az „én nem kérni, hanem adni jöttem” szándékát beváltania. Ellentmondásos személyiségnek tartották; az igazság azonban a részletekben keresendő. Jobbról és balról is támadták. Méltatlanul illették a következő jelzőkkel.

Itthon „lelki zsidó, amerikanizálódott értelmiségi”, míg az USA-ban „rohadt kommunista”. Tudomásom szerint nyugati tartózkodása alatt soha nem kritizálta a hazai eseményeket. Ezért így alaptalanul kerekedett Amerikában kommunista, itthon pedig reakciós híre.

Megítéléséről az „Oly korban éltem én e földön...” kezdetű Radnóti-vers jut eszembe. Sokszor igazságtalanul beletipiortak pusztán azért, mert hiányos információkkal rendelkeztek róla és tevékenységéről. Generációk nőttek fel úgy, hogy Zilahy Lajos munkásságát nem ismerhették (ugyanis tiltólistára került), amit méltatlannak tartok. Megpróbálták a feledés homályába süllyeszteni, mint Márait is.

Zilahy Lajos nem volt a mai értelemben vett „celeb”, de igencsak gazdag éltművet hagyott örökül. Olyan kitűnő, maradandó műveket adott nekünk, mint *A fegyverek visszanéznek*, *A lélek kialszik* vagy *A két fogoly*. Utóbbi regényével világsikert aratott. 1930-ban megkapta érte a Corvin-koszorút.

A név viselése nagy felelősséggel jár, még mindig tapadnak hozzá negatív jelzők. Örömmel tapasztaltam, hogy szülővárosában, Nagyszalontán szobrot állítottak emlékére. Büszkeséggel tölt el, hogy nagyrészt rehabilitálták a szerzőt – a Duna tévé például időnként vetíti a filmjeit. 2020-ban az Új Színház műsorára tűzte a *Fatornyokat*, amit 2023 tavaszán újra láthattak a nézők. A Kitűnőek Iskolája pedig – ezen esszé központi témája – az egyetemi képzésben a tehetségfejlesztő szakon a szakirodalom részévé vált.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Antal Gábor: Meghalt Z. L. *Magyar Nemzet*, 1974. dec. 3.
- Bánfai József: „Én nem kérek, hanem adni jöttem”. *Tehetség*, 2017, 3. sz.
- Bárány Tamás: Egy író hazatért. *Élet és Irodalom*, 1975, 1. sz.
- Fábián Títusz: Lelki zsidó, rohadt kommunista, amerikanizálódó értelmiségi. *24.hu*, Kultúra, 2018. 05. 20.
- Horváthné Zilahy Ágnes: *Tehetségfejlesztés az elmélet és a gyakorlat tükrében*. Debreceni Egyetem, Bölcsésztudományi Kar Pedagógiai-Pszichológiai Tanszék, ECHA-Műhely, I. kötet 2000, 173.
- Köves József: A Dukayak sorsa. *4 Szép szó*, 2021. okt. 9.
- Kulcsár Zoltán: Zilahy Lajos szerepe a magyar film történetében. *Filmtudományi Szemle*, 1976, 1. sz.
- Nemeskürty István: Egy föl-földobott kő. In *A lélek nem aludt ki: Tisztelegés Zilahy Lajos születésének 100. évfordulóján*. Szerk. Bihari József. Szentendre, 1991, Pest megyei múzeumok igazg., 31-38.
- Siklósi János: *Zilahy Lajos utolsó évei*. Bp., 1986, Népszava Lap- és Könyvkiadó.

Jogos számonkérés vagy „a bosszúvágy szertelen kielégítése”?

A 101/10. számú munkaszolgálatos század ügyei a népbíróságon

1945. március 28-án este Ligeti Ferenc volt tartalékos zászlós, civilben gépészmérnök nem érkezett haza a munkából. Felesége, Totth Éva nem gondolt semmi rosszra. Férje, „Franci” rendes ember volt, tehát egy „görbe este” az ő esetében kizárható volt. Meg az idő sem volt éppen alkalmas ilyen léhaságra: Franci pár hónapja temette apját, a neves magyar-zsidó szobrászt, Ligeti Miklóst – többek között a városligeti Anonymus-szobor alkotóját –, illetve anyósát; kedvenc nagynénje eltűnt, és sok rokonról, barátról nem volt semmi híre. Két fiát, feleségét szerette, szívesen járt haza. Mikor azonban másnap sem tért haza, felesége bement Ligeti munkahelyére, ahol tájékoztatták: férjét nyomozók vitték el. Ligeti hagyatékában megmaradt egyik első levele – megannyi levélből – feleségének, melyben váltásruha és élelem mellett fertőtlenítőt és sebhintőport is kért. Utóbbiaktól nem függetlenül egy futó szóban jelezte: a vallatás során a nyomozók „megnyúztak”.¹

Ligeti Ferenc egy úgynevezett munkaszolgálatos század parancsnoka volt a második világháború során a keleti fronton. A munkaszolgálat (1939. évi II. törvénycikk) egy különleges katonai intézményrendszer volt, mely ugyan eredetileg nem volt diszkriminatív vagy antiszemita intézkedés, ám 1941 tavaszán létrehozták a munkaszolgálat zsidókra vonatkozó változatát, a „kisegítő szolgálatot”. Az 1941. évi 2. 870. M. E. számú rendelet szerint a hadköteles zsidók „a honvédség kötelékében kisegítő szolgálat teljesítésével tesznek eleget” kötelességüknek, immár rendfokozat nélkül. A rendelkezést később az országgyűlés törvényben szentesítette (ez volt az 1942. évi XIV. törvénycikk, ennek is az 5. §-a). A munkaszolgálatot teljesítő férfiakat ún. „keretlegények” – valójában a katonai keret tagjai, kerethonvédek – kísérték, körülbelül egy raj. Őket vezették a századparancsnokok és helyetteseik. A „keretlegényeket” – és egyes századparancsnokokat – súlyos vádak érték a háború után, többeket népbíróság elé is állítottak. E tanulmányban végigvesszük a Ligeti által vezetett 101/10. sz. század tagjainak népbírósági eljárásait. Az ügyiratok mellett tanulmányunk fontos forrásai

VESZPRÉMY LÁSZLÓ BERNÁT (1993) történész, a Corvinák főszerkesztője, a *Mandiner* publicistája. Legutóbbi kötete: *Kápók a múlt fogságában. Náci koncentrációs táborok magyar zsidó funkcionáriusai a népbíróság előtt* (2023).

továbbá Ligeti hagyatékában megtalálható börtönlevelei, melyeket nejével és anyjával folytatott, s melyeket zsírpapírba csomagolva csempészték ki és be, ételes fazekak aljára rejtve.

A szóban forgó század öt tagját állították népbíróság elé. Először Ligeti Ferenc századparancsnokot ítélték el 1945. szeptember 11-én. A tényállás szerint 1942 augusztusától 1943 februárjáig volt a 101/10. sz. munkaszolgálatos század parancsnoka. A tényállás szerint a muszosokat kegyetlenül csuklóztatta, kihajtotta az aknamezőre, és a keretnek drótból font korbácsokat adott, melyekkel verette őket. Sándor Balázs szakaszvezetőt 1945. október 15-én ítélték el, a tényállás szerint Práger Istvánt és Lendler Imrét megverte,

egy Rózsa nevű muszost pedig többször kikötött. A vádirat része volt az is, hogy megölt egy Deutsch nevű muszt, de ezt az ítélet nem látta bizonyítottnak. Bóta Imre őrzetőt 1946. július 4-én ítélték halálra, mert a tényállás szerint Mérő Dénest kikötötte, Mandel Józsefet és Zsolt Béla íróst súlyosan megverte, Deutsch Józsefet Botkával együtt megölte, s végül Schön Istvánt agyonverte. Botka Márton honvédet 1946. november 8-án ítélték halálra, a tényállás szerint Mayerhof Gyulát megverte, Mérő Dénest kikötötte, Marschik Józsefet agyonverte, Deutsch Józsefet Bótával agyonverte, és Schön Istvánt is agyonverte. S végül Farszky László őrmestert 1949. január 25-én ítélték el, a tényállás szerint Marschik Miklóst agyonverte. Rajtuk kívül még négy perről (Miticzky András, Toronyi Károly, Borza József és Mike Sándor) teszünk említést, amennyiben a fenti ügyeket érintik.

Pusztán az ítéletekben szereplő tényállások már fejtörést jelentenek a történész számára. Mint láthatjuk a felsorolásból, több embert is elítéltek a következő bűncselekményekben: Mérő Dénes kikötése, Deutsch József agyonverése, Marschik József/Miklós agyonverése és Schön István agyonverése. A vádiratokban – melyeket a nyomozati szakaszban tett vallomásokra építettek – még több helyen szerepeltek ezek a bűncselekmények, például Sándor Balázsnál is, ám azokat az ítélet nem látta igazoltnak. Hogy lehetséges, hogy egyszerre ennyi embert ítélték el ugyanazon tettekért? S hogy lehetséges, hogy további vallomások hangzottak el a nyomozati szakaszban, melyek még több embert neveztek meg tettesként? A történet felgöngyölítése – mint általában a munkaszolgálatos századok történeteinek megismerése – nem egyszerű feladat, a fenti ügyeken kívül közvetve kapcsolódó perek sorát kell feltárni, összehasonlítani

az emlékiratokkal, a sajtócikkekkel és a primer dokumentumokkal, hogy kísérletet tehesünk a tisztánlátásra.

A fennmaradt személyes hagyaték, de az időrendiség okán is először Ligeti perét tárgyaljuk. A levelek kivételes betekintést engednek a népbíróági eljárások kevésbé ismert oldalába: a vádlott és a védő kapcsolatába, a rokonokkal való kommunikáció nehézségeibe. Ligeti arra instruálta családját, hogy a mentőtanúk felkutatásában „minden ismerőst és rokont vegyetek igénybe”. Közülük néhányan – például Vigh P. Gáspár keret vagy Zsolt Béla – kiemelkedően fontosak, „imádkozz, hogy ezt a kettőt megtaláljuk”. „A tortúra még hosszú, de a végén hiszem, hogy rendbe fog jönni.” Megrendítő sorokban nevének levelei sem szükkölködnek: „Mi mindannyian annyit imádkozunk, hogy meg kell hogy hallgasson minket [az Isten]” – írta egy helyütt. „[M]ost az az érzésem, hogy beszélgetek veled. Itt ülök az íróasztalnál, a srácok már alszanak, cigarettázom, és azt képzelem, hogy itt ülsz mellettem a zöld karosszékben” – írta máshol.²

A hagyatékban megmaradt egy feljegyzés három kézírással (Totth Éváé, Ligeti Miklósné Kern Hedvigé és valószínűleg a védő, Káldi Istváné). A kusza, összefüggéstelen szövegben ilyen mondatok szerepelnek: „Éva krajcár nélkül 2 gyerektől semmit se tud keresni.” „Andrássy úti aláírás – ha szüleit, feleségét, gyerekeit ölte volna meg, azt is aláírta volna.” „Hetekig véres gennyes foltok.” „Végrendelet.”³ A család egyébként nem volt egészen elégedett Káldival, és ebben a védő – vélt vagy valós – zsidó származása is szerepet játszott. Neje egy helyütt így írt: „Káldinál voltam [...]. Kezdek belőle kiábrándulni, mert szörnyű slamos lett. Pláne, hogy most a nagyokat is ő csinálja. Ezen a héten az Imrédyt tárgyalta, abban volt benne fülíg. Ő fogja védeni Reményi-Schnellert is,⁴ és még egy csomó mást. Azt mondja a Te ügyedre február előtt nem fog sor kerülni, és hogy mivel felmentésről úgy sem lehet szó, jobb is nem sürgetni, mert hát jobb vizsgálatinak lenni, mint jogerősen elítélni. [...] Mami [Kern Hedvig] és húgod nagyon szidják. Bár Maminak szegénynek igen vérmes reményei voltak, ő azt hitte, hogy haza fognak engedni. Ő nem beszélt egy munkaszolgálatossal sem, és nem érezte azt a tehetetlen bosszúvágyat, ami ezekből az emberekből csak úgy sugárzott ki. Jaj Kikukám [Ligeti Ferenc], azért az egészben az volt a legrémesebb, hogy az ember ott állt velük szemben, és képtelen volt megérteni őket, hogy miért vannak úgy felháborodva. Képtelenség volt megértetni velük, hogy amit üldöztetésnek vettek – speciel a Te esetekben, mert nem mindegy, tényleg voltak szörnyű dolgok máshol –, azon keresztül megy akármelyik újonc a katonaságnál. [...] Úgy álltunk egymással szemben, mintha más nyelvet használnánk. Mintha nem egymáshoz, hanem egymás mellett beszélnének el. Hiába, akárki akármit is mond, ez egy más világ, más emberekkel, mint aki vagyunk.”⁵

Ligeti így felel: „A Káldi-ügyről már én is sokat gondolkoztam. A tárgyaláson nem hiszem, hogy bárki többet tudott volna elérni, de hát ő is a másik oldalhoz tartozik, és zsidó szemszögből nézi az egész ügyet. Így ő is azt hiszem bűnösnek tart, és ő is a bűnömül rója fel származásomat.” Majd máshol: „Én még kevésbé tudok Káldival beszélni, mert csak minden sátoros ünnepkor látom,

és akkor is csak 1 percre.” Az ügyet „nem találja érdekesnek és nem is akar foglalkozni vele”. „Hibája, hogy ő is az általad olyan találóan jellemzett másik világhoz tartozik, és inkább hisz hamisan esküdöző hitsorsosainak, mint nekem.”⁶

Mint már utaltunk rá, a népbíróági iratok számos ellentmondást tartalmaznak. A memoár-irodalom átböngészése nem segít a helyzeten. Fái István,⁷ aki hat hét után dezertált a századtól, 1944-ben Moszkvában adta ki emlékiratát, itt írnak először Ligeti századáról. Ennek utószavát Gergely Sándor moszkovita író írta, már előre közölve a honvédség felett hozandó kollektív ítéletet: „Az asszony, gyerek és lélekgyilkosok hada fölött hamarosan méltó törvényt tesznek. Emlékük a magyar történelem szégyenfoltja lesz.” Utószava szerint a honvédeket „a szegedi gondolat” vezérelte a „munkás, paraszt” és „zsidóölésben”.⁸ Fái több helyen is említi például Ligeti századparancsnokot könyvében, de nem ír egyetlen olyan tetteről sem, amely kapcsán vádat emeltek ellene.⁹ Sőt, Ligeti a perében bizonyítékként akarta behozni Fái könyvét, bár fenntartotta, hogy abban Fái összekever néhány részletet a 101/10. és a 101/11. századok történetéből. A könyv felolvasását a népbíróóság félbeszakította, ennek kapcsán Ligeti védője semmisségi panasszal is élt, melyet elvetettek (a jegyzőkönyvben csak a panasz szerepel, a félbeszakított felolvasás nem – utóbbi jelenetet Ligeti mesélte el beadványában).¹⁰

Fái utal rá, hogy egy „Benedek” nevű keret drótkötéllel vert meg orosz civileket, hogy magyar „huszárok” orosz civileket hajtanak aknára, illetve hogy „Balázs” halálra fekvőtámaszoztat (?) egy muszost.¹¹ Ezek hasonlítanak ugyan

a Ligetivel szembeni vádakra, de Fái nem köti össze őket a századparancsnok személyével. Fái nem mindig tűnik megbízható szerzőnek: arról is írt, hogy Miticzky András tart. főhadnagy, a 101/11. sz. parancsnokának utasítására 1943. július 18-án Egreskátán (ma: Nagykáta, Pest vármegye) a teljes századot két héten át naponta kikötötték. Miticzkyt egyébként népbíróság elé állították, jogerősen 3 év 6 hónap börtönt kapott, de sem a vádiratban, sem az ítéletben nem szerepelt szóban forgó eset.¹² Megjegyzendő, hogy a perben Simonyi Zoltán muszos azt vallotta, hogy a vádlott alatt szolgált 1943 júliusától Szentkirályszabadján (Veszprém vármegye).¹³ Ez fedti Miticzky vallomását, miszerint 1942 októberétől 1944-ig Szentkirályszabadján – és nem Egreskátán – szolgált.¹⁴ Természetesen megtörténhet, hogy Fái egy közszájon forgó legendát gyúrt át könyvében, ám állítása szerint egy a kezébe került primer katonai iratot idézett arra, hogy Miticzky a kérdéses napon Egreskátán tartózkodott, így itt minden bizonynyal forráshamisítással állunk szemben.¹⁵ A fentiekben kívül még két emlékirat említhető (Zsadányi Oszkár és Zsolt Béla emlékirata), ezekre később térünk ki.

Ligeti ügyében a nyomozati szakaszban Róna Imre muszos arra vallott, hogy vádlott verette meg Zsoltot Borza József szakaszvezetővel.¹⁶ Mátrai (Mandel) József színész, később az Állami Déryné Színház igazgatója arra vallott, hogy Borza más században szolgált, de Ligeti „áthívatta”, hogy a saját századjánál kegyetlenkedjen.¹⁷ Maga Ligeti a PRO-n bevallotta Weber kikötését és halálát, Schön halálra kínzását is, és hogy drótkábeleket adott a keretnek, hogy azzal verjék a muszosokat. Bevallotta, hogy a muszosokat aknára hajtotta.¹⁸ A vádirat – Káli Nagy Elemér népbünyész munkája, aki korábban a csíkszeredai királyi ügyészségen dolgozott – slendrián munka volt, kevesebb mint egy oldalban összefoglalta az eseményeket: szerinte Ligeti drótkorbáccsal verette a zsidókat, aknára hajtotta őket, továbbá felelős Weber és Schön haláláért.¹⁹

A főtárgyalást a perben 1945. szeptember 11-én tartották. Ligeti itt már minden vádat tagadott. Szerinte nem adott drótkábelt a keretnek, helyette emberséges viselkedésre utasította őket. Weber nem az ő századában szolgált, Schön pedig még élt, amikor leváltották a század éléről. Szerinte azért váltották le, mert túl emberséges volt, és ezért még hadbíróóság elé is állították (ennek eredményéről nem számolt be).²⁰ Törvénytörtő módon²¹ nem kérdeztek rá a PRO-n és a népbíróságon tett vallomásai közötti eltérés okára. Ha rákérdeztek volna, akkor kiderült volna az, amit a hagyatékból megtudhatunk: az Andrassy út 60-ban Révai-Bánki Elemér nyomozó (maga is a munkaszolgálat túlélője) megverte, majd mikor már a földön volt, az arcát és a fejét rúgta, s összesen négy napon át kínozták. Kínzásában részt vettek olyan személyek is, akik a vád tanújaként jelentkeztek a népbíróságon (Mátrai, Róna, Kondor és Hoffman). Nejeének leírta „a fogság kórtörténetét” is: az Andrassy úton kapott verés, betegség, depresszió és az éhezés hatására „teljesen leromlott”, „a végén [...] egyáltalán nem tudtam lábra állni. [...] Az itteni vizsgálat vérszegénységet, testi gyengeséget, és neuraszténiát állapított meg. A térdreflexem negatív volt” – írta az ekkor 35 éves, ereje teljében levő, rendszeresen sportoló férfi.²² Egyébként a kínzás tényét

a későbbi NOT-eljárásban Róna és Kondor sem tagadta, pusztán úgy állították be magukat, mint akiknek nem volt közük az esethez. Róna így vallott: „vádoltat előttem verték meg a nyomozók. Fel is voltam háborodva.”²³ Kondor pedig arról beszélt, hogy látta a vádlottat Révai-Bánki nyomozótól „véres állal eljönni. [...] vádlott nyakkendőjével törülte le a véres állát”.²⁴

A vád tanúi közül érdemes kiemelni Mátrait, aki azt vallotta, hogy a századnál Ligeti megérkezése után romlottak el a dolgok, és kábelrel verette a zsidókat; továbbá, hogy igenis volt aknaszedés, a muszosok nem kaptak rá kiképzést, és hogy ez a vádlott hibája. Fontos részlet, hogy Mátrai arra is vallott, hogy amikor Bóta őrzető fejbe verte őt Ligeti társaságában, Ligeti nem tett semmit.²⁵ Róna tanú viszont itt már nem tudott róla, hogy vádlott utasítására kínozták-e meg Zsolt Bélát (mint emlékezhetünk, a PRO-n erre még egyértelműen vallott). Viszont kivágta magát a dilemmából: „Azt nem tudom, hogy Zsolt Béla volt bajtársam csuklózttatását vádlott rendelte-e el. [...] Valószínű azonban, hogy ezt a csuklózttatást a vádlott rendelte el.”²⁶ A sort Kondor folytatta, aki szerint „vádoltat távollétében nem ütlegettek bennünket a keretlegények”. Ezek szerint tehát a tisztességes kerethonvédek nem is bántották a zsidókat, őket csakis Ligeti jelenléte vagy parancsai „vádították meg”. Szerinte Zsoltot a vádlott küldte aknaszedésre, melyen egy muszos, sőt még egy kerettag is felrobbant!²⁷

A tárgyaláson Zsolt Béla is megjelent, akit már a védelem idézett meg, a jegyzőkönyv szerint mégis terhelő vallomást tett Ligetire. Zsolt itt – állítólag – azt mondta, hogy miközben ő beteg volt, és egy Bajor nevű keret csuklózttatással kínozták őt, vádlott szót sem szólt a védelmében.²⁸ Ligeti hagyatékában található beadványa azonban más képet fest: „Az értelemzavaró hibák közül [a jegyzőkönyvben] csak Zsolt vallomására akarok kitérni. Ez a vallomás Kondor tanú többszöri közbeszólása és az ügyész észrevételei következtében elveszítette összefüggő voltát. Így eshetett meg, hogy a jegyzőkönyvbe Kondor közbeszólásai és az ügyész megjegyzései (hibás következtetései) kerültek az eredeti vallomás helyett. Hibásan van felvéve vallomásának második bekezdése, mely szerint B[a]jor szakaszvezető csuklózttatta, és mikor már nem bírta, hozzám fordult segítségért. Ez a rész Kondor közbekiabálásának eredménye. [...] Zsolt már ájult volt mikor a helyszínre érkeztem. A jegyzőkönyvben szereplő azon kitétel, hogy »vádolttnak már előbb módjában állott volna a munkaszolgálatosok sorsán enyhíteni stb.« az ügyész szavainak a tanú vallomásával való összecszerelése következtében keletkezhetett.” Ligeti itt azt is kifejtette, hogy a népügyész vádbeszédében már nem halálbüntetést, hanem súlyos büntetést kért rá, ám ez is kimaradt a jegyzőkönyvből.²⁹ Ez persze nem egyszerű „értelemzavaró hiba” volt, hanem a perrendtartási törvény szerint semmisségi (érvénytelenségi) ok.³⁰ Szintúgy kiemelendő, hogy Kondor, a vád tanúja nemcsak Ligeti kínzásában vett részt, de még a tárgyalást is bekiabálással zavarta.

A zavart fokozandó, Toronyi Károly főhadnagy, a 101/10., 11. és 108/46. sz. századok zászlóaljparancsnokának perében a vádirat része volt, hogy megverette

Zsoltot.³¹ Lantos Dezső koronatanú arra vallott a perben, hogy Toronyi Farszky-nak adott utasítást, hogy veresse meg az író; az utasítást Bóta teljesítette.³² Az ítéletben foglalt tényállás viszont megint csak annyit állapított meg, hogy Toronyi megverette Zsoltot – Farszky és Bóta neve már nem került bele.³³ Toronyi a PRO-n tett vallomásában még elismerte, hogy Bóta verte meg Zsoltot az utasítására, ám a tárgyaláson vallomását visszavonta, és a történet ezen részét nem is ismételte meg.³⁴ Érdekesség, hogy perében Zsolt nem vallott.

Farszky perében sem a vádirat, sem pedig az ítélet nem beszélt Zsolt megveréséről.³⁵ Bóta Imre perében a vádirat és az ítéleti tényállás része is volt, hogy megverte Zsoltot – az utasító kiléte nem derül ki.³⁶ Érdekesség viszont, hogy Borza perében sem a vádirat, sem pedig az ítélet nem beszél Zsolt megveretéséről.³⁷ Pedig Ligeti perében még arra vallottak a tanúk, hogy Ligeti „áthívatta” Borzát, hogy verje meg Zsoltot. Ligeti elsőfokú ítéletében a történet arra módosult, hogy Ligeti csak végignézte Zsolt megkínzását, és nem segített neki.³⁸ Igaz, Ligeti NOT-eljárásában már az derült ki egy tanútól, hogy valójában Fazekas munkavezető törzsparancsnok – Ligeti felettese – rendelte át Borzát, és Fazekas, aki erősen antiszemita volt, nem bízott Ligetiben, felülbíráltá döntéseit: „a valóságos parancsnok Fazekas volt, vádlott csak névleg volt parancsnok”.³⁹ A NOT-eljárásban Róna tanú már visszavonta az állítását, hogy Ligeti ártott volna Zsoltnak, pusztán a már bemutatott Kondor tanú erősködött továbbra is, hogy Ligeti rendelte ki Zsoltot aknazedésre – érdekes módon erről maga Zsolt nem tudott.⁴⁰

Zsadányi Oszkár kommunista újságíró – maga is a munkaszolgálat túlélője, később pedig az állambiztonság ügynöke „Pesti Péter” fedőnévvel – azt írta emlékiratában, hogy Zsoltot Toronyi századparancsnok verette meg egy Pálinkás nevű keretlegénnyel. Később – félreérthetően fogalmazva – egy Kardos nevű hadnagyot vagy egy Miltényi nevű pécsi tisztet vádolta a tettel.⁴¹ Természetesen lehetséges, hogy két eltérő esetről van szó, de maga Zsolt azt írta emlékiratában, hogy Bóta, az „emberevő” keretlegény verte meg őt puskatussal, és Fazekas századparancsnok (Ligeti utódja) köttette ki.⁴² Zsolt emlékiratában egyáltalán nem kerül elő, hogy Ligeti vagy Toronyi bántotta volna őt.

Vajon igazat írt-e beadványában Ligeti? Valóban tévesen jegyezték fel Zsolt szavait az elsőfokú tárgyalási jegyzőkönyvben? Zsoltot a NOT-eljárás keretében is meghallgatták, ekkor már betegágyához szálltak ki egy népbíró, a népbünyész és a védő társaságában. Ekkor arra vallott, hogy Bajor valóban megtornáztatta őt betegen, melynek hatására szívrohamot kapott. *Ez után* jelent meg vádlott, aki utasítást adott, hogy autón szállítsák őt el, később egy külön kialakított, muszos orvosok által ellátott „zsidó betegszobába” helyezte őt, sőt még gyógyszer is szerzett neki. Szerinte Ligeti tisztázta előtte, hogy „félzsidó” származása miatt nem tiszteli őt a keret, és ezért a muszosoknak „morális rendőrséget” kéne alakítaniuk, hogy a keretnek ne legyen oka fegyelmezni. Zsolt szerint amíg Ligeti ott volt, senki sem halt meg, pusztán távozása után durvultak el a körülmények. Érdekesség, hogy szerinte Farszky László tisztességes ember volt, aki segített Ligetinek a keret visszafogásában. Szerinte Ligeti felajánlotta, hogy ha

Zsolt megírja, mi folyik a keleti fronton a muszosokkal, akkor segít Budapestre csempészni a cikk kéziratát, hogy az megjelenhessen a baloldali sajtóban. Mikor egy keret kirendelte betegen dolgozni Zsoltot, Ligeti felülbírálta a döntést, és visszarendelte őt. „Vádlott alatt nem volt aknaszedés”, következésképp ő maga sem szedett aknát Ligeti parancsára. Amíg Ligeti ott volt, nem került elő kábel- vagy drótkorbács. Érdekes további megjegyzése volt, hogy „Borza volt a legkegyetlenebb” keret, s hogy Ligeti elődje, Parragh egy „filoszemita fasiszta hadnagy” volt, aki fel akarta fegyverezni a zsidókat az oroszok ellen és „zsidó udvartartást” rendezett be, estélyeket tartott – Ligeti olyan értelemben szigorú, katonás volt, hogy ezeket az „estélyeket” valóban felszámolta.⁴³ Ligeti egy jegyzetében össze is kötötte ezt az ellene folyó eljárással: „szétosztottam munkára a munkaszolgálatos tanács tagjait, amivel végkép meggyűlöltettem magamat, feljelentőim mind ezek közül kerültek ki.”⁴⁴ Érdekesség, hogy a Ligeti-hagyatékban megtalálható Zsolt Béla feleségének, Rácz Ágnesnek a levele, melyet Ligeti Miklósnak írt 1942. december 23-án. Ebben köszönetet mond fiának, Ferencnek férje számára adott segítségéért: „A legmegbízhatóbb értesülések alapján oly tények jutottak tudomásomra, amelyek [...] tökéletesen meggyőztek arról, hogy Méltóságod fia a leghumánusabban bánik századának embereivel, közöttük az én férjemmel is.”⁴⁵

Az ítélet még aznap megszületett (jelezve az ügy koncepciójás jellegét): a népbíróság a fentiek ellenére életfogytiglani fegyházra ítélte Ligetit. A vádirattól eltérően nem emberek törvénytelen megkínzásában (népbíraskodási törvény [Nbr.] 11. §. 5.) találta bűnösnek, hanem katonai jellegű alakulatnak nyújtott segítséget személy elleni erőszakban (Nbr. 13. §. 2.). A tényállásban rögzítették, hogy vádlott aknaszedésre rendelte ki a muszosokat, nem segítette Zsolton, s hogy csuklógyakorlatokkal kínozza a muszosokat. Nem találta viszont bizonyítottanak, hogy Weber és Schön halálához köze lett volna, vagy hogy bárki meghalt volna az aknaszedés során. Utóbbira a vád tanúi vallottak, és az ítélet a vallo-másokat hiteles bizonyítékként fogadta el, a tényálladáki elemek közötti ön-kényes válogatás tehát érthetetlen. Az ítélet nem is tagadta diszkriminatív (anti-szemita) élet: „A népbíróság súlyosbító körülményként vette figyelembe, hogy vádlott cselekményeit folytatólagosan követte el, továbbá vádlott, hogy zsidó származása miatt a keretlegénységgel és feletteseivel szemben magát mentse, követte el kegyetlenkedéseit a munkaszolgálatosokkal szemben, s e cselek-ményekkel, mely emberek megkínzását jelentette, a figyelmet származásáról elterelni igyekezett.” A védelem által meghallgatni kért Vigh P. Gáspár keretet a népbíróság nem hallgatta meg, mert szerintük a tényállást így is sikerült fel-tárni.⁴⁶ Az ítéletben a vád megnyugodott, míg a védelem fellebbezett.⁴⁷ A NOT-nak írt beadványában Ligeti így fogalmazott: „[...] óvakodni kell attól, nehogy eset-leg eszközül adják oda tekintélyüket emberi gyengeségekből eredő, indokolat-lan és alaptalan bosszúvágyak szertelen kielégítésére”.⁴⁸

A Népbíróságok Országos Tanácsa a védelem kérésének megfelelően alapo-sabb bizonyítást rendelt el. Ők már meghallgatták Vigh P. Gáspár keretet – akit még Róna és Mátrai tanúk is „demokratikus érzelmű”, „100%-ig szavahihető emberként” írtak le⁴⁹ –, aki tisztázta, hogy a keret más tagjai maguk szedték össze a drótokat, és összeesküdtek Ligeti ellen, mert nem bíztak meg benne zsidó származása okán. Utasításait direkt szabotálták. Szerinte 8-10 napos akna-szedési kiképzésen kellett részt venniük az árkászoknál azoknak, akik maguk-tól akartak aknát szedni – erre a muszosok önként jelentkeztek, mert itt nem volt túl sok munkájuk, de jobb volt az ellátás.⁵⁰ Ugyanitt Belgráder György muszos tisztázta, hogy „baleset nem történt az aknaszedésnél”. Ligeti sosem verte az embereket, ezt egy Bajor nevű keret csinálta egy fekete gumikötéllel, amit ő „négerkolbásznak” hívott. „Vádlott kezében sohasem volt korbács.”⁵¹ Másod-fokon Róna tanú már némi önkritikát gyakorolt korábban tett vallomásaival szemben: „Abban az időben a tényeket még nem gondoltuk annyira át, túlfűtött volt a hangulat, annak idején borzalmas nyomás alatt állottunk. Utólag rájöt-tünk, hogy vádlott sok mindenről nem tehet. Meg aztán a rendőrségen is szigo-rúbban vették fel a vallomásokat.”⁵² Később fontos részlet lesz, hogy a NOT-el-járáshoz a népügyészség kérte egy új tanú, bizonyos Práger István kihallgatását. Ennek – nem teljesen világos okokból – Ligeti védője kérte elutasítását, utalva rá, hogy Práger „égből pottyant tanú” – úgy néz ki, a védő számára valahogy már eleve gyanús volt ez a személy.⁵³

A NOT az első ítéletet megsemmisítette, ám továbbra is bűnösnek találta Ligetit a Nbr. 15. §. 2. pontjában meghatározott népellenes büntettségben (a nép egyes rétegei ellen irányuló törvények túlzó végrehajtása). Ezért 3 év börtönre ítélte, melyből 2 évet és 10 napot tekintett kitöltöttnek. A NOT-ítélethez Márton Emil bíró különvéleményt írt: e szerint még a NOT-ítélet is túl szigorú volt, és nem állja meg a helyét az idézett paragrafus.⁵⁴ A lapokat persze a tények kevéssé érdekelték. „Zsolt Béla zsidó származású hóhér-parancsnoka a népbíróság előtt” – ezzel a címmel jelent meg a *Világosság*. „Ligeti Ferenc, volt munkásszázadparancsnok [...] Ukrajnában kegyetlenkedett alárendeltjeivel”, szolt egy cikk, persze tisztázva a századparancsnok származását is: „Ligeti Ferenc [...] Ligeti Miklós neves építésmérnök fia, maga is részben zsidó származású.” „A vádirat szerint a félzsidó Ligeti Ferenc Oroszországban [...] a századához beosztott munkaszolgálatosokat kegyetlen bánásmódban részesítette” – így egy újabb lap.⁵⁵

Ligeti leveleiben még egy fontos megjegyzés szerepel: „Egyáltalán érdekes lenne összehasonlítani a vádiratokat. Mikétől értesültem például, hogy Weber halálával hárman vannak megvádolva, és mindhárom esetben a parancskiadó, a kikötés oka és helye más. Másik ilyen hasonló a Bóta esete. Nálam a tárgyaláson a tanúk megesküdték, hogy távozásomig semmi erőszakos haláleset nem történt. Ugyanakkor Bóta azzal van vádolva, hogy kifelé menet egy folyóátkelesnél egy muszt a folyóba lökött, és mikor az ki akart mászni, puskatussal fejbe vágta, úgyhogy az illető a folyóba fulladt. Rendes bíróságon peregyesítéssel gyerekjáték lenne az ilyen vádak hamisságát bizonyítani, de még most is kellő utánajárás árán, az egyes vallomások összehasonlításával igen kellemetlen percek lehetne szerezni a tanúknak.”⁵⁶ Valóban, megéri „összehasonlítani a vallomásokat”, hiszen nemcsak Práger volt „égből pottyant tanú”, hanem több tanú szavahihetősége is kétségesnek tűnik a század többi tagja népbírósági pereinek összevetése után. Az ügyekben kulcsfontosságúnak tűnnek Klein Miklós (Budapest, 1912, kereskedősegéd), MÉRŐ Dénes (Borosjenő, 1912, vállalatvezető) és Práger István (Vác, 1914, cipész) vallomásai.

Botka Márton perében Klein így vallott: „Deutsch Józsefnek lefagyott a lába és nem bírt a menettel menni. Egy emelkedés előtt lehattunk, amikor Bóta őrzővezető és a vádlott elmentek félrevonták Deutscht, és 10 perc múlva a vádlott jelentette a századparancsnoknak, hogy ez is el van intézve.”⁵⁷ Farszky László perében így: „Úgy tudom, hogy Deutsch agyonveretésére is vádlott adott parancsot.”⁵⁸ S végül Sándor Balázs perében így: „Azt mesélték, hogy Deutsch Józsefet Falski [sic!] és Botka őrmesterek vádlott tudtával bevitték az erdőbe, és nélküle jöttek vissza.”⁵⁹ (Hogy miért kellett volna egy szakaszvezető „tudta” egy őrmesternek, a vallomásból nem derült ki). Eközben Botka perében MÉRŐ azt vallotta, hogy „Deutsch Józsefről közvetlen tudomásom nincs. Hanem hallottam, hogy a visszavonulás másik szakaszán a vádlott [Botka] különös kegyetlenséggel bánt Deutsch Józseffel. Bezavarta Deutsch Józsefet az erdőbe, és azután a vádlott az erdőből Deutsch József nélkül tért vissza.”⁶⁰ Farszky László perében pedig már így vallott: „Deutscht agyonverték a keretesek.”⁶¹

A zavart csak fokozza Práger vallomása. Botka perében arról beszélt, hogy „Deutsch József nem tudott a menettel tartani, akinek a kezei, lábai le voltak fagyva. Akik nem bírtak menni, azokat a vádlotték ütötték-verték. Mikor a völgynek egy mélyebb részére, vízmosáshoz értünk, ott a vádlott [Botka] Bóta őrzetővel együtt Deutsch Józsefet az erdőbe bevitték. Ezt a saját szememmel láttam, és azt, amikor a vádlott a századparancsnoknak azt mondta, hallottam, hogy jelentette, ez sem fog már bennünket visszatartani a visszavonulásban, ezt is elintéztük. Másnap egy faluban voltunk, és a vádlottnak saját szájából hallottam, hogy agyonütötte Deót, Deutschnak különben ez volt a neve.”⁶² De Farszky perében így vallott: „Deutschról nem tudok, csak annyit, hogy bevitték az erdőbe, és onnan nem jött vissza.”⁶³ Futólag lehet még utalni rá, hogy Bóta kerethonvéd vádirata szerint Deutsch Józsefet folyóba lökte, és úgy fulladt meg a musz, de ez az ítéletben már az erdőbe vivős történetként szerepelt.⁶⁴

Összefoglalva: Klein szerint Deuschot Bóta és Botka vitték be megölni az erdőbe, vélhetően Ligeti parancsára. Majd Farszky parancsára „verték agyon”. Ugyanakkor Deuschot Farszky és Botka vitték be megölni az erdőbe, vélhetően Sándor Balázs parancsára. Mérő szerint viszont, bár nem tud az ügyről, úgy hallotta, hogy Botka eltűnt Deutschsal az erdőben. Ugyanakkor Deuschot agyonverték a kerethonvédek. S végül Práger szerint Deuschot Botka és Bóta ölte meg, ám ugyanekkor az ügyről semmit nem tud.

A Marschik-gyilkosságot a három tanú közül csak Práger érintette érdemben, de sajnos itt sem bizonyult megbízhatóbb forrásnak. Botka perében Práger arról beszélt, hogy „[...] estefelé a Marschikot, a fejét annyira megverte [Botka], hogy még az orosz asszonyok is felsikoltottak. És még messziről sem tudták ezt nézni. Marschikot feltették egy kocsiára, és egy bizonyos idő, egy fél óra múlva jelentették, hogy Marschik meghalt.”⁶⁵ Ugyanekkor Farszky perében: „A Marsik-üggyel kapcsolatban előadom még: Marsik a tócsa előtt állt. Ekkor vádlott egy lapátot kikapott egy muszos kezéből, és ezzel megütötte. Marsik elesett, de nem halt meg még ekkor. Akkor én elszaladtam onnan.”⁶⁶ A vallo-másból többet nem beszélt Marschikról, így nem derült ki, mikor halt meg, de nyilvánvalónak tűnik, hogy a muszos megöléséről beszélt, hiszen a „Marsik-ügyet” emelgette. Futólag lehet utalni rá, hogy ugyanitt azt állította, hogy Rózsa muszos kikötését Farszky parancsára Botka végezte el: „Rózsa kikötésével kapcsolatban kérdésre előadom még, hogy [...] Botka csinálta a kikötést.”⁶⁷ Sándor Balázs perében viszont ugyanő azt vallotta, hogy „a vádlott egy alkalommal Rózsa nevű munkaszolgálatot kikötött[e]. Ez volt a legsúlyosabb kikötés, amit láttam.”⁶⁸

Nem sikerült abban sem kiegyezni, ki kötötte ki Mérő Dénest. Sándor Balázs perében Práger arról vallott, hogy Sándor kötötte ki Mérőt, ezt ő maga látta: „Egy másik kikötését is a vádlottnak szintúgy láttam. Egy Mérő nevű munkaszolgálatost kötött ki, mert vajat vásárolt egy oroszról. Ez a kikötés nem volt olyan súlyos, mint a Rózsaé, de ez is két óráig tartott, és Mérő többször is elájult.”⁶⁹

Botka perében ugyanő így vallott: „Dr. Mérőt kikötötték, de nem tudták annyira felhúzni, hogy a lába ne érje a földet, s nagyon keveset érte a lába a földet, és a vádlott Mérő lába alól a földet kikaparta.”⁷⁰ Maga Mérő Botka perében nem vallott, de arról beszélt Farszky perében, hogy „engem a Bóta kötött ki. [...] Bóta és a vádlott [Farszky] jelen voltak, Botka kiásta a földet a lábam alól.”⁷¹ Farszky reagált a tanú szavaira, melyből világos, hogy Mérő azt állította, ő adott erre parancsot: „Nem felel meg a valóságnak, hogy én adtam parancsot tanú kikötésére. Botka önként ásta ki a földet tanú lába alól.”⁷² Práger ugyanitt már Farszkyt tette felelőssé Mérő kikötéséért.⁷³

Érdekfeszítő, hogy Mike Sándort, a 101/11. század keretét is népbíróság elé állították, akinek perében ismét előkerült Mérő. Itt azt vallotta, hogy Weber „Andort”, akinek kikötésével Ligetit is vádolták – ám akiről Ligeti tisztázta, hogy nem is az ő századában szolgált –, a vádlott kikötötte.⁷⁴ Mérő vallomására Mike azt reagálta, hogy „a tanút a népbírósági tárgyaláson láttam először, az én századomban ő nem szolgált”.⁷⁵ Valóban elgondolkodtató, hogy akkor Mérő a 101/10. vagy 101/11. században szolgált – elvégre két században nem lehetett egy időben egyszerre. Mivel Mike perét nem vetették össze más perek anyagával, nem tűnt fel az ellentmondás a népbíróságnak, és Mike ítéletében végül az szerepelt, hogy Borzával együtt kikötötte Weber „Andort”.⁷⁶ Weber kikötése kapcsán szükséges rögzíteni még, hogy Borza vádiratában is szerepelt, hogy Weber „Jánost” „saját kezűleg” kötötte ki, majd az ítéletben, hogy Weber „András” kikötését „maga hajtotta végre”.⁷⁷ Ezek szerint tehát Weber Andrást/Jánost/Andort egyszer Mike kötötte ki Borzával, majd Borza „saját kezével”. Futólag említendő, hogy sem a 101/10., sem pedig a 101/11. századoktól nem jelentettek veszteséget Weber vezetéknevvel.⁷⁸

A fentiekből nem azt szükséges megállapítani, hogy a perbe fogott kerethonvédek „ártatlanok” lettek volna, vagy hogy minden munkaszolgálatos tanú „hazudik”. Ilyen fekete-fehér kategóriákkal nem lehet leírni a hazugságok, igazságok és részigazságok, mentségek és vádak, jóindulatú torzítások és rosszindulatú felnagyítások kusza egyvelegét, amelyet ez a néhány népbírósági per anyaga kiad. Önmagában nem probléma, hogy egy cselekmény miatt többeket ítélték el, esetleg több eljárásban (ennek, különösen a meglehetősen sajátos performa, a népbíróság esetében lehetett volna akár tényleges többes elkövetői alakzat esetén is eljárásbeli oka). A probléma, hogy az azonos cselekményre vagy cselekményrészre jogerősen megállapított tényállások egymástól különböznek vagy esetenként egymást kizáróak. A fentiek sokkal inkább a történelem (egy-egy aspektusainak, például a frontszolgálat közben történt politikai erőszak) megismerhetőségének lehetőségei kapcsán vetnek fel kérdéseket. Leírható-e ennyi év után egy megverés, egy eltűnés, egy kikötés, egy gyilkosság története? Elválasztható-e a tanúk vallomása a korszak szellemétől, az eljáró totalitárius (vagy kiforróban levő diktatorikus) hatóságok elvárásaitól és szükségyszerű torzításaitól? A fentiek tükrében nehéz lenne határozottan igenlő választ adni.

Végül Farszky három év kényszermunkát, Sándor tíz év kényszermunkát, Mike tizennégy év kényszermunkát kapott. Borza halálbüntetést kapott, melyet kegyelemből életfogytiglani kényszermunkára változtattak, 1956-ban szabadult. Toronyi, Bóta és Botka halálbüntetést kaptak, az ítéleteket pedig végre is hajtották. Ligetit ügyének kezdete után alig egy héttel kirúgták állásából, két évet töltött előzetesben és egy évet börtönben. A meghurcoltatást sohasem heverte ki teljesen. A gyermekeit szerető férfi élete hátralevő részében úgy jött haza, hogy leült íróasztalához – a bútor háttal állt a szobának –, és csak a hátát mutatta a családnak. „Télen hideg van, nyáron nincs iskola, apám nem beszél” – idézte fel gyermekkorát fia, Miklós.⁷⁹

JEGYZETEK

- 1 Ligeti Ferenc hagyatéka (továbbiakban: LFH).
- 2 LFH
- 3 LFH
- 4 A megjegyzés helyes, valóban Káldi védte Imrédyt és Reményi-Schnellert is. Mint háborús bűnösök ismert védőjével szemben később sajtókampány és kamarai eljárás indult ellene, ezért családjával disszidált.
- 5 LFH
- 6 LFH
- 7 Fái István (Bp. 1913–?) apja földbirtokos, a zsidó származású család egy Abonyi utcai villában lakott, Kertész Endre szerint „a felső tízezerhez tartoztak”. Agrártudományi pályára lépett, 1942-ben hívták be munkaszolgálatra. A 101/10. századnál kivételezett pozícióban volt, munkavezetőként a többi muszos felett állt, apja közbenjárt, hogy jobb elbánásban részesüljön. Az év októberében dezertált századától, és csatlakozott a szovjet partizánokhoz, Kertész szerint fegyvertelen német katonák lemészárlásában is részt vett. A Szovjetunió-beli magyar sajtóba mezőgazdasági cikkeket írt, 1946-tól a Földműves Szövetkezetek Országos Központjának üv. igazgatója. Ő vezette Horthy kenderesi kúriájának átvételét 1946-ban Iliás Ferenc oldalán (a sachsenhauseni tábor nem zsidó túlélője). 1948-tól tartalékos őrnagy a honvédségben, 1951-től az Agrártudományi Egyetem oktatója, 1955-ben az Állami Gazdaságok Minisztériumában termelési igazgatója. 1956-ban megkapta a Munka Érdemrendjét. 1959-ben már Izraelben él. Lásd Open Society Archives 300-40-6. Box 5.; *Új Kelet*, 1961. május 31., 4; Andy Krauss: *Áldozatok és túlélők, 1942–1945*. I–II. köt. Vác, Helfen, 1995, 1. köt., 11–13, 29, 64–69; Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL), XXV.1.a.1.1945.957., 26–27; *Igaz Szó*, 1945. szeptember 28., 2; *Szabad Föld*, 1946. március 17., 4; *Szabad Nép*, 1946. július 4., 5; *Honvédségi Közlöny a Magyar Honvédség számára*, 1948. június 1., 215; *Magyar Nemzet*, 1955. február 9., 6; *Szabad Nép*, 1956. április 27., 6; *Új Kelet*, 1959. szeptember 6., 4.
- 8 Fái István: *Hátországi karcolatok*. Moszkva, 1944, Idegennyelvi, 99.
- 9 Érdekeség, hogy Ligeti apjáról így ír (teljesen tévesen): „apja Ligeti Pál, neves műépítész és képzőművészeti szakíró, egyike a leglelkesebb olasz-fasiszta felfogású zsidó intellektueleknek”. Fái: *Hátországi*, 21. Krauss szerint Ligetit a háború után a népbíróság halálra ítélte, és felakasztották, így fejezte be „dicstelen életét”. Krauss: *Áldozatok*, 1. köt. 14. Utalni lehet még rá, hogy Ligeti Ferencet a Bóta-ügyben hozott ítélet emlegette még „Ligeti Pálként”. BFL, VII.5.e.1949.17492. 116.
- 10 Fái: *Hátországi*, 35, 38, 54, 55, 56, 59, 60.; BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 61.; LFH. A két század összevonására lásd Krauss: *Áldozatok*, I. köt., 25.
- 11 Fái: *Hátországi*, 9–10, 76, 78.
- 12 BFL, XXV.1.a.1.1945.2340. 154–163.
- 13 BFL, XXV.1.a.1.1945.2340. 147.
- 14 BFL, XXV.1.a.1.1945.2340. 114.
- 15 BFL, XXV.1.a.1.1945.2340. 30.
- 16 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 8.
- 17 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 10.
- 18 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 19.
- 19 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 77–78.
- 20 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 33.
- 21 1896. évi XXXIII. t. c. 305. §. „Ha a vádlottnak a főtárgyaláson és a megelőző eljárásban tett vallomásai lényegesen eltérők, az elnök őt erre figyelmezteti, az eltérés okát tőle megkérdezi, és ez esetben, valamint akkor is, ha a vádlott egyáltalában nem nyilatkozik, az előbbi

vallomásáról felvett jegyzőkönyvet egészben vagy részben felolvashatja vagy felolvastathatja.”

22 LFH

23 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 51.

24 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 62.

25 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 33–34. Sajátos módon ezt az ítélet idézte is a tényállási részben, mint a vádlott „magatartására jellemző” részletet, dacára annak, hogy a vádiratban nem szerepelt. BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 77–78, 80.

26 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 37.

27 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 38–39.

28 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 39–41.

29 LFH

30 1896. évi XXXIII. t. c. 331. §. „A főtárgyalásról semmiség terhe alatt jegyzőkönyv veendő fel, melynek [...] magában kell foglalnia a főtárgyalás menetének és minden lényeges alakiságnak hű leírását [...]”

31 BFL, XXV.1.a.1.1945.477. 150.

32 BFL, XXV.1.a.1.1945.477. 118.

33 BFL, XXV.1.a.1.1945.477. 163.

34 BFL, XXV.1.a.1.1945.477. 65, 106.

35 BFL, XXV.1.a.1.1945.477. 108–109, 113–114.

36 BFL, VII.5.e.1949.17492. 111, 117.

37 BFL, XXV.1.a.1.1945.3075. 87–88, 62–63.

38 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 79.

39 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 25–26.

40 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 50, 60–61.

41 Zsadányi Oszkár: *Mindenki szolgálja. Feljegyzések az oroszországi és ukrajnai munkaszolgálatosok kálváriájáról.* H. n., Magyar Téka, é. n., 68, 143, 94.

42 Zsolt Béla: *Kilenc koffer.* Bp., 1980, Magvető, 162, 194, 177.

43 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 12–17. Parraghit egyes források szerint leváltották, máshol partizánok ölték meg. BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 53, 75. Borzára tett megjegyzése érdekfeszítő, hiszen maga Borza eszperantista, baloldali egyén volt. BFL, XXV.1.a.1.1945.3075., 140. Érdékfeszítő részlet, hogy Borzával a *Tolnai Népiújság* 1983-ban fotós interjút közzölt eszperantistai tevékenysége okán, s hogy napjainkban nevét emléktábla viseli Dombóváron. *Tolnai Népiújság*, 1983. július 10., 3; *Tolnai Népiújság*, 2006. december 2., 16.

44 LFH

45 LFH

46 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 79–82.

47 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 43.

48 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 113.

49 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 52–53.

50 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 23.

51 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 24.

52 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 51.

53 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 108.

54 BFL, XXV.1.a.1.1945.957. 74–75.

55 *Világosság*, 1945. szeptember 12., 2; *Kis Újság*, 1945. szeptember 2., 7; *Szabadság*, 1945. június 27., 2.

- 56 LFH
- 57 BFL, XXV.1.a.2.1946.4937. 41.
- 58 BFL, VII.5.e.1949.17492. 78.
- 59 BFL, VII.5.e.1950.6888. 44.
- 60 BFL, XXV.1.a.2.1946.4937. 34.
- 61 BFL, VII.5.e.1949.17492. 80.
- 62 BFL, XXV.1.a.2.1946.4937. 40.
- 63 BFL, VII.5.e.1949.17492. 82.
- 64 BFL, VII.5.e.1949.17492. 111, 117.
- 65 BFL, XXV.1.a.2.1946.4937. 40.
- 66 BFL, VII.5.e.1949.17492. 83.
- 67 BFL, VII.5.e.1949.17492. 83.
- 68 BFL, VII.5.e.1950.6888. 54.
- 69 BFL, VII.5.e.1950.6888. 54.
- 70 BFL, XXV.1.a.2.1946.4937. 41.
- 71 BFL, VII.5.e.1949.17492. 80.
- 72 BFL, VII.5.e.1949.17492. 80.
- 73 BFL, VII.5.e.1949.17492. 83.
- 74 BFL, XXV.1.a.1.1945.162. 16–17.
- 75 BFL, XXV.1.a.1.1945.162. 24.
- 76 BFL, XXV.1.a.1.1945.162. 43–45.
- 77 BFL, XXV.1.a.1.1945.3075. 62, 87.
- 78 *Mondjátok el, mi történt! Munkaszolgálat a Don-kanyarban.* Dokumentumok, tanulmányok, elbeszélések, emlékezések. Szerk. Rákos Imre, Verő Gábor. Bp., 2008, Ex Libris, 196–197. A 101/10. századnál a veszteséglista szerint elhunytak: Deckstein Jenő (akna), Ferenczi Miklós (lövés), Horváth Jenő (lövés), Kopolovics Salamon (lövés), Nemes Richárd (lövés) és Nussbaum Pál (lövés). Schön István betegségben hunyt el 1943. február 25-én. A 101/11. századnál veszteség Édes Miklós és Landmann Simon (akna), László Lajos és Pásztor Tibor (lövés). Ez többé-kevésbé egyébként fedi Ligeti verzióját, aki 1942. augusztus 15. és '43. február 12. között volt századparancsnok; ez alatt három muszos hunyt el a századánál partizántámadás következtében.
- 79 A szerző interjúja, 2022. július 22.